

सं. द. इयव

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य चतुर्थ प्रकाशनम्

श्रीकविकुलकैरवेन्दुजाषराजप्रणीतः

षड्दर्शनीसङ्ग्रहः

कल्पलतिकाभिधया स्वोपज्ञटीकयोपेतः

सम्पादकः

डा. दीर्घराजधिमिरेः

प्रकाशकः

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

सं. ३११

R.

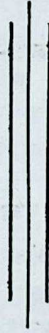

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य चतुर्थ प्रकाशनम्

श्रीकविकुलकैरवेन्दुजाषराजप्रणीतः

षड्दर्शनीसङ्ग्रहः

कल्पलतिकाभिधया स्वोपज्ञटीकयोपेतः

सम्पादकः

डा० दीर्घराजघिमिरेः

प्रकाशकः

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

प्रकाशकः

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

बेलझुण्डी, दाङ नेपालः

प्रथमं संस्करणम् - ५००

प्रकाशनाब्दः - २०४६

सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः

मूल्यम् -

सामान्यावरणस्य रु. ३०।-

विशेषावरणस्य रु. ४५।-

मुद्रकः

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालय - मुद्रणालयः

बेलझुण्डी, दाङ, नेपालः

2929/3

प्रकाशकीयम्

नेपालकराष्ट्रियाभिलेखालयेऽविदितकालाद् हस्तलिखितपुस्तिकारूपेण संरक्षितः 'षड्दर्शनीसंग्रहः' एतद्विश्वविद्यालयीय-सहप्राध्यापकेन विदुषा डा० दीर्घराजधिमिरेमहोदयेन अनुसन्धानसमित्यनुमतिमनुसृत्य संपादितः । सोऽयं संप्रति प्रकाशितोऽनेन रूपेण ।

“गौतमस्य कणादस्य कपिलस्य पतञ्जलेः

व्यासस्य जैमिनेश्चापि दर्शनानि षडेव हि”

इत्येतेषु षट्सु दर्शनेषु पातञ्जलं विहाय मीमांसादर्शनसम्बन्धिनी भाट्टप्राभाकरमते गृहीत्वा षट्त्वमुपगम्य षट्सु भागेषु संग्रहग्रन्थोऽयं निबद्धः । उपसंहारपद्येषु ग्रन्थकारेण देशकालरहिता संक्षिप्ता स्वसंस्तुतिः प्रस्तुता, यदनुसारेण ग्रन्थकारोऽयं 'जाषराज' नामकः कायस्थवंशजः श्रीविष्णुनृपस्य तनयः । असौ प्रकरणानामन्तेषु स्वस्मै 'कविकुलकौरेन्दुः' इत्युपाधिं ददाति । एतस्य काव्यकृत्यन्तरेषु अनुपलब्धेषु दर्शनपदार्थप्रतिपादके-तद्ग्रन्थस्थत्रयस्त्रिंशत्पद्यबन्धाधारे तादृगुपाधिः संगच्छेत वा नेति सुधियो विभावयन्तु । ग्रन्थकारोऽयं कायस्थवंशोत्पन्नः कस्यचिज्जनपदस्य राजा बभूवेति तदीयपरिचयात्मकपद्यतः स्फुटमवसीयते । वर्तमाननेपाल-संबद्धपूर्व-तत्प्रदेशीयजनपदेतिहासे कायस्थवंशोत्पन्नशासकानुपलम्भान्नायं नेपालीयः । वैक्रमाब्द - द्वादशशतकात् पूर्वभवेषु काव्यादिग्रन्थेषु भारतेऽपि कायस्थवं-शजनृपाऽप्रसिद्धेः अर्वाचीनोत्तरभारतीयेतिहासान्वेषणेनास्य परिचयः क्वचि-ल्लब्धुं शक्येत । संभवतोऽयं वैक्रमाब्द - षोडशशतकासन्नकाले मध्यभारते, उत्तरभारते, नेपालाङ्गतराईप्रदेशे वा कस्यचिज्जनपदस्य शासको बभूवेत्यनु-मीयते, तत्राद्यत्वे कायस्थजातीनां वसतिदर्शनात् ।

इदानीमुपलब्धः 'षड्दर्शनीसंग्रहः' न ग्रन्थकारहस्ताक्षरसंवलितः अपितु अध्येतृपुरुषाणां ग्रन्थसारणपरम्परया केनचिन्नेपालीयेन सारयित्वाऽऽनीतः । अयं ग्रन्थः अनेकपुरुषकृतसारणपरम्परोपगतः, लेखकानभिमतवृत्तिवृत्तितत्वाशुद्ध्या-दिदर्शनात् इत्यनुमानं द्रष्टव्यम् ।

विदुषा संपादकेन विस्तृते प्रास्ताविके सर्वेषां दर्शनानां परिचय-

प्रस्तुतिपूर्वकमेतद्ग्रन्थस्य ससूक्ष्मवीक्षणं तथ्यपूर्णं विश्लेषणं विदधता सर्वेषु दर्शनेषु स्वकीयाऽप्रतिहता गतिरनुभाविता । अत्रभवता क्वचिदसाधुशब्दवाक्यांशानां क्वचित्खण्डितवर्गपदानां क्वचिदावृत्तानुच्छेदानाञ्च सटिप्पणं शुद्धीकरणपुरस्सरं संपादनं कृतम्, केवलं त्रिचतुरस्थले निरूपयिषित-प्रतिपादयिषितेत्याद्यपाणिनीयप्रयोगेषु टिप्पणी न प्रस्तुता । एतद्ग्रन्थेऽधीतिनो विद्वत्तलजाः ग्रन्थकारस्य न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्विशिष्टवैदुष्यमभिरुचिञ्चानुभविष्यन्ति, संपादकस्य तु तयोर्वेदान्ते च सम्यगगतिरनुभूयते ।

अत्र ग्रन्थकारेण त्रयस्त्रिंशता श्लोकैः षड्दर्शनानां परिचयः प्रस्तुतः । कल्पलतिकाभिधया स्वोपज्ञव्याख्यया तेषां श्लोकानां दार्शनिकभाषात्मकसरलगद्येनाध्यापनं कृतम् । वैशेषिकसम्मतपदार्थानां सर्वेषां परिचयः प्रस्तुतः । न्यायमतव्याक्रियायां हेत्वाभासाः सविस्तरं विवेचिताः । भाट्टप्राभाकरसिद्धान्ताश्च सरलशैल्या विश्लेषिताः । सांख्यवेदान्तदर्शनयोर्नातिदीर्घाभ्यां निबन्धाभ्यां मूलसिद्धान्ता निरूपिताः ।

अत्रास्तिकदर्शनानां प्रमुखविषयाः संक्षेपेण ननुनचरोत्या पूर्वोत्तरपक्षप्रदर्शनेन च विश्लेषिताः सन्ति, लघुकायोऽयं ग्रन्थः स्वल्पे समये एकत्र सञ्चितषड्दर्शनपरिचयाय दार्शनिकानां विषयान्तरविदुषाञ्चातीवोपयोगीति । अतोऽयं षड्दर्शनविषये पाठ्यक्रमत्वेन निर्धारणार्हश्च प्रतीयते ।

अन्ततः ग्रन्थकाराय, राष्ट्रियाभिलेखालये प्रतिलिपिनिक्षेपकाय, राष्ट्रियाभिलेखालयव्यवस्थापनपक्षाय सुधिये संपादकाय च शतशः साधुवादान् समर्पयामहे, मुद्रणकार्ये प्रकाशने च सहयोगिनः सर्वे धन्यवादार्हाः सन्तीति शम् ।

प्रास्ताविकम्

तत्र भवतां दर्शनशास्त्रकान्तारे विचरणशीलानां विद्वत्केसरिणां नाम्नि ज्ञानागोचरीभूतं तत्तद्दर्शनरहस्यमिति न तेषां बोधायायं प्रयत्नः, सन्ति चाधिका-
रिणः स्वत्यागानेन स्वस्य दार्शनिकत्व-तदनुरोधिविवेचनकौशल-तत्प्रयुक्ताध्ययन-
विध्यनुपक्त्वादिवैशिष्ट्यसम्पादनं भवत्यपेक्षितम्, तत एव श्रेयोमार्गस्य कण्टक-
वृत्त्यपसरणं नान्यथेति धिप्रणाः । तेषामध्ययनसौकर्याय वैदिकदर्शनानां संक्षेपेण
सारसङ्ग्राहकस्यास्य ग्रन्थस्य प्रकाशनमुपयुक्ततमं सामाजिकदृष्ट्येति धिया तत्-
सम्पादने प्रवृत्तोऽहम् । दार्शनिकभाषानिबद्धतयातिदुरुह्यं पट्प्रकरणीत्यत्र
प्रवेशाय तत्तच्छास्त्रगतविषयाणामवबोधोऽवश्यमपेक्षितः । मतिमतामपि दुरवगाहो
विषयवारिधिरिति शास्त्रपरिशीलिनां विपश्चित्तानुभवः किमुत दर्शनशास्त्रपरि-
चयरहितानाम् । अतस्तत्तच्छास्त्राणामन्वर्थत्वविषयपरिचययोः प्रदर्शनमध्येतृमौ-
विध्यनिबन्धनं ग्रन्थस्य गौरवाभिव्यञ्जकञ्च समीक्षणमिति यथायथं प्रस्तुतिः ।

दर्शनशब्दार्थः

तत्तद्दर्शनगतविषयविवेचनतोऽभ्यर्हितं दर्शनस्य दर्शनत्वमिति तदेव
किञ्चिद् विचारयामः । 'दर्शनम्' इति शब्दो दृशिरप्रेक्षणे इति धातुतः करणे
ल्युट्प्रत्ययेन सम्पन्नः । अत्र ईक्षणकर्मता आत्मनिष्ठा, क्रियाजन्यफलभागित्वस्य
कर्मत्वस्वीकाः । करणानि इन्द्रियाणि मनसोऽपि तत्रैवान्तर्भावः । आत्मविषय-
कवृत्तिसम्पादनं शास्त्राध्ययनस्यावान्तरं प्रयोजनम्, तद् विना आत्मविषयकनिश्च-
यस्यैवानुत्पत्तेः । आत्मविषयकवृत्त्युत्पादनेन तत्र वृत्तेः स्थिरीकरणादिना आत्म-
ज्ञानमेव परमं प्रयोजनं शास्त्राध्ययनस्य । कतमत्तच्छास्त्रमिति जिज्ञासा भवति
स्वभावतो जिज्ञासूनाम्, नैव सा जिज्ञासा अपार्था, यतः प्रत्यक्षेण परोक्षादिना वा
प्रतिदिनं परिदृश्यमानस्योपचयापचयरूपस्य संसारस्यास्थिरता तत्र पापच्यमा-
नस्य प्राणिनिबद्ध्यस्य दुःखानुपरतिः, अतस्तत्रानभिष्वङ्गेनैव श्रेयः प्राप्तिरिति
निश्चितत्रियः संसाराद्विरक्तस्य विशुद्धान्तःकरणस्य श्रद्धावतः पुरुषस्योद्भवति
तादृगदुःखनिवृत्तिसाधनविषयिणी जिज्ञासा । तथाविधजिज्ञासानिवर्तकत्वेनात्म-
ज्ञानप्रतिपादकं दर्शनशास्त्रम् अतस्तस्यात्मज्ञानसाधनकोटिनिविष्टत्वेन
कचणत्वम् । एवं मुक्तिं प्रति प्रयोजकतालाभः

(आ)

शास्त्रस्य, तथाच तथाविधशास्त्रस्य दर्शनत्वं निरावाधमेव । भावसाधनपरत्वे तु तस्य प्रकृत्यर्थातिरिक्तत्वाभावेन ज्ञानपरमेव, अत्र तु करणार्थकत्वमेव साधु, सन्ति च तदुपोद्बलकानि श्रुतिसंमृतिवाक्यानि -
 श्रुतिस्तावत्- “ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः १ ” इत्यादिः । स्मृतिरपि-

“ श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः २ ॥ ”

“ आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ३ । ”

“ अयं तु परमो धर्मो यद्योगेन त्मदर्शनम् ” इत्यादिः ।

दर्शनानां संख्या

दर्शनानि द्वादशविधानि, तत्र षण् नास्तिकदर्शनानि, माध्यमिकयोगाचारवै-
 भाषिकसौत्रान्तिकभेदेन बौद्धदर्शनं चतुर्विधम्, एकमार्हतदर्शनमपरञ्च चार्वा-
 कदर्शनमित्याहृत्य षट्त्वं प्रपूर्यते नास्तिकदर्शनगतायाः संख्यायाः । एतेषां
 त्रिवेचनं यथावसरमुद्दिष्टमन्यत्र, प्रकृतग्रन्थानान्तर्गतत्वेनात्र तेषामत्रिवेच्यत्वम् ।
 आस्तिकदर्शनमपि युगलत्रयम्, यायवैशेषिकमेकं सांख्ययोगोऽपरं
 पूर्वोत्तरमीमांसा चान्यत्, एषां सम्मेलनेन षड्दर्शनानि, तथाच दर्शनानां
 द्वादशसंख्यासंख्येयत्वं सिद्धम् ।

आस्तिकनास्तिकत्वयोर्हेतु

वेदत्वावच्छेदेन वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वानधिगन्तृत्व एवास्तिकनास्तिक-
 त्वयोः प्रयोजके, वेदत्वसामानाधिकरण्येन प्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वाभिधाने तु
 तथात्वस्य बौद्धादितन्त्रेष्वपि सत्त्वात्, तत्राप्यात्मविचारस्यैव तत्त्वादिति ।
 नन्वेवमपि कथमास्तिकेषु गणनं वैशेषिकादिषण्णामेव दर्शनानामन्येषां वैष्णव-

1- बृ. उ. ४।५।

2- पक्षतापूर्वपक्षः ।

3- कुसुमाञ्जलिः अवतरणम् ।

4- या. स्मृतिः १।८ ।

(इ)

शैवशक्तिपाशुपतादिदर्शनानामपि सत्त्वादिति चेन्न, अवच्छेदकावच्छेदेन प्रामा-
ण्याभ्युपगन्तृत्वानभ्युपगन्तृत्वादिनिबन्धन एवास्तिकनास्तिकत्वयोर्मूलमिति हि
प्रतिपादितत्वात्, एवं हि पाञ्चरात्रादिवेदमूलकदर्शनानां सत्त्वेऽपि तेषां
प्रोक्तेष्वनाभिविवक्षयाऽऽस्तिकदर्शनानां पटुत्वमिति न न्यूनत्वम् । तथाच
त्रिविध एवं प्रस्थानभेदो यथा-

१. सारम्भवादः-

स हि असदेवकार्यकारणव्यापारादुत्पद्यते इति तार्किकाणां पूर्वमीमांसकानाञ्च
पक्षः । पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाश्चतुर्विधाः परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेण
ब्रह्माण्डान्तं जगदारभन्त इति तेषां सिद्धान्तः ।

२. परिणामवादः -

सदेव कार्यं कारणव्यपारेणाभिव्यज्यते नतुत्पद्यते इति पक्षः सांख्ययो-
गवैष्णवपाशुपतानाम् । सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका प्रकृतिरेव महत्तत्त्वादिक्रमेण
जगदाकारेण परिणमत इति तेषां सिद्धान्तः ।

३- विवर्तवादः-

स्वमायावशान्मिथ्यैव जगदाकारेण कल्प्यते, ब्रह्म तु स्वप्रकाशपरमा-
नन्दाद्वितीयं वस्तु तज्ज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या मोक्ष इति हि तेषां सिद्धान्तः ।

एवंविधया प्रक्रियया सर्वेषां प्रस्थानानां यथायथमुक्तप्रस्थानत्रयेऽन्त-
र्भाविविवक्षयैव षण्णामेवास्तिकदर्शनानामत्र निरूपणम्, प्राधान्यात्, अन्ये-
षामप्रधानत्वादेतन्निरूपणेन तेषामपि निरूपितत्वमवगन्तव्यम् । एवं निरूपण-
क्रमप्राप्तम्-

वैशेषिकदर्शनम्

एतस्य दर्शनस्य प्रतिपाद्याः प्रदार्थाः षड् सप्त वा, द्रव्यगुणकर्मसा-
मान्यविशेषसमवायाः, सप्तत्वेऽधिकसंख्याऽभावस्य ।

तत्र द्रव्याणि- एवं हि द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्मनांसि नवैव ।

पृथिवी -

सर्वेषां प्राणिनामाधारभूता मृदादिवस्तुत्वेन प्रत्यभिज्ञायमाना गन्धवत्त्वस-
मानाधिकरणजातिमती । एवमन्येषां गुणानां स्पर्शादि-

1- महिम्नस्तोत्रमधुसूदनी टीका श्लो. ७ ।

(ई)

नामप्याधारत्वप्रयोजिका, पार्थिवशरीराद्युपादानभूता । सा हि नित्यानित्य-
भेदेन द्विविधा, परमाणुस्वरूपा नित्या, तदन्या सर्वाप्यनित्या ब्रह्माण्डान्ता,
सृज्यमानप्राणिकर्मभोगोपकरणत्वेनेश्वरैच्छावशाद् द्रव्यणुकादिक्रमेण सृज्यमाना
प्रलयान्तावस्थास्थापिनी ।

आपः

चूर्णादिपिण्डीभावहेतुः स्नेहस्य रसस्य च समवायिकारणभूताः जलीयशरीरो-
पादानभूता हि आपः, अन्यत् सर्वं पृथिवीवत् ।

तेजः

उष्णस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वजातिमान्, सोपि पृथिवीवद्विविधः, परन्त्वत्रविशेषा
विषये - भौमदिव्योदर्याकरजभेदात्, ज्वलनेन्धनसंयोगेन दीप्यमानो भौमो
वन्ह्यादिः । दिवि अन्तरिक्षे भवं 'दिव्यम्' अबिन्धनं सौरविद्युदादिकम् । उदर्य-
प्रतिप्राण्युदरवर्त्युष्मविशेषः, येन हि प्राणिभिर्भुक्तमन्नं जीर्यति, रसरक्तमां-
सादिक्रमेणायुर्वेदिकपद्धत्या शरीरपुष्टिर्भोगादिकञ्च जायते । आकरजस्य सुवर्णा-
देस्तेजस्त्वञ्चानुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वेन, तद्द्रवत्वं हि अनेकधाऽ-
त्यन्ताग्निसंयोगेऽपि न न्यूनीभवति नापि विकृतिं याति, अतस्तस्य पार्थिव-
त्वादिबाधात् तेजस्त्वम्, अन्यत् पृथिवीवत् ।

वायुः

सर्वप्राणिसूत्रभूतोऽयं पृथिवीवद्विविधः, शब्दस्पर्शधृतिकम्पानुमेयः, रूपाद्य-
भावेनाप्रेत्यक्ष-इहलोकपरलोकादिगमनागमनसम्पादकः प्रणापानाद्यन्वर्थसंज्ञया
सर्वशरीरान्तर्वर्ती, एकस्यापि तस्य कार्यकृतोपाधिनिबन्धना प्राणादिसंज्ञा,
अन्यत् पूर्ववत् ।

आकाशः

आ-समन्तात्काशते अवकाशप्रदानेनेत्याकाशः, स च नित्यः शब्दाश्रयत्वेन तस्य
सिद्धिः, यथा- अत्रपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षस्य पूर्वमसिद्ध्या नात्र प्रयुज्यतेऽ-
नुमानम्, अतः परिशेषानुमानाश्रयेणैवायं साधनीयः । चक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वादिहेतुना
शब्दस्य सामान्यातिरिक्तगुणत्वं संसाध्य तस्य तेनैव हेतुना बहिरिन्द्रियप्रा-
प्तत्वं तेन च विशेषगुणत्वं संसाधनीयम् । ततश्च आत्मानो भूतवर्गाश्च

1- पदार्थधर्मसंग्रहे तट्टीकायां व्योमवत्यां मुक्तावल्यादी च ।

(३)

विशेषगुणयोगिनः । ' इत्यभियुक्तोक्ति ' पुरस्कृत्य शब्दाश्रयत्वेन आकाशः
साधनीयः परिशेषानुमानेन, तच्च स्फुटं प्रकृतग्रन्थ इति न पुनः पिच्छेषणम् ।

कालः -

परापरव्यवहारहेतुः, परत्वमपरत्वञ्च कालापेक्षया भवति लक्षणापेक्षयाऽत्रि-
कसूर्यपरिस्पन्दो रामशरीर इति तस्य लक्षणापेक्षया परत्वाज्येष्ठत्वम्,
एवं रामापेक्षया न्यूनपरिस्पन्दः सूर्यस्येति रामापेक्षया लक्षणास्यापरत्वात्क-
निष्ठत्वम्, इत्यादिव्यवहारस्य य आधारः सः कालः । क्षणलव-निमेष-
काष्ठा-कला-मुहूर्त-यामा-होरात्रार्धमास - मातृ-त्वंयन-संवत्सर-युग-कल्प-
मन्वन्तर-प्रलय-महाप्रलय-व्यवहाराणां कारणम् । अस्याखण्डस्यैकत्वेऽपि
विभिन्नोपाधिवशादनेकत्वव्यपदेण इति स्फुटं मूले, विस्तृतं ग्रन्थतोऽवगन्तव्यम् ।

विक -

कालवद् दिगपि परापरव्यवहारहेतुः, यथा कलिकातामपेक्षेतः पाटलिपुत्र-
स्यापरत्वं पाटलिपुत्रापेक्षया च कलिकातायाः अपरत्वम् । दैशिकं परत्वमप-
रत्वञ्च यत्किञ्चिद्देशमधिकृत्य व्यवहियते । सापि-एका व्यापिका, सत्यप्येकत्वे
उपाधिभेदात्प्राचीप्रतीच्यवाच्युदीच्यादिव्यवहार उपाधिजन्यः । एतस्या उपा-
धिविस्तारो मुक्तावल्यामिह चेति नैव तन्यते ।

प्रासङ्गिकं किञ्चिदिव विचारणीयतामर्हति विषयपरिचयसन्दर्भ-
परत्वमपरत्वञ्च द्विविधं भवति कालकृतं देशकृतञ्च, तच्च विशेषणतारूपम्,
कालकृतस्य तस्य कालिकविशेषणता देशकृतस्य दैशिकविशेषणतेत्यभिधीयते, तद्-
द्विविधमपेक्षाबुद्धिविशेषणम्, यतो विनापेक्षं तादृशी बुद्धिरेव तोदेति । कालिकवि-
शेषणतया यावन्तः पदार्थाः जन्यमात्रे महाकाले च वृत्तिमन्तः ' नित्येषु कालि-
कायोगात् ' इति प्रवादान्नित्येषु तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वं नाङ्गीक्रियते । अस्ति न
कश्चिन्मतभेदस्तत्रापि । दैशिकविशेषणतापि प्रतियोग्यनुयोगिभावनियासकः
स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तत्त्वञ्च, कालिकविशेषणताया अपि समानमित्यलं शास्त्र-
र्थप्रक्रियया, विशेषजिघृक्षुभिर्द्रष्टव्यमाकरेषु ।

आत्मा-

ज्ञानाधिकरणत्वेनात्मनः परिचयो यत्र तत्र ग्रन्थेषु विहितः । आत्मत्वस्य
जातित्वेन तद्वत्त्वस्यापि लक्षणत्वमभिमतम् । स हि जीवात्मपरमात्मभेदेन

1- कारिकावली प्र. ख. २६ ।

(ऊ)

द्विविधः, तत्र परमात्मा ईश्वरपदवाच्य एको व्यापकः कार्यसामान्यं प्रति साधारणकारणीभूतः । जीवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नो विभुनित्यश्च । तत्र परमात्मा अनुमानेन शब्दैश्च ज्ञायते, जीवात्मा तु परशरीराश्वनुमानेन ज्ञायते, स्वात्मज्ञानं प्रत्यक्षेणानुमानादिना वा भवतीति विभेदः । आत्मविषयकविचाराणां भूयसां मुपलब्धिस्तत्तदाकरग्रन्थेष्विति नात्र विचार्यतेऽधिकम् ।

मनः —

मनस्त्वाभिसम्बन्धान्मन इति पदार्थधर्मसङ्ग्रहवचनान्मनस्त्वं जातिरेव, तथाच तद्वत्त्वं मनसो लक्षणं युक्तम् । प्रत्यात्ममेकं मन आवश्यकमिति आत्मवन्मनसोपि नानात्वं, सत्यपि विषयेन्द्रियसन्निकर्षे मनसो व्यापाराभावे ज्ञानोत्पत्तेरभावात्तस्यान्तःकरणत्वं नित्यत्वमणुपरिमाणवत्त्वञ्चेतीति द्रव्यम् ।

अथ गुणाः —

‘रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः’¹ इति कणादसूत्रे कण्ठन उक्ताः सप्तदश ‘च’ शब्दसमुच्चिताश्च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाः सप्त इत्याहृत्य चतुर्विंशतिसंख्याका गुणा द्रव्यमात्रे वर्तन्ते, परं सर्वगुणानां नास्ति द्रव्यमात्रवृत्तिता, केषाञ्चिदेवास्ति तथात्वमिति सर्वमिहैव ग्रन्थे व्यक्तीभविव्यति।

रूपम् —

चक्षुरिन्द्रियमात्रग्राह्यगुणविशेषो रूपम्, पृथिवीजलतेजोवृत्तिः, शुक्लनीलरक्तपीतहरितकपिशचित्रभेदात् सप्तविधं रूपं पृथिव्यां, जलेऽभास्वरशुक्लं, तेजसि च भास्वरशुक्लमिति ।

रसः —

रसनेन्द्रियग्राह्यो गुणविशेषो रसः, सोऽपि मधुरास्ललवणकटुयषायतिक्तभेदात् षड्विधः पृथिव्यामेव, जले मधुर एव ।

गन्धः —

घ्राणाजप्रत्यक्षयोग्यजातिमान् गुणो गन्धः, स च पृथिवीमात्रवृत्तिः ।

स्पर्शः —

त्वगिन्द्रियमात्रवृत्तिगुणः स्पर्शः, पृथिवीजलतेजोवायुवृत्तिः उष्णशीतानुष्णशीतभेदात्त्रिविधः, उष्णस्तेजसि, शीतो जले, अनुष्णशीतः पृथिवीवायवोः ।

1- कणादसूत्रम् १।१।६।

(३)

इत्थं रूपरसगन्धस्पर्शानां गुणानां नित्यानित्यभेदेन द्वैविध्यम् । गन्धस्य त्वनित्य-
त्वमात्रं, पृथिवीमात्रवृत्तित्वात्, यतः पृथिव्यां पाको नतु जलादौ, तत्र हि
पाकेन रूपरसगन्धस्पर्शाः परिवर्तन्ते, यथा कस्मिंश्चिदाग्नफलेऽनुभूता रूपरसगन्धस्पर्-
शाः पाकोत्तरदशायां नानुभूयन्ते तत्र, अनुभूयन्ते तु हरिते पीतमस्ले मधुरं तदनु-
कारिगन्धं कठिने मृदु च रूपरसगन्धस्पर्शाः । सः परिणाम अवयवपरिणामानुसा-
रीति प्रतीयन्ति लौलिका अपीति किमु विवेकिनः । अत एव पृथिवीपरमाणुवृत्त-
योऽपि रूपरसगन्धस्पर्शा अनित्या एव, तत्र पाकेन रूपादीनामन्तर्थात्वस्यानुमाने-
नैव सिद्धत्वात्, एष एव न्यायः पार्थिवद्रव्येषु सर्वत्र योज्यः ।

न्यायवैशेषिकयोर्मतभेदः पाकप्रक्रियायाम्, परमाणुद्रव्यणुकादिक्रमेण
महावयवी अन्त्यावयवी वा पच्यत इति वैशेषिकराद्धान्तः । न्यायसिद्धान्तस्तु
अवयविनां सच्छिद्रत्वात्तेजसश्च सूक्ष्ममार्गगामित्वाद् घटादीनामन्तः पाकः संभव-
त्येव, अतः परमाणुक्रमेण पाकस्वीकारो व्यर्थ इति केवलं सामान्यपरिचयो विशेष-
पोत्रैव ग्रन्थे ।

संख्या -

एकत्वद्वित्वादिव्यवहारहेतुः संख्या, एकत्वादिपराध्वान्ता, एकत्वसंख्या हि
नित्यगता नित्या अनित्यगता अनित्या द्वित्वादिकास्तु संख्याः सर्वा अपि
अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेनानित्या एव । यथाहि - 'इमौ द्वौ इमे त्रयः' इत्यादिका
बुद्धिर्यत्रोत्पद्यते, द्वित्वघटकयोस्त्रित्वघटकेषु च प्रत्येकमेकत्वमपरिहार्यम्, अन्यथा
प्रत्येकसमूहस्य द्वित्वत्रित्वादिवुद्ध्युत्पादकत्वं ग्राह्येत, अतएवेयमपेक्षाबु-
द्धिपदेन व्यवहियते, अयमेक अयमेक इत्यादि प्रत्येकत्वमपेक्ष्यैव द्वित्वबुद्ध्यु-
त्पत्तेरनुभवसिद्धत्वात्, एवं त्रित्वादिकमपि, अपेक्षाबुद्धिनाशात्तासां नाश इति ।

परिमाणम् -

मानव्यवहारस्यासाधारणं कारणं परिमाणम् । तत् चतुर्विधम्, अणु महत्
ह्रस्वं दीर्घञ्च । अणुपरिमाणं परमाणुमनसाम्, परममहत्परिमाणं काला-
काशात्मदिशाम्, एतदुभयं नित्यमेव । अपकृष्टमहत्परिमाणन्वाश्रयनित्यानित्य-
त्ववाचीनम्, द्वयणुकादिगतमणुपरिमाणमपि तथैव ।

ह्रस्वं दीर्घञ्च पञ्चहस्तपरिमितकाष्ठापेक्षया द्विहस्तपरिमितस्य
ह्रस्वत्वन्तदपेक्षया च पञ्चहस्तपरिमितस्य दीर्घत्वमेवं स्थलान्तरेऽप्युन्नेयम् ।
अनित्यस्यास्योत्पत्तिस्त्रिधा सम्पद्यते-

(३)

१- अवयवपरिमाणात्

२- अवयवसंख्यायाः

३- प्रचयाच्च

आद्यं यथा-कपालद्वयपरिमाणतुल्यं घटपरिमाणम् । द्वितीयं कपाल-
द्वयसंयोगजन्यघटपरिमाणापेक्षया कपालत्रयसंयोगजन्यघटस्य परिमाणाधिक्य-
मिति संख्या परिमाणस्योत्पादिका ।

तृतीयं-प्रचयो नाम शिथिलाख्यः संयोगः, यदा संयोगे शैथिल्यं तदा
परिमाणवृद्धिरवश्यं भाविनी, यथातूलपरिमाणे सुवर्णपरिमाणे च । अवयवसं-
योगनाशादवयवनाशादाश्रयनाशाच्चास्य नाशः ।

पृथक्त्वम् -

पृथक्त्वव्यवहारासाधारणं कारणं पृथक्त्वम् । 'अयमस्मात्पृथक्' इति प्रतीति-
विषयम् । न चास्यान्योन्याभावेन गतार्थता, तत्र हि घटे पटभेदो प्रतीयते घटस्य
पटाभावाधिकरणत्वेन, सा च प्रतीतिर्घटः पटो न भवतीति वाक्यजन्या,
पृथक्त्वन्तु घटात् पटः पृथगित्येवंविधम्, अतोऽन्योन्याभावपृथक्त्वयोर्न समा-
नविषयत्वम् ।

संयोगः -

पृथग्भूतयोर्वा प्राप्तिः सा संयोगः, स च त्रिविधः अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजः
संयोगजश्च । आद्यः एदेत्कर्मणा वृक्षयेत्संयोगः । द्वितीयो मल्लयोर्मेषयोर्वा
संयोगः । तृतीयस्तु हस्तघटसंयोगाच्छरीरघटसंयोग इति । शब्दाहेतुः, हेतुभेदेन
पुनर्द्विविधः, यस्माच्छब्दोत्पत्तिर्नास्ति स नोदनाख्यः संयोगः । शब्दोत्पादकस्तु
संयोग अभिघाताख्य इति, बहुधा प्रपञ्चितोऽयमाकरेषु तत्सम्बद्धनिबन्धेषु
चेति संक्षेपः ।

विभागः -

विभक्तप्रत्ययासाधारणं कारणं विभागः । सोऽपि संयोगवद् द्विविधः, प्रथम-
द्वितीययोर्दाहरणं संयोगवत् । विभागजविभागस्तु द्विविधः, कारणमात्रवि-
भागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्च, संयोगनाशेनास्यान्यथासिद्धत्वं नास्ति,
अन्यथा कारणाकारणविभागप्रतीत्यसंभवादिति व्यक्तमाकरेषु ।

परत्वापरत्वे -

परापरव्यवहारस्यासाधारणकारणे परत्वापरत्वे । परत्वमपरत्वञ्च द्विविधं

(लृ)

कालकृतं देशकृतञ्च, तत्र कालकृतं जेष्ठत्वकनिष्ठत्वापादकम्, यथा लक्ष्म-
णापेक्षया रामस्य परत्वं रामापेक्षया च लक्ष्मणस्यापारत्वं । दैशिकन्तु दूर-
त्वनिकटत्वयोरुपादकम्, यथा काष्ठमण्डपाद् धनकुटापेक्षया जनकपुरस्या-
परत्वं तदपेक्षया च धनकुटायाः परत्वं । अनयोश्च नियामके कालिकविशे-
षणतादैशिकविशेषणतेति व्यपदिश्येते । अनयोरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्तन्नाशेन नाश
इति ।

बुद्धयः -

बुद्धिरिति लक्ष्यनिर्देशो लक्षणनिर्देशश्चोभयं भवति, तथैव विवरणकर्तृपरम्परा-
दर्शनात्, अत एव तर्कसङ्ग्रहकृता 'सर्वव्यवहारहेतुर्बुद्धिर्गुणो ज्ञानम्' इति
तस्या लक्षणमुद्दिष्टम् । युक्तमपि तथा किमपि बुद्ध्यपेतं दृश्यते श्रूयते वा ।
अतस्तस्याः सर्वव्यवहारहेतुत्वे का प्रतिपत्तिः ? अस्ति च सर्वशास्त्रेष्वपि बुद्धे-
रेव महिमा, एतादृशमहिमशालिन्यां बुद्धौ कथं वंशेषिकैरपि मौनमवलम्बितं
भवेत्, पदार्थधर्मसङ्ग्रहे च "तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतो द्वे विधे विद्या-
चाविद्या चेति^१" प्रस्तुत्य तत्प्रपञ्चो विहितः । यथाहि अविद्याभिधाबुद्धिश्चतुर्विधा-

१ संशय २. विपर्यय ३. अनध्यवसाय ४. स्वप्नभेदात् । संशय-
स्तावदुभयावलम्बी विमर्शः, सोपि द्विविधः, अन्तर्बहिश्च, अन्तरेकविधः,
वद्विस्तु द्विविधः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविषयभेदात् ।

विपर्ययः अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः, सोपि द्विविधः प्रत्यक्षविषयानु-
मानविषयभेदात् ।

किंस्विदित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः, सोपि पूर्ववत् प्रत्यक्षानुमानविषय
एव भवति ।

मनसः प्रलीनावस्थायामसत्सु विषयेषु प्रत्यक्षाकारं मानसं स्वप्नज्ञानम् ।
तत्त्रिविधम् -

१. संस्कारपाटवजन्यं २. धातुदोषजन्यं ३. अदृष्टजन्यञ्चेति बुद्धे-
रविद्याभेदस्य संक्षेपः । एतेषां लक्षणोदाहरणपूर्वकं विवेचनमाकरेषु व्यक्तम् ।

विद्यापि चतुर्विधा -

१. प्रत्यक्ष २. लैङ्गिक ३. स्मृति ४. आर्षभेदात् ।

१- त. सं. प्र. ख. ।

२- प. ध. सं. गुणप्रकरणम् ।

(ए)

अधमक्षं प्रतोत्यात्पद्यत इति प्रत्यक्षम्, तद्वि षड्विधम्, घ्राणरसनचक्षुस्त्व-
क्श्रोत्रमनोभेदेनेन्द्रियाणां पट्त्वात्, प्रत्यक्षं प्रतीन्द्रियाणां करणत्वात्तेषाञ्च
पट्त्वात्

लिङ्गदर्शनात्सञ्जायमानं लैङ्गिकम् । लिङ्गम् हेतुः, हेतुदर्शनात्साध्यम-
नुमेयं भवति । तदपि द्विविधं दृष्टं सामान्यतोदृष्टञ्च, दृष्टं यथा सास्ता-
वत्वमुपलभ्य तेनैव हेतुना देशान्तरे गोज्ञानम् । सामान्यतोदृष्टञ्च यथा-
प्रभूतलाभदृष्टिमाकलय्य वणिजां व्यापारे प्रवृत्तिरिति स्वनिश्चितार्थं स्वार्था-
नुमानम् ।

परार्थानुमानन्तु पञ्चावयवेन वाक्येन स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनम् । अव-
यवाश्च- प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्याम्नायाः । समानतन्त्रे न्याये प्रति-
ज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनशब्दैर्बोध्यन्ते । एतेषां लक्षणोदाहरणपूर्वकं विवेचनं
तर्कसङ्ग्रहे मुक्तावल्यादौ मूले विहितमिति नात्यन्तमुपयोगोऽत्र निरूपणस्य तथापि
न्यायविषयसमीक्षायां निरूपणीयं किञ्चिदावष्कं हेत्वाभासादिकं निरूपयिष्यते।

वैशेषिकैः प्रत्यक्षानुमान एव प्रमाणे स्वीक्रियेते, अन्यतैश्चैस्स्वीकृताः
शब्दादयस्तान् अनुमानेऽन्तर्भावयन्ति एतच्छास्त्रतात्पर्यविदः । अन्तर्भावप्रक्रिया
प्रायः सर्वत्रात्र चेति ।

स्मृतिरपि दृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु भवति । दृष्टः प्रत्यक्षेण, श्रुतः शब्देन,
अनुभूतोऽनुमानेन, तथा च यत्र हि विषयेऽनुभवोऽतीतस्तत्र स्मृतिरूप-
द्यत इति । अत्र प्रत्यक्षानुमानगर्भास्मृतिस्तथापि मतभेदनिवन्धनः स्वरूपभेद
इति तत्तत्सिद्धान्तानुसारिशास्त्रानुशीलिनामतिरोहितः ।

प्रातिभं ज्ञानं सिद्धदर्शनम् । तच्च आत्ममनसोः संयोगाद्धर्मविशेषाद् वा
भवति, नहीदं ज्ञानं सामान्यम्, अम्नायविधायकानां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्ट-
विषयदर्शिणामेव कदाचिदेव लौकिकानाम्, अत अस्यापि प्रत्यक्षानुमानयोरन्य-
तरान्तर्भूतत्वम् । प्रत्यक्षानुमानभेदेन प्रमाणस्य द्विविधत्वेऽपि स्मृत्यार्पणज्ञानयोः
पृथगुदटङ्कनं तयोर्वैशिष्ट्यबोधनाय ! द्विविधाया अपि बुद्धेः प्रस्तारानन्त्य-
सूचकं दिङ्मात्रमिह निदर्शितं समग्रताकलनमाकरेणैवं बुद्धिरिति ।

सुखम् -

सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् । तद्वि धर्माज्जायते, स्रक्चन्दनवनितादिसंयोग-
जन्यं तदिति प्रतीयन्ति लौकिका अपि । अतीतेषु स्मृतिजमनागतेषु
च सङ्कल्पजम्, अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वमेव तदिति निष्कर्षः ।

(ऐ)

दुःखम् -

प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम्, अधर्मजन्यं तत्, दुःखत्वज्ञानादेव तस्य स्वाभाविक द्वेषविषयत्वम् ।

इच्छा -

इच्छा- कामः, सुखे सुखसाधने चेच्छा जायते, अननुभूतसुखविषयिणोच्छा नोत्पद्यते, नाकारणं सुखोत्पत्तिरतः साधनविषयिणी फलविषयिणी चेच्छा भवत्येव । फलविषयिण्यां फलज्ञानमुपायविषयिण्यामिच्छायान्तिवष्टसाधनता-ज्ञानं हेतुः । फलमत्र- सुखं दुःखाभावश्च, पुरुषार्थोऽप्ययमेव स च ज्ञातं सत् स्ववृत्तितयेष्यते, तथाचेतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वमिति निष्कर्षः ।

द्वेषः-

द्विष्टसाधनज्ञानजन्यगुणो द्वेषः, स च दुःखापेक्षात् स्मृत्यपेक्षाद् वा जायते ।

प्रयत्नः -

प्रयत्नत्वजातिमान् प्रयत्नः, स त्रिविधः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात्, प्रवृत्तिरिच्छाजन्या, निवृत्तिर्द्वेषजन्या, जीवनयोनिरदृष्टजन्या, सा च प्राण-सञ्चारकारणम् ।

गुरुत्वम्-

आद्यपतनासमवायिकारणम् गुरुत्वम्, पृथिवीजलवृत्तिः । तन्नित्यगतं नित्य-मनित्यगतमनित्यम् ।

द्रवत्वम्-

आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् । तद् द्विविधम् सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्च, सांसिद्धिकं जले, नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः । अस्य नित्यानित्यत्वविवेको गुरुत्ववत् ।

स्नेहः-

जलस्य विशेषगुणः स्नेहः, चूर्णादिपिण्डीभावहेतुः । नित्यानित्यत्वनिष्ठः पूर्ववत् ।

संस्कारः-

संस्कारो हि सामान्यगुणात्मविशेषगुणोभयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमान् । स त्रिविधो वेगो भावना स्थितिस्थापकश्च । तत्र वेगो द्वितीयादिपतनासमवायिकारणम्

(ओ)

पृथिवीजलतेजोवायुमनोवृत्तिः । अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भाविना , आत्ममात्रवृत्ति-
विशेषगुणः । स्थितिस्थापकत्वन्तु पृथिवीमात्रसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्,
पृथिवीमात्रवृत्तिरपि केषाञ्चिन्मते पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिः ।

धर्मः —

वेदविहितकर्मजन्यो धर्मः । स हि कर्मनाशजलस्पर्शकीर्तनभोगतत्त्वज्ञानादिना
नश्यति ।

अधर्मः —

निपिद्धकर्मजन्योऽधर्मः । सोऽपि भोगेन प्रायश्चित्तादिना वा नश्यति ।

धर्माधर्माविवेक 'अदृष्टम्' इति पदेन व्यवह्रियेते वासनाजन्यावपि
भवतः । वासना च विप्रक्षेपः संस्कारविशेषः , अनयोर्भिन्नफलजनकत्वाद्
धर्मत्वमधर्मत्वञ्च जातिविशेषौ, अदृष्टत्वन्तु न जातिरिति ।

शब्दः —

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । आकाशवृत्तिः, सर्पानुश्रुतशब्दादावव्याप्तिवारणाय
श्रोत्रग्राह्यजातिमत्त्वमिति स्फुटीभविष्यति ग्रन्थत एव । स द्विविधः ध्वन्या-
त्मको वर्णात्मकश्च । उत्पत्तिश्च संयोगतो विभागतः शब्दतश्चेतिगुणपरि-
चयसंक्षेपः ।

अथ कर्माणि —

संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणत्वं, नित्यावृत्तिसत्तासाक्षा-
द्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्मत्वजातिमत्त्वं वा कर्मत्वम् । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्र-
सारणगमनभेदेन पञ्चविधत्वं कर्मणः । उत्क्षेपणत्वादयः कर्मत्वव्याप्या जातयः
भ्रमणादीनां गमनेऽन्तर्भाव इति न पञ्चत्वविरोध इति कर्माणि ।

अथ सामान्यम् —

नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम् । तद्विधं परमपरञ्च, परत्व-
मधिकदेशवृत्तित्वम्, अपरत्वं न्यूनदेशवृत्तित्वम् । यथा द्रव्यत्वापेक्षया सत्ताया
द्रव्यादित्रिकवृत्तित्वेनाधिकदेशवृत्तित्वात्परत्वम् । सत्तापेक्षया च द्रव्यत्वगुण-
त्वकर्मत्वानां न्यूनदेशवृत्तितया अपरत्वम् । पृथिवीत्वरूपत्वाद्यपेक्षया द्रव्यत्व-
गुणत्वयोः परत्वम् । द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च पररूपेण अपररूपेण च
प्रतीतिविषयमिति तत्र परत्वमपरत्वञ्चाविरुद्धम्, यत्र च नोभयप्रकारताऽऽ-

(औ)

पेक्षिकी तत्र न तथा प्रतीतिर्यथा सत्तायाम्, तत्र परत्वमात्रस्य सत्त्वात् घटत्वादौ चापरत्वमात्रस्येति सामान्यम् ।

अथ विशेषः—

नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषः, ते हि स्वत एव व्यावृत्ताः, एषां व्यावृत्त्यर्थं विशेषान्तरापेक्षा नास्ति। अत एव सृष्ट्यादौ परस्परसंमिश्रणामपि परमाणूनां भेदको विशेष एव, अन्यथा पृथिव्यादिपरमाणूनां परस्परसंपृक्ततया प्रलयोत्तरं प्रत्येकं पृथिवीजलतेजोवायूनां पृथक् पृथक् रूपेणोत्पत्त्यसंभवादिति विशेषः ।

अथ समवायः—

स्वरूपसम्बन्धभिन्नत्वे सति नित्यत्वे सति सम्बन्धत्वं समवायस्य लक्षणम् । अयुतसिद्धवृत्तिः, ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ । यथा अत्रयवावयविनौ, गुणागुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये च । अयञ्च योग्यवृत्तिः प्रत्यक्षो मतान्तरेऽस्तीन्द्रियश्चेति समवाय इति पट्यदार्थी ।

अभावः—

द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववानभावः, स चतुर्विधः प्रागभावः, ध्वंसः, अत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्च । आद्यानां त्रयाणां संसर्गभाव इति संज्ञा, तत्त्वञ्चान्योन्याभावभिन्नत्वे सत्यभावत्वम्, अनादिः सान्तः प्रागभावः, सादिरन्तः प्रध्वंसः, त्रैकालिकसंसर्गविच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभाव इति । एवं निरूपितेऽन्योन्याभावघटकत्वमभावस्याभावघटकत्वञ्चान्योन्याभावस्येति प्रातिस्विकरूपेण तयोर्निर्वचनासंभवादभावत्वमखण्डोपाधिरिति शास्त्रार्थरहस्यवेदिनः । तत्त्वञ्च । शाब्दबोधीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरवच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वम्^२ ।

१- अखण्डोपाधित्वम् । टि.

२- प्रस्तुते ग्रन्थेऽभावस्य प्रातिस्विकी चर्चा परित्यक्ता ग्रन्थकृता, 'वाधो हि तेवामसा, वित्यादिनाऽभावस्य प्रतियोगिज्ञानज्ञाप्यत्वेन पृथङ् निरूपणानावश्यकत्वं साधितम् । युक्तञ्चेत्, वैशेषिकप्रक्रियानुसारिणां तत् सिद्धान्ताभ्यनुज्ञानस्यावश्यकत्वम्, अन्यथाऽपसिद्धान्तापातः स्यात्, तथापि प्रसिद्धेः, ग्रन्थान्तरसंवादमुखेन वाऽभावस्याल्पः परिचयः पाठकसौविध्यायोपन्यस्त इति । टि.

(अ)

वैशेषिकत्वे युक्तयः :-

प्राधान्येन बाह्यपदार्थनिरूपणपरस्य दर्शनस्य वैशेषिकत्वसाधिका युक्तयः पट्टा प्रतिपादयन्ति तद्विदः । “ अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः १ ” इति सूत्रस्थान्त्यशब्दसूचितान्त्यविशेषपदार्थे सम्बन्धात्, समानतन्त्रसिद्ध ‘स्तदन्त्यन्त’ विमोक्षोऽपवर्ग २ इति सूत्र सूचितदुःखध्वंसरूपमोक्षपदार्थादन्यदशेषविशेषगुणध्वंसरूपो ३ वैशेषिकतन्त्रसिद्ध एव मोक्ष इति सिद्धान्तात् ‘विगतः शेषो यस्य सः विशेषः’ इति व्युत्पत्त्या विशेषपदार्थस्य निविशेषत्वात्, ‘विशेषणं विशेषः’ इति व्युत्पत्त्या विशेषपदार्थस्य लक्षणप्रमाणाभ्यां निरूपणात्, ‘विशेषः’ शब्दस्य भेदो विशेषगुणश्चेत्यर्थद्वयम्, तादृशार्थद्वयसम्बन्धात्, ‘विशेषः’ शब्दप्रयोगः परमाणुष्वपि, परमाणुसद्भावस्य तन्मूलिकायाः सृष्टेश्च प्रतिपादनाद् वाञ्छ्वर्थत्वं वैशेषिकस्येति ४ ।

न्यायदर्शनम्

तत्र हि वैशेषिके तद्व्यवहारविषयनिरूपणाधीनमेव तज्ज्ञानमिति हेतोर्विषयया-
थार्थ्याय तद्व्यवहारकानां विषयाणां सामान्येन निरूपणमुपन्यस्तन्तश्च दार्शनिक-
भूमिषु प्रथमभूमिकागतं न्यायवैशेषिकयुगलन्तत्रापि प्राथम्यं वैशेषिकस्य तदनु-
च न्यायस्य, वैशेषिकापेक्षया प्रायेणान्तरङ्गनिरूपकत्वमतस्तस्य क्रमो निरूप-
णस्यातोऽर्थाहितं समानतन्त्रं न्यायदर्शनम् पाठकानामुपायनीक्रियते ।

न्यायदर्शनसिद्धा अपि पदार्था वैशेषिकसिद्धान्तसिद्धा एव, निरूप-
णप्रक्रियाऽन्यादृशी न्यायदर्शनस्य, पदार्थानामुद्देशविधिश्चान्यविधः, तददर्शनानु-
सार्युद्देशो हीत्यम्-“प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवाद-
जन्तवित्कण्टाहेत्वाभासच्छज्जातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः
इति गौतमीयमादिमं सूत्रम् । प्रमाणप्रमेयान्तर्गताः सर्वे ऽत्र उद्दिष्टास्तत्रापि
वस्तुतः प्रमेयमात्रास्तथापि प्रमेयाणां प्रमाणमात्रसाध्यत्वेन प्रमाणप्रमेययोः
प्राधान्यम् । तथाच द्विविधं पदार्थज्ञानमावश्यकमिति प्राप्तम् । अस्यां स्थितौ

1-वै. सू. १।२।६।

2-न्या. सू. १।१।२२ ।

3-पदार्थधर्मसंग्रहे मङ्गलव्याख्यायां गुणप्रकरणे च व्योमवत्याम् ।

4-न्यायकन्दलीभूमिकायां दुर्गाधिराजामहोदयाः ।

5-न्या. द. १।१।१

(अः)

संशयादीनां पृथगुद्देशप्रयोजनं प्रत्यपाद्याकरेण । यथाहि चतस्रः खलु विद्याः पृथक्प्रस्थानाः, त्रयी, दण्डतोतिः, वार्ता आन्वीक्षिकी च प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते, संशयं पुरस्कृत्य विद्येयं प्रवर्तते । यतो हि न्यायो नानुपलब्धे नवा निणीर्तेऽर्थे प्रवर्तते किन्तु संशयिते । संशयोत्तरं हि परीक्षापेक्ष्यते परीक्षा च न्यायः, न्यायश्च प्रमाणैरर्थपरीक्षणरूपः । अतो न्यायप्रवृत्ते कारणं संशयो न्यायस्य पूर्वाङ्गत्वेन कार्यं प्रवर्तयति, ततश्चैकतरपक्षस्य युक्तत्वं निर्धार्यते स एव निर्णयः ।

“ विमृश्य पक्षप्रतिपक्षायामर्थाविधारणं निर्णयः ” इति । स च प्रमेयान्तर्गतोपि प्रयोजनप्रयुक्तत्वात्पृथगुद्दिष्टः ।

प्रयोजनमभिलक्ष्य कार्येषु प्रवृत्तेः प्रयोजनस्य, लौकिकपरीक्षकाणामेकस्मिन्नर्थे दृष्टिविशानाश्च दृष्टान्तस्य, सिद्धान्तानुसारिणो वादजलव्रितपङ्कः प्रवर्तन्ते नानोऽन्यथेति पिद्धान्तस्य, प्रमाणैरर्थपरीक्षणरूपत्वाप्रत्यक्षोपपादनायावयवानां, प्रमाणानुग्राहकत्वप्रदर्शनाय तर्कस्य, प्रमाणानां फलप्रदर्शनाय निर्णयस्य, लोकयात्रावाहकत्वप्रदर्शनाय वा तर्कनिर्णययोः, गुरुशिष्ययोः कथावादस्तस्यापि परम्पराबोधनाय वादस्य, तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पविनष्टयोः प्रमेयेऽन्तर्भवतामपि पृथक् पृथगुद्देशः ।

जातयोः निग्रहस्थानानि च पराजयहेतवः, हेत्वाभासा अपि निग्रहस्थानान्तः पातितया तत्फला एव । अतश्छलजातिनिग्रहस्थानानां पृथगुद्देशोऽपि जयपराजयप्रक्रियाबोधनद्वाराऽस्य शास्त्रस्यान्वर्धना सञ्जीवनाय ।

न्यायविद्या आन्वीक्षिकी—

अन्वर्थत्वञ्चास्याऽऽन्वीक्षिकीत्वेन, ईक्षा प्रत्यक्षम्, अनु=पश्चात्, ईक्षा=अन्व-क्षा²=प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानम्, प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तथा प्रवर्तते इत्यान्वीक्षिकी=न्यायविद्या=न्यायशास्त्रम् । तथा च शास्त्रान्तरभ्योऽस्य शास्त्रस्य वैशिष्ट्यम् एतादृशवैशिष्ट्यबोधनाय प्रमेयेऽन्तर्भवतामपि संशयादीनां पृथग्वचनमावश्यकम् । अन्यथा उपनिषदादिवदस्याध्यात्मविद्या-मात्रत्वेन आन्वीक्षिकीत्वं विलुप्येत, त्रय्याऽन्यथासिद्धत्वात् ।

1-वाचन्यायमभाष्ये १।१।१ ।

2-वा. सू. १।१।४१ ।

3-न्यायभाष्योपोद्धाते ।

(क)

मीमांसादर्शनम्

आत्मेतरनिरूपणप्रधानयोर्वैशेषिकन्यायदर्शनयोर्निर्दिष्टा विषयाः संक्षे-
पेणोद्दिष्टाः । ततो वेदार्थमात्रे साक्षाद् व्यापृतस्य मीमांसादर्शनस्य क्रमः ।
तद् द्विविधम्, कर्ममीमांसादर्शनं ब्रह्ममीमांसादर्शनञ्च । पूर्वभागगतवेदार्थ-
निरूपणपरकस्य ग्रन्थक्रमानुगतस्य च कर्ममीमांसादर्शनस्य ब्रह्ममीमांसापूर्ववृ-
त्तित्वमित्यधिकारानुविधायि तद्गतविषयाणां दर्शनम् ।

मीमांसा का ?

मीमांसनं नामान्वेषणम् । यद्यपि मीमांसायाः पर्यायो नान्वेषणं,
प्रकृत्यर्थसूतयोर्धात्वर्थयोर्भिन्नत्वात् । यतो हि— अन्वेषणस्येच्छानिवर्त्यत्वमात्रं
प्रतीयते, मीमांसा तु न सामान्यविषयतामात्रं व्याप्नोति, अपि तु पूजित-
विचारवचनविषयताम् । अस्य विवेचनं मदीये विद्यावारिधि शोधप्रबन्धे²
स्फुटम् । धर्ममीमांसायाः प्रत्यध्यायगता मूलविषयास्त्वमे-

प्रथमे धर्मप्रमाणम् -

वेदप्रमाण्ये आजङ्गामुत्थाप्य तत्प्रामाण्यं प्रसाधितम् । तत्प्रसङ्गे
प्रमाणानां निर्वचनं तदगतां संख्यां तद्विषयतालौकिकेष्ट्वपीति निर्धार्य 'य
एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिका' इति न्यायोऽन्वयीकृतः ।

द्वितीये धर्मभेदाभेदौ -

सर्वाणि कर्माणि भिन्नान्यभिन्नानि वेति संशये 'यजति जुहोति'
इत्यादिशब्दान्तरादिहेतुभिरुत्पत्तिविधिभेदपूर्वकः कर्मभेदो निरूपितः ।

तृतीये शेषशेषिभावः -

समत्वं प्रधानत्वं वा सर्वत्रेति शङ्कायां 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्था-
नसमाख्यानां समवाये पारदीर्घत्वम्' इति रीत्या प्रमाणबलावलत्वचिन्ता-
निरूपणपुरस्सरमङ्गाङ्गिभावो व्यवस्थापितः ।

चतुर्थे प्रयुक्तिविशेषः -

एतावतामनुष्ठानं क्रत्वर्थत्वेन पुरुषार्थत्वेन चेतावतामिति निर्धार्य

1- भामती तथा न्यायनिर्णयः १।१।१ ।

2- १६८ ई. विद्यावारिधये स्वीकृतं सं. सं. वि. वाराणस्याम् ।

3- मी. सू. ३/३/१३ ।

(ख)

विषयाणां वर्गीकरणेन व्यवस्था निर्देशिता ।

षष्ठमे क्रमः -

'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यादौ श्रुत्यर्थपाठादिक्रमभेदाः साधु प्रपञ्चिताः ।

षष्ठे अधिकारः -

काम्यविधौ कामनावतः पुरुषस्य नित्यनेमित्तिकविधौ च जीवनादि-निमित्तवतश्चेहाधिकारो निरूपितः ।

इति पूर्वषट्केन प्रकृतिविध्यपेक्षितो विचारो निर्वर्तितः । यस्मिन् विधौ समग्राण्यङ्गान्युपदिश्यन्ते सा प्रकृतिः, स हि विधिरूपदेशरूप एव ।

विकृतिविधिस्तु विकलाङ्गसंयुक्तः, विकृतिविध्यपेक्षितो विचारः सप्त-ममारभ्योत्तरषट्केन विधीयते, सचातिदेशरूपः । 'इत्थं कुर्यात्' इत्युपदेशः, 'तद्वत् कुर्यात्' इत्यतिदेशः । तथाच 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या' इति शास्त्रमर्यादा सिद्धा भवति ।

सप्तमे सामान्यातिदेशः -

प्रकृतावुपदिष्टानामङ्गानां सामान्येनातिदेशो विकृताविति निर्णयो विहितः ।

अष्टमे विशेषातिदेशः -

प्रकृतिभूतायां दर्शपूर्णमासनाम्न्यामिष्टौ 'आग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्यत्र ब्रीहीणां पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यभूतानां धर्मा ये निर्वापावघातप्रोक्षणादयो निर्दिष्टास्ते विकृतिभूतसौर्यचरौ ब्रीहिरूपद्रव्यसारूप्ये चरुप्रकृतिभूतब्रीहिष्वप्यतिदिश्यन्त इत्यादिविशेषातिदेशः साधु प्रतिपादितः ।

सामान्यविशेषातिदेशयोः पार्थक्यप्रयोजकं रूपमभियुक्तोक्तम् -

"सप्तमेनातिदेशेन धर्माः सन्तीति साधिते ।

ततोऽष्टमेन यो यस्य यतश्चेति निरूपणा ॥" इति ।

नवमे ऊहः -

प्रकृत्युपदिष्टसामसंस्काराणां विकृतावतिदेशः, तत्र च प्रकृतिविकृत्यो-

1- मीमांसान्यायप्रकाशार्थसङ्ग्रहमीमांसापरिभाषाविवरणप्रमेयसङ्ग्रहाद्वैत-
निदिदिमीमांसादर्शनादयो ग्रन्थाः । टि.

(ग)

द्रव्यदेवताभेदे सति प्रकृतिगतं द्रव्यादिशब्दं परित्यज्य विकृतिस्थितद्रव्यादि-
शब्दाध्याहाररूप ऊहो निरूपितः । यथा - 'अग्नये जुष्टम्' इति मन्त्रस्य
विकृतौ 'सूर्याय जुष्टम्' इति पदस्थापनम् ।

दशमे बाधः -

प्रकृतौ सावकाशानां विकृतावतिदेशप्राप्तानां विकृतिगतविशेषोपदे-
शादिना बाधः प्रपञ्चितः । यथा - 'शरमयं वहिर्भवति' इति विकृतिगत-
विशेषोपदेशजन्यः प्रकृतिसम्बन्धिर्बाधः ।

यथा वा प्राकृतानामवधातादीनां बाधः कृष्णलेपु, कृष्णला, हि
सुवर्णशकलास्तेष्ववधातेन रूपा (तुष) विमोकासंभवाः प्रत्यक्षेण दृष्टव्यः, अतस्तत्र
विकृत्युपदिष्टवाक्येनातिदेशप्राप्तानां बाधः यथा वा । 'तौ न पशौ करोति'
'इति निषेधवाक्यजन्यः पशावाज्यभागयोर्बाध इति ।

विशेषोपदेशजन्यत्व - प्रत्यक्षत्वनिषेधजन्यत्वभेदेनोदाहरणत्रयं क्रमेण
बोध्यम् ।

एकादशे तन्त्रम् -

अनेकशेषिविधिप्रयुक्तस्य शेषस्य सकृदनुष्ठानेनैव सर्वशेषिणामुपकारः
साम्येन भवति तदनुष्ठानं तन्त्रम् । पौर्णमासकर्मप्रयुक्तप्रयाजादेः सकृदनुष्ठा-
नात् 'अग्नेयोऽष्टाकपाल' 'उपांशुयाजमन्तरा यजति', अग्नीषोमीय एकादश-
कपाल 'इति शेषित्रयस्योपकार इति । एकस्योभयार्थप्रयोजकमन्त्रकार्यप्रयोजकं
वा तन्त्रं भवति, लोकेऽपि तथैव दृश्यते व्यवहारः ।

द्वादशे प्रसङ्गः -

एकं शेषिणमुद्दिश्य प्रयुक्तस्य शेषानुष्ठानस्य प्रयोजकसामर्थ्याविशेष-
पाच्छेदप्रत्ययकार-प्रसङ्गमिति । यथा पशुविधिप्रयुक्तानुष्ठानं पुरोडाज-
मप्युपकरोति ।

मीमांसाया उपयोगिता -

एते विषया असाधारणबुद्धिवोद्ध्याः साधारणबुद्ध्यपेतत्वेन न सर्वसुलभाः ।
विषयाणां परस्परबाध्यत्वात्कमात्रादिनिराकरणेन कार्यकारणभावस्थापने महती
उपयोगिताऽस्य शास्त्रस्य सर्वव्यवहारेष्वपीति किमु वक्तव्यं शास्त्रोपकारकत्वे?

अत एव 'उत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनम्' इत्युक्तिर्वेदस्य, व्याकृतञ्च

(घ)

निरुक्ते— कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदहोमं वाचं न संस्येकं शृणोति । 'योवतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्निर्वपेत्' इत्यत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिग्रहीतुरिष्टिः प्रतीयते, मीमांसायां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतम् ।

मीमांसापरिशोधितन्यायज्ञानवैधुर्याच्छास्त्रलोकव्यवस्थापनीया अर्था अतदर्थतां भजन्ते, तेन हि शास्त्रलोकमार्गान्नातदहंतापादनं मात्रमपितु भ्रमानुवृत्तिजन्यान्धपरम्परापोषकत्वमप्यापन्नं भवति, अत एव भट्टपादाः—

“मीमांसायास्त्विहाज्ञाने दुर्ज्ञाते वाऽविवेकतः ।

न्यायमार्गे महान्दोष इति यत्नोपचर्यता² ॥” इति

सर्वत्रापन्यायभीतानामात्मन उच्छृङ्खलताया गोप्तुकामानामवश्यमपेक्षितं मीमांसाशास्त्रज्ञानम् । मीमांसा हि वाक्यशास्त्रम्, अतस्तस्य ज्ञानं विना कथं निश्चिन्याद् वाक्यार्थम् ? तथा च मीमांसाराहित्याच्छृण्वन्नपि न शृणोतीत्युक्तम् ।

मीमांसायां प्राधान्येन सूतद्वयस्य प्रचलनम्, तत्रैकं भाट्टमतम्, प्राभाकरञ्चापरम्, प्रकृतग्रन्थेऽप्येतन्मतद्वयसमावेशः, भाट्टानुसारिण एव पदार्थाः प्राभाकरोऽपि प्रायः, कुत्रचिन्मतभेदः— यथा प्रमाणानि षट् भट्टमते, प्राभाकरमते च पञ्च, अभिहिते शक्तिभाट्टानां प्राभाकराणाञ्चान्विते, नियोगस्य कृत्युद्देश्यत्वं प्राभाकरीये न तु भाट्ट इत्यादयः सन्ति । आकरानुसारिपदार्थैर्दिग्दर्शकोऽयं विषयपरिचय इति ।

सांख्यदर्शनम्

सांख्यदर्शनं भेदवादिषु चरमम्, तत्राधिकं साम्यं वेदान्तदर्शनस्येत्यग्रे समीक्ष्यते । तत्त्वद्वयमस्मिन् दर्शने प्रधानम् पुरुषश्च, तत्र प्रधानं प्रकृतिरेव तस्याश्च भेदाश्चतुर्विंशतिः प्रकृतिमहत्तत्त्वाहङ्काराः, पञ्चतन्मात्राः पञ्चमहाभूतानि, एकादशेन्द्रियाणि इति सर्वं संमेल्य चतुर्विंशतितत्त्वानि । मूलप्रकृतिविकाररहिता नित्या जगतः कारणभूता त्रिगुणा । महत्तत्त्वादिकं सर्वं वैकृतम् स्वप्रकृत्यपेक्षया, स्वविकृत्यपेक्षया प्राकृता अपि भवितुमर्हन्ति । यथ

1- ऋग्वेदभाष्यभूमिका ।

2- श्लो. वा. प्र. सू. १५ ।

(३)

प्रकृत्यपेक्षया महत्तत्त्वं वैकृतम् अहङ्कारापेक्षया च प्राकृतम्, एवं सचंच बोध्यम् ।

पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपश्चेतनो निष्क्रियो भोगापवर्गभाक्, निर्लेपोऽप्ययं बुद्धितादात्म्याध्यासाददुःखित्वादिव्यवहारवान् जडायाः प्रकृतेः संसर्गेषु पुरुषः संसरतीव, तयोर्विवेकज्ञानाच्चापवर्गः, - “अविपर्ययाद् बिभुदं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ।” इत्युक्तेः । एवं पुरुषसहितपञ्चविंशतितत्त्वप्रतिपादकं दर्शनम् सांख्यम् ।

योगः सांख्यसमसत्ताकः-

सांख्यसमसत्ताको योग इति प्रसिद्धिः, योगोऽप्येकं दर्शनम्, या प्रक्रिया सांख्यस्य सैव च योगस्यापि, सांख्यकल्पिततत्त्वभ्योऽधिकमेकं तत्त्वम्, तदीश्वररूपम्, अतो योगसूत्रे- ईश्वरलक्षणम् ‘क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर^२’ इति, एवं तस्योपास्यत्वं तादृशोपासनाया मुक्तिप्रयोजकत्वमुपपादितम्, अत एव पञ्चविंशतितत्त्वप्रतिपादकं योगदर्शनम्, सर्वविधासु प्रक्रियासु सांख्यमार्गनितिक्रमात्तत्त्वैक्याच्च सांख्यमतप्रक्रियायामन्तर्भाव्यास्यापि व्याकृतिर्विहिता ग्रन्थकृता युजिर्-योगे युज-समाधौ चेति धातुद्वयमस्ति, धातुद्वयादेव योगशब्दो निष्पद्यते, योगश्चाप्राप्तस्य प्राप्तिः, सा पृथग्भूतयोरेकीभावरूपा, तथाचानादिदुर्वासनया पृथगिव संभूतस्यात्मतत्त्वस्यान्तर्मुखात् सम्पादनेनाऽऽत्मनि वृत्तेः स्थिरीकरणादिना एकीकरणरूपमुपासनमेव योग इत्यन्वर्थी संज्ञा, सूत्रविवरणकृतां तथाभिप्रायदर्शनात् ।

प्रवृत्तिनिमित्तन्तु चित्तवृत्तिनिरोधरूपमेव, सूत्रे तथैव दर्शनात् । यद्वा योग इति प्राप्तिः, एकनिरोधेऽन्यस्य प्राप्तिरवश्यं भाविनी, पूर्वसंयोगनाशादुत्तरसंयोगोऽपरिहार्यः ‘क्षणमप्यपरिणमय्य वर्तन्ते भावा ऋते चित्तिशक्ते’ इति सिद्धान्तात्, अतः किं चित्रं निरोधस्यापि योगत्वे ? अन्यन्मूलग्रन्थ एवेति ।

साङ्ख्यत्वम्-

सम्यक् ख्यायते = प्रकाशयते प्रकृतिपुरुषयोर्वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या = सम्यक् ज्ञानम्, सा अस्ति यत्रेति विग्रहेऽण् प्रत्यये सांख्यमात्मतत्त्वप्रतिपादकम् दर्शनम् -

1-सांख्यकारका ६४ ।

2-योगसूत्रम् - १।२४ ।

(च)

शास्त्रम्, एवं हि एतादृशस्य ज्ञानमात्मतत्त्वजिज्ञासूनां श्रेयोमार्गप्रशस्तकरत-
याऽभ्यहिततरम् ।

वेदान्तदर्शनम्

ग्रन्थक्रमेण वेदान्तदर्शनम्, तत्र प्रतिपाद्या विषयाः कर्ममीमांसायां
निर्दिशिताः । 'व्यवहारे भट्टनय' इति प्रावादुकानां प्रवादात्, तथापि मूलतो
वैसादृश्यं भजन्तः सन्ति पदार्थाः ।

प्रथममध्यासनिबन्धनत्वं शास्त्रीयलौकिकसर्वविधप्रमाणप्रमेयव्यवहार
विधीनाम् अध्यासतथाव्यवहारयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वमुपपाद्यते तैथिकैस्तदा-
धारेणैव सत्तात्रयस्याभ्युपगमः । तत्र पारमार्थिकी सत्ता ब्रह्मनिष्ठा,
प्रातिभासिकी शुक्तिरजतादितुच्छवस्तुनिष्ठा व्यावहारिकी सत्ता व्यवहारकाले
पारमार्थिकी घटादिनिष्ठा, ज्ञानोत्तरमेव बाधो व्यावहारिकवस्तूनाम्, याव-
ज्ज्ञानं नोदेति तावद् व्यावहारिकसत्ताधारेणैव प्रमाणप्रमेयादिप्रसार्थेषु प्रवृ-
त्तिनिवृत्ति । ज्ञानोदयसमकालमेव समूलाध्यासनिवृत्तिरूपावरणापगमात्स्व-
स्वरूपावाप्तिरूपो मोक्ष इति हि तद्दर्शनसिद्धान्तः ।

वेदान्तदर्शनं वेदस्यान्तिमभागे प्रतिपाद्यमित्यापाततः शब्दबोध्यम्, तदर्थः
कथं निर्णीतो विश्वस्तो वा भवतीति प्रामाणिकः कश्चन ग्रन्थोऽपेक्षितो
वाक्यार्थनिर्णयाय, तादृशनिर्णयोपयोगिग्रन्थरत्नं शारीरकमीमांसायाः शाङ्कर-
भाष्यम्, तद् विना अनिर्णय उपनिषदामर्थस्य, अतो नान्यत् तत्कोटि-
मारूढः कोऽपि ग्रन्थस्तत्र हि-

प्रथमेऽध्यायेऽध्यासचर्चा, वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः ।

द्वितीयेऽविरोधप्रदर्शनमुखेन स्वरूपे प्रतिष्ठापनम् ।

तृतीये साधनानां विचारः ।

चतुर्थेऽवशिष्टसाधननिरूपणं मुक्तिरूपविचारश्च । एवं समापितो विषयः

सर्वे च विषयाः समाविष्टाः सन्त्यत्रैव ।

वेदान्ते विषयचिन्ता युक्ता-

वेदान्तदर्शनं मीमांसान्तर्गतम् सा विवृताऽवस्तात्, तत्रहि विशेष-
णमुत्तरत्वम् । तच्च उद्+तृ=अचप्रत्यये तरप्रत्यये वा 'उत्तरम्' इति, तस्य
'मीमांसा' इत्यनेन समासात् 'उत्तरमीमांसा' इति । 'तस्योदितिनाम्'
इति श्रुतेः 'उद्' इत्यस्य ब्रह्मपरत्वम्, तथाचोत्तरमीमांसा 'ब्रह्ममीमांसा'

(७)

इति सिद्धा भवति ।

ब्रह्मणो निर्गुणत्वेन तस्य मीमांसा ऽ संभवमाकलय्य ' त्वं ' पदार्थवाच्यं-
स्यैव मोमांसाविषयत्वं प्रतिजातम् " आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता
आरभ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमां-
सायां प्रदर्शयिष्यामः । " इत्यादिना । शारीरकश्च त्वं पदवाच्य आत्मा,
एवञ्च तत्पदवाच्यस्य मीमांसनीयत्वेऽपि अभ्यहितं ' त्वं ' पदवाच्यं ब्रह्म,
तस्यैव बन्धमोक्षभागित्वेन^२ शास्त्रश्रवणादावधिकारात् । अन्यद्विस्तर आकरेण ।

मीमांसाविषयता चोपनिषत्सु ताः प्राधान्येन वेदान्तेषु अतः स्थानसापेक्षो
' वेदान्त ' शब्दः ।

यद्वा अन्तः शब्दस्य निश्चयः स्वरूपं स्वभावो वा ऽ र्थः । निश्चयः
संशयान्यज्ञानम् निर्णयो वा, तथा च वेदान्त ' इत्यस्य ' वेदनिश्चय ' इति ' वेद-
स्वरूपम् ' इति वेदस्वभाव इति वा ऽ र्थः सम्पद्यते । वेदत्वञ्च-

" प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता^३ ,,,॥

इति वचनलक्षितं निष्कर्षितञ्च-

" शब्दातिरिक्तं शब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तञ्च यत्प्रमाणं तज्जन्यप्रमि-
तिविषयानतिरिक्तार्थको यो यस्तदन्यत्वे सति आमुष्मिकसुखजनकोच्चारणकत्वे
सति जन्यज्ञानाजन्यो यः प्रमाणशब्दस्तत्त्वमि"त्यत उत्तरमीमांसायां वेदान्त-
त्वं तस्य च ब्रह्ममीमांसाविषयत्वमिति सिद्धम् । यथाचैतत्तथाव्यक्तं " शाङ्क-
रवेदान्ते उपासनायाः समीक्षणात्मकमध्ययनम् " इति विषयके विद्यावारिधि-
शोधप्रबन्धे । उपजीव्यविषयप्रबोधो ऽत्र प्रवेशाय द्वारमप्यत उपन्यस्तो विषय-
संक्षेप इति ।

अथसमीक्षा

प्रतिज्ञाक्रमानुगता ग्रन्थसमीक्षा । तत्रादौ वैशेषिकस्य टीकामङ्गल-
तिज्ञा ' अभीष्टार्थदां कल्पलतिकां टीकां षड्दर्शनोशङ्ग्रहं व्याकृतुं रचयामी'
ति । एतेन षड्दर्शनोशङ्ग्रहस्य ' कल्पलतिका ' नाम्नी टीका बहुशास्त्रालो-

१- ब्र. सू. अध्यासभाष्यम् ।

२- ब्र. सू. अध्यासभाष्ये आनन्दगिरिः ।

३- वे. स्व. वि. पृ. ११५, कृ. प्र. ५।५ उपस्कारः ६।१।१।

(ज)

इनेनैव मुञ्जेया भवति नान्यथेति निर्धारिता ।

प्रस्थानुगुणं मङ्गलम्

युक्तञ्चैतत्, श्रीशम्भुमित्यादिमङ्गलपूर्वार्धेन ईश्वरनतिविहिता तथैव गुरुनतिरपि । अत्रेश्वरस्य नतिविषयताख्यापनेन तादृशविषयतासामानाधिकरण्यं जगत् उत्पत्तिस्थितिलयानां, तदधिकरणञ्च सर्वज्ञः परमेश्वर एवेति । अहि लक्षणप्रमाणाभ्यां बोधनीय इति धिया स्वानौद्धत्यपरिहारमुन्नेष्टभावनविषयेश्वरलक्षणं तत्र प्रमाणमपि वितत्य 'मानाधीना मेयसिद्धि' रिति नियमोऽन्वर्थीकृतः ।

वैशेषिकप्रकरणान्तर्वर्तित्वात्तदनुगुणा व्याख्या ज्यायसीत्यवधृतावपि तं नातिक्रामतीति प्रदर्शितम् । यतः - प्रणम्य हेतुमीश्वरमित्यादीश्वरनतिरूपं मङ्गलं¹, तत्त्व ज्ञानस्येश्वरचोदनाभिव्यक्तत्वादयः पदार्थधर्मसङ्ग्रहस्येष्टसिद्ध्यनुकूलत्वप्रयोजिका उक्तयः । सूत्रञ्च "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्²" इति । तत्परवर्तिभिराचार्यैरनेकशः परमात्मनश्चर्चा स्वस्वग्रन्थेषु कृता । उदाहरणानि - किरणावलीकन्दलीन्यायलोलावतीसेत्वादयः प्राचीना अर्वाचीनाश्च टीकाग्रन्थाः । तदनुरोधेन प्रतिपादनशैली प्रकृतग्रन्थकृतोऽपि, यथा - इष्टदेवतानमस्कारस्य परमश्रेयःप्रतिपादकशास्त्रारम्भात्प्राक्कालीनत्वमाह श्रीशम्भुमित्यादिनेति, शिरोऽस्तत्तद्ग्रन्थसामकानां स्मृत एव ।

इयं पङ्क्त्या स्वस्वमिद्धान्ताविरुद्धार्थसाधिका विवेचिका च सर्वज्ञास्त्रिसङ्ग्रहाणां नैकत्र पर्यवसाना कुत्रचित् - अपितु प्रातिस्विके, अतथात्वे नियतमिद्धान्तज्ञानार्जनत्वक्षतेस्तत्तच्छास्त्रसङ्ग्रहचिकीर्षुरितिप्रतिज्ञाव्याकोपाच्च, एवं हि मङ्गलेन तथाविधेन सामान्येन भाव्यम्, प्रकृतग्रन्थानुभारात् । अतो मङ्गलश्लोकपूर्वार्धार्थ इत्थं प्रतिभार्ति -

ईश्वर आत्मभेदान्तर्गतः, अत आत्मत्वजातिमान् व्यापको ज्ञानाधिकरणरूपश्च । आत्ममनश्चिद्वयसंशोगतिवन्धना शरीरावच्छिन्न आत्मज्ञानोत्पत्तिस्तद्विरहाच्च न घटादौ तथेति व्युत्पादितं मुक्तावल्यादौ । शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः प्रत्यक्षानुमानगम्यत्वं वैशेषिकाणामभिमतम् ।

कः खगु प्रत्यक्षस्य विषयो वायुरग्निर्वा ? यदि वायुमात्रं तदानुपपत्तिस्त-

1- पदार्थधर्मसङ्ग्रहमङ्गलश्लोकः ।

2- वै. सू. १/१/३ ।

(३)

स्य प्रत्यक्षाविषयत्वादशरीरेऽपि तस्योपलभ्यमानत्वाच्च, यदि चाग्निस्तदापि पूर्वोक्तदोषस्यातिवृत्तेरंशतः, वाय्वनाधारेणाग्नेर्वृत्तित्वाभावात्, तस्मादग्नि-वाय्वोः पृथगेव स्वनिमित्तवशादध्यात्मभावमापन्नः शरीरवर्त्यात्मेति निश्चयः । तथोपदेशः “न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्” इति सूत्रभाष्ये, श्रुतिरप्येतदनुकूला “तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः” इत्युपनिषदि सुषुम्नाकाण्डस्थितज्ञानतन्तुगतानामूर्ध्वमुखानां वेगानामाश्रयभूते बन्धौ परमात्मत्वमाप्नातम् । वैद्यके तु जाठराग्नेरीश्वरत्वेनोपासनं सिद्धमेवातो न्यायवैशेषिकैस्तैजसविषयत्वेन परिगणितस्याप्युदर्याग्नेरात्मभेदान्तर्गतत्वं निष्प्रत्यूहम् । अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि -

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाभ्यन्नं चतुर्विधम्^३ ॥ इति ।

कुसुमाञ्जलावपि वाचोभंग्या सूचितम्

“देवता सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोपि वा^४ ” इत्यादि विस्तरतो विभीता वयम् । एतत् सर्वं सम्यगुपपादितं राजेश्वरशास्त्रमहाभागैः^५ ।

पूर्वमीमांसाया भाष्यवार्तिककाराभ्यां प्रदर्शिता आत्मन अस्तित्वसाधिका युक्तिः, सूत्रे तु सा नैव प्रदर्शितेति तन्न्यूनतापरिपूरणाय “भगवतोपवर्षेण पूर्वतन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः^६ ” इत्यभियुक्तोक्तिः पुरत एव विदुषाम् । पुरस्कृत्य चैनं सर्वशेषीभूत आत्मा मीमांसकानामप्यभ्युपगम एव । उत्तरतन्त्रेऽपि त्युक्तम्, तत्र सूत्रमपि ‘जन्माद्यस्य’ इतीश्वरसाधकम् ।

प्रकृतिस्त्रिवर्णा बहुस्वरूपं विकारजातं जनयति, अविदुषा क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते विदुषा च परित्यज्यते” इति रूपकल्पनासाम्येनोक्तिरियं “पुरुषस्य तथात्मानं

१- ब्र. सू. शां. भा. २/४/६ ।

२- तै. संहितोद्धृतत्वेन कु. भूमिकायां राजेश्वरद्राविडाः ।

३- गी. १५।१४ ।

४- कु. का. १।१२ ।

५- न्या. कु. प्रस्तावना ।

६- ब्र. सू. शां. भा. ३।३।५३ ।

७- ब्र. सू. शां. भा. १।४।१० ।

(त्र)

प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ।" रिति सांख्यसिद्धान्तानुकूला, अतः, सांख्यानामपि पुरुष आत्मस्थानी : सेश्वरसांख्यय योगपदाभिधेयस्य तु कण्ठत एव स्वीकारः । ईश्वरलक्षणान्तर्गतविवेचने उपपादितमेव ।

अतः सर्वतान्त्रिकसम्प्रदायैः साक्षादभ्युपगमवादेन वा स्वीकृतस्येश्वर-तत्त्वस्यात्मभेदान्तर्गतस्य सर्वशे गीतस्य परमेश्वरस्य युक्तमेव मननरूपमुपा-सनम् । एतच्च टोकाकृताणि लेशतः सूचितमेव वैशेषिकप्रक्रियान्तर्वाति-पञ्चमश्लोकस्थ 'एकः परात्मेश्वरः' इत्यंशव्याख्यायाम् "प्रथमश्लोके कथित ईश्वरः परमात्मा स चैकः" इत्यादिना । तथाच मङ्गलपद्यस्य वैशेषिका-नुसारिव्याख्यानं तस्य श्लोकस्य तत्प्रक्रियान्तर्वातित्वद्योतनमात्रम् । सामा-न्यपरत्वेनापि विशेषणानां संलापयितुं शक्यत्वात्, यथा चैतत्तथोपपादितमेवेति ।

वैशेषिकम्-

एवं द्वितीयेन श्लोकेन मोक्षस्य परमप्रयोजनतां पदार्थसामान्यलक्षणप्र-क्रियां प्रदर्श्य द्वितीयतृतीयाभ्यां पदार्थविभागमभावस्य पदार्थनिषेधरूपत्वेना-पदार्थत्वञ्चोपापादयत् । चतुर्थादिद्वादशान्तैः श्लोकैः सामान्यतः पदार्थानां लक्षणपरीक्षाः प्रदर्शिताः । पदार्थज्ञानस्य परमं प्रयोजनञ्च मोक्षप्राप्तिः । स च दुःखध्वंसजन्यो दुःखमात्रविलये कैवल्यरूप इति निर्धार्यैतद्दर्शनप्रक्रियो-पसंहता ।

न्यायः-

वैशेषिकदर्शननिरूपणेन निरूपितप्रायेषु न्यायदर्शनगतविषयेष्वपि दृष्टिपातोऽवसरप्राप्तः, तमनुरुध्याऽऽकरग्रन्थानुरोधित्वेन ग्रन्थप्रणेतृवैशिष्ट्येन चातितरां प्रकाशते विषयदीधितिप्रकाश इति व्यापनायात्र स्थलविशेषोदा-हरणम् । तदेव निदर्शनतामुपेत्य साधकं भवत्यन्यत्रापि तादृशी प्रक्रियोप-योगिनीति । अत एवास्य दर्शनस्याऽऽन्वीक्षिकीत्वमिति नामनिर्वचने साधूप-पपादितम् ।

निग्रहस्थानरथ-विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिभेदेन द्वैविध्यम्, विरुद्धा प्रतिपत्ति-विप्रतिपत्तिः, उभयकोट्यनुगतज्ञानप्रतिपादकं वाक्यम् । अप्रतिपत्तिश्च अपगता प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिरुपस्थापितविषयकमज्ञानम् । तदुभयमप्यभिप्रेतार्थसाधनेऽपार्थक्यम्, अत अनयोनिग्रहस्थानत्वम् । अन्यथाज्ञाने विषयाप्रतिपत्तौ वा वादी

(८)

निगृह्यता भवतीति विशेषतो न्यायालयेनेव प्रमाणीक्रियते ।

एवं निग्रहस्थानान्तर्गता अपि हेत्वाभासा विशेषतो विवेचितास्तत्र-
तत्राकरेषु — तस्य सामान्यविशेषभावेन प्रभूतो विस्तारो नव्यन्यायसरणीषु ।
तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वं तस्यापरिहार्यम्, तत्संख्यायामप्यस्ति विप्रतिपत्तिः ।
वैशेषिके त्रय एव हेत्वाभासा “अप्रसिद्धेऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः”
इति सूत्रोक्ताः, अप्रसिद्धः—असिद्धः, असन्—पक्षावृत्तिविरोधः, सन्दिग्धः—सव्य-
भिचारः, अन्येषामेवेवान्तर्भावात्, तथाचासिद्धविरोधसव्यभिचाराणां हेत्वा-
भासत्वमित्येकेषां मतम् ।

असिद्धविरुद्धसन्दिग्धानपदेशानां चतुर्णां हेत्वाभासत्वमाम्नातं पदार्थ-
धर्मसंग्रहे^२, तथैव न्यायलीलावतीकृतां बल्लभाचार्याणामपि “असिद्धविरुद्धस-
व्यभिचारानध्यवसिता^३” इति सम्मतिर्हेत्वाभासचतुष्टवे । मीमांसकमते
उक्त सूत्रोक्तास्त्रय एव हेत्वाभासाः “असिद्धिः अनैकान्तिकत्वम् बाधकत्वञ्चेति
त्रयो हेतुदोषाः^४” इति शास्त्रदोषिकावचनात् । बाधकत्वं—विरोधो बाधश्च,
अनैकान्तिकत्वं—सव्यभिचारः सत्प्रतिपक्षश्च । न्याये तु “सव्यभिचारविरुद्धप्रक-
रणसमसाध्यसमकालातीता हेत्वाभासाः^५” इति सूत्रोक्ताः पञ्च । प्रकरणसम-
सत्प्रतिपक्षः, साध्यसमः—असिद्धः, इति तत्तच्छास्त्रसिद्धाः त.नुसारिण्यभिमत-
स्तेषाम् ।

प्रकृतग्रन्थकृदभिमतस्तु हेत्वाभासाः षट्, ते च “असिद्धाविरुद्धानैकान्ति-
कानध्यवसितकालातीतप्रकरणसमाख्यभेदात्” इति । अत्रापि प्राकृतवैकृतभेदेन स
द्विविधः, तदुभयभेदपरिगणनेन सर्वं संमेल्यैकत्र परिगणयितुं विबुधाद्युवापि
अशक्यम्, अत एव नव्यन्यायविधासु प्रथमं सामान्यलक्षणं हेत्वाभासस्य, ततश्च
वैकृतेषु प्रधानभूतानां सव्यभिचारबाधसत्प्रतिपक्षाणां प्रकरणशो विभज्य परि-
स्कारचिन्तोपस्थापिता गङ्गेशोपाध्यायैश्चिन्तामणिश्रुद्धिस्तदनु च दीधितिस्तस्या
अपि प्रकाशो जगदीशगदाधरप्रभृतिभिर्विद्वद्भिः स्वप्रयत्नात्कृत इत्यतिरोहितो
विद्वन्मण्डलीषु । अत एव अनेकधा प्रसृतेष्वपि हेत्वाभासेषु तत्प्रवृत्तिनिमित्तानु-

१—वै. सू. ३।१।१५ ।

२—पदार्थधर्मसंग्रहलैङ्गिकप्रकरणम् ।

३—न्या. लीला. हेत्वाभासप्रकरणम् ।

४—शास्त्रदोषिका हेत्वाभासप्रकरणम् ।

५—न्या. सू. १।२।४ ।

(४)

गमकत्वं सव्यभिचारत्वविरुद्धत्वसत्प्रतिपक्षत्वासिद्धत्वबाधितत्वानां नान्यत्रेति न्यायसिद्धान्ताधारेण विस्तारो नव्यन्यायविद्यासु परिलक्ष्यतेऽद्यत्वेऽपि । सा विधोपादेयतमा, अतस्तस्या एव प्रभावो व्याकरणसाहित्यवेदान्तादिनिबन्ध-ग्रन्थेषु परिष्कारप्रणाल्या निष्कर्षणीयेषु । एतत्सरणिसादृश्यं सूचयन्त्यत्रकृतय इत्यत्र प्रमाणं युक्तयुक्तत्वविवेचनचतुरा पण्डितमण्डली ।

ततः पूर्वमपि अनेकभेदभिन्नस्यानेकशाखाप्रसृतस्य हेत्वाभासस्य निरासं विना वाक्यानामदुष्टत्वसम्पादनमेव सन्दिग्धम्, तथात्वे चार्थसिद्धिः प्रत्यूह-तरा । अभिलक्ष्येत् सूत्रविवरणकर्तृभिरुद्योतकरवाचस्पतिमिश्रप्रभृतिशास्त्रता-त्पर्यविद्भिः सामान्यतो विशेषतश्च तत्परिचयो निर्वर्तितः स्वस्वग्रन्थेषु यथा -

“कालपुरुषवस्तुभेदानुविधानेनापरिसंख्येयः, सामान्यतः साध्यवस्तूपग्र-हणेन हेतुहेत्वाभासभेदः प्रपञ्च्यमानः षट्सप्ततिशतम् । तत्र साध्यव्यापक-धर्मभेदः षोडशधा, साध्यैकदेशवृत्तिभेदोऽप्येवम्, एवं साध्यावृत्तिधर्मभेद इति । विशेषणविशेष्यासिद्धिभेदाच्चतुःषष्टिः, एवं समर्थसमर्थविशेषणविशेष्यभेदा-दिति” इति वार्तिकम् । अत्र तात्पर्यटीका - “एतस्यां त्रिषोडश्यां साध्य-व्यापकसाध्यैकदेशवृत्तिधर्मभेदात् षोडशीद्वयम्, विशेषणविशेष्यासिद्धिभेदाच्चतुःषष्टिः । एवं समर्थसमर्थविशेषणभेदाच्चतुःषष्टिः । तदेतच्चतुःषष्टिद्वयम-ष्टाविंशतिकं शतम् । पूर्वया त्रिषोडश्या सह षट्सप्तकं शतम्” इति ।

नूनमेतद्विभागप्रभाविता ग्रन्थकृतस्तेनात्रासिद्धिभेदा एकादशधा प्रप-ञ्चिताः, एतेषां पुनर्द्विविध्यं निर्दिशतम् । एवं ह्यनैकान्तिकस्य, अनध्यवसि-तस्य, कालातीतस्य च भेदाः सलक्षणमुद्दिष्टाः । तदत्र विशेषः - बाधसव्यभि-चारासिद्धविधानां परिगणनं त्रिषोडश्या न्यायवैशेषिकनिबन्धेष्वधिकन्ततोऽल्पं भीमांसानिबन्धेषु, बौद्धजैनसांख्येषु प्रसङ्गागतत्वेनैव नोद्देश्यतया, न्यायवै-शाखिकाद्युद्दिष्टा । एव तेषामभिमतताः । अतो विशेषचर्चाविरहिणामभ्युपगम-सिद्धान्तनिर्वाह्याः, अतो न न्यूनत्वं कुत्रापि ।

न्यूनत्वचतुः प्रयोगविकलानाम्, प्रमाणप्रमेयादिपदार्थानां सर्वशास्त्रलो-कोपकारकत्वमिव परप्रयुक्तदोषोद्धरणे । शास्त्रलोकोपकारकत्वं निग्रहस्थाना-नामपि समानम्, तदुभयप्रकाशकं न्यायमीमांसादिशास्त्रम् । अतः प्रदीपमिव प्रदीपस्य न्यायमीमांसादिसिद्धान्यायस्य प्रयोगो न्यायालयेष्वप्यपेक्षितो निर्ण-यस्यादुष्टत्वसम्पादनाय, तदर्थञ्च पौरस्त्यपाश्चात्यविद्वत्सहकारितायां काचिद्

(३)

योजना परिचालनीया, तुलनात्मकसमीक्षाविधयोभयविधप्रक्रियानिष्कर्षितं विधिस्वरूपं जनताषु प्रख्याप्य तदनुसरणे प्रशासनप्रमुखा अनुरोधव्याः । एषा च परिपाटी प्रजातान्त्रिकशासनपद्धत्यनुकूलाऽधिकाधिकजनतानां हितावहा च । एवं विधेषु प्रयत्नेषु संस्कृतविश्वविद्यालयस्यापेक्षिता अग्रेसरता प्रयत्नसाध्यत्वेऽपि प्रभावकारित्वोन्मुखत्वमस्येति विभावयामि ।

पूर्वमीमांसा-

पूर्वमीमांसायां मतद्वयमित्यावेदितं परिचये, वैशेषिकसम्मतस्य पदार्थविभागस्य नियम्यत्वं न भट्टानामभिमतम्, तथात्वे कार्यलिङ्गेन न प्रवृत्तिनिवृत्ती भवतः । अतो भिन्नानुवृत्तात्मकमनन्तमेव तत्त्वम् । नित्यं द्विविधम्, पृथिव्यादयः परिणामिनित्या, प्रवाहनित्यत्वात् । कूटस्थनित्यास्त्वविकारिण आकाशादयः, संसारस्यानादित्वभङ्गभिया सर्गप्रलययोरस्वीकारः, परिणतिहेतवो जीवाः स्वकृतधर्माधर्मानुसारेण शुभाशुभफलभोक्तार इति सामान्यतो मीमांसासिद्धान्तः प्रथमश्लोकेन व्यक्तीकृतः ।

धर्मस्य प्राधान्यमनीश्वरवादश्चेतद्दर्शनवैशिष्ट्यम्, अन्ये आनुषङ्गिकाः, यतो जीवानां शुभाशुभफलभोक्तृत्वजननविलयादयो धर्माधर्मजन्याः, नान्यत् कारणं भोगादवादि । ईश्वरः पृथक् कल्प्येत तर्हि किं प्रयोजनं तस्य ? कारणकोटिं प्रविष्ट ईश्वरः अदृष्टञ्चेति चेत् तथा सति कारणद्वयमापद्येत, तच्च न संभवति, धर्मादेरेव कारणत्वस्य शास्त्रयुक्तिसिद्धत्वादीश्वरकारणतावादः अन्यथासिद्धः, ईश्वराभावादेव संसारस्यानादित्वम्, तत एव पूर्वकृतफलानुबन्ध उत्तरेष्वपि संभवति । सादित्वे तु परम्पराविच्छेदेन पूर्वकृतफलानुबन्धस्योत्तरेष्वसंभवात्कृतहानाकृताभ्युपगमप्रसङ्गः, अतः सर्गप्रलययोरभाव इति ।

प्रलयश्चतुर्विधः, नित्यः, प्राकृतः, नैमित्तिकः, आत्यन्तिकश्च । तत्र नित्यः-मुपुत्तिः । प्राकृतः-कार्यब्रह्मनाशजन्यः सकलकार्यनाशः । नैमित्तिकः-कार्यब्रह्मणो दिवसावमाननिमित्तकः सकलकार्यनाशः । आत्यन्तिकस्तु सर्वमोक्षस्तत्त्वज्ञानजन्य इति तद्विदः । नैयायिकास्तु जन्मभावान्त्रिकरणकालविशेष इत्याहुः । एतेषु चतुर्षु प्रलयेषु चरमस्यैव नास्तित्वमन्येषामपेक्षितत्वेन प्रलयत्वव्यवहारो भाक्तः । तथाच खण्डप्रलयोत्तरसृष्टौ पूर्वानुगतं वेदं संस्मृत्य सृष्ट्यादौ प्रवर्तत इति स्मर्यते ।

सर्वस्यापि वेदस्य धर्मे एव प्रामाण्यमतत्पराणामर्थवादादिवाक्यानां

(८)

विधिवाक्यैक्यवाक्यतया प्रामाण्यं न स्वतस्तादृशं प्रामाण्यं, भावनागम्यत्वेनैव । भावना च द्विविधा जावरी आर्या च । द्विविधाया भावनाया वाचकः प्रत्ययो 'लिङ्' इति । तत्प्रतिपादकं 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि विधिवाक्यम्, तच्च वेदप्रतिपाद्यम्, वेदस्त्वन्तु निरुक्तमवस्थात् । वेदस्य वर्णात्मकशब्दराशित्वात्तस्या-नित्यत्वे सर्वं व्याकुलं स्याद् विधिनिषेधजन्यं कार्यजातमिति वर्णात्मकशब्दानां नित्यत्वं ध्वनिव्यङ्ग्यत्वं ध्वनेश्चानित्यत्वं व्यवस्थापितम् ।

इत्येतत्पदार्थजातस्य ज्ञानं प्रमाणज्ञानाधीनमिति प्रमाणानि तद्ग्राह्य-विषयव्यवस्थापनमुखेन निरुच्य प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्यनुपलब्धीनां षण्णां प्रमाणानामावश्यकत्वं व्यवस्थापितम् ।

द्वादशाध्यायात्मकस्य वेदार्थगर्भितस्यातिवृहतो ग्रन्थस्य भाष्य-वार्तिकादियु-तस्याध्ययनेन तस्य तलस्पर्शित्वार्जनं प्रायो दुष्करमद्यत्वे तथापि प्रकृतग्रन्थप्रणेतृ-महोदयो विद्याव्यसन्तिवमभ्यव्यञ्जयदात्मन इत्येतद्ग्रन्थानुशीलनेन ज्ञायते । प्रमाण-प्रमेयविवेचने सर्वथैव न्यूनत्वपरिहाराय प्रयतमानो ग्रन्थकारस्तयोः स्वरूप-विवेचननेपुण्यमर्थतोऽप्यर्थीचकार । यत अतिविस्तृतप्रमेयविधानां स्वबुद्ध्या संकलय्य शास्त्रमर्यादाक्रमानुरोधेन तेषां प्रमाणगम्यत्वं पञ्चभिः श्लोकेर्भट्टस्य त्रिभिश्च प्रभाकरस्य भूतभेदसन्दृष्टं प्रकरणमुपस्थापितम् ।

अतिसंक्षिप्ते प्रस्तुते प्रकरणे सर्वेषां प्रमेयानामसमावेशः स्यादतः प्रधान-भूतानामतिदेशार्हाणामेव निरूपणं युक्ततरमित्याकलय्य पूर्वषट्कान्तर्गताविषयाः प्रायेण निरूपिताः, तत्रापि प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमाध्यायगता विषयाः विशेष-तः, उत्तरषट्कान्तर्गतास्तु प्रायो न्यायप्रक्रियानिरूपणान्तःपातिन इति न प्रातिस्विकत्वेन निरूपिताः । तत्रोहवाधौ न्यायनिरूपणेन निरूपितौ, तन्त्रप्र-सङ्गयोनिरूपणमर्थतः प्रसङ्गमात्रेण, सामान्यविशेषातिदेशावप्यर्थविधया न शब्दतस्तथैव पूर्वषट्कान्तर्गतोऽधिकारोपि । एवं निरूपिते प्रमाणप्रमेयविभाग-रूपेण व्यवस्थापिते प्रकरणे प्रभावो मामांसावार्तिकस्य तत्राप्यधिकः श्लोक-वार्तिकस्य । प्रमाणत्वेन संगृहीतास्तत्रभवाः श्लोकास्तत्तथ्यस्य निरूपका इति ।

साङ्ख्यम्—

सांख्यं हि श्रेयोमार्गप्रशस्तकरत्वेन प्रत्यासन्नतरमिति यदुक्तं तत् कथम् ? सांख्यसिद्धान्तः परिणामवादः, असतोऽनुत्पत्तेः, अतः सांख्यतत्त्वकौमुद्यां पुरुषः प्रकृतिश्चोभौ नमस्कृतौ । प्रकृतिनिवृत्त्या पुरुषस्यैकस्यापवर्गोऽपि तेषां

(ण)

बहुत्वादन्वस्यापवर्गोऽसंभव इति निरूपणेन संसारस्यानादित्वमभिव्यञ्जितम् ।
प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानादेव मुक्त्युपपत्तौ परमेश्वरो व्यर्थ इत्यपि तेषामभिमानः ।

एकमेव ब्रह्म नामरूपक्रियारोपादुपाधिनिमित्तक अनेकत्वव्यवहार इति
सद्रूपाधिष्ठाने ब्रह्मण्येव प्रपञ्चस्य कल्पितत्वमिति च निमित्तं सत एव
वस्तुनो विविधाकारेण परिणाम इति तत्सिद्धान्तस्य सारूप्यमिव भजते,
उभयत्र सत्त्वेन साम्यादतो विवर्तवादस्य समीपतरवर्ती परिणामवाद इत्यु-
क्तम् । वस्तुतो भावरूपस्य त्रिगुणस्याज्ञानस्य समानसत्ताकार्यतया परि-
णामत्वम्, परमार्थसदधिष्ठानभूतब्रह्मणो विषमसत्ताकार्यतया विवर्तत्वमिति
विवेकः । सन्ति चैतदुपोद्बलकानि प्रमाणानि- “भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्या-
ल्लोकवदि” ति, आपाततः परिणामवादाभ्युपगमेन ‘तदनन्यत्वमारम्भणशब्दा-
दिभ्यः’ इति तु विवर्तवादे परमसिद्धान्तदशायां न शङ्का नचोत्तरम्, इत्य-
द्वैतसिद्धिः । संक्षेपशारीरके च-

“आरम्भसंहतिविकारविवर्तवादा-

नाश्रित्यवादिजनिता खलु वावदीति ।

आरम्भसंहतिरुते परिहृत्य वादौ

द्वावत्र संग्रहपदं नयते मुनीन्द्रः ॥

तत्रापि पूर्वमुपगम्य विकारवादं

भोक्त्रादिसूत्रमवतर्त्य विरोधनुत्यै ।

प्रावर्तत व्यवहृतेः परिरक्षणाय

कर्मादिगोचरविधावुपयोगहेतोः ॥

विवर्तवादस्य हि पूर्वभूमिवेदान्तवादे परिणामवादः इत्यादयः ।
सर्वमिदं शारीरकभाष्यमूलकम् - आरम्भणाधिकरणभाष्ये “अभ्युपगम्य चेमं
भोक्तृभोग्यलक्षणं व्यावहारिकं विभागम्” स्याल्लोकवदि ‘ति परिहार
उक्तः, न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्तीत्यर्थः” इति चन्द्रिका । एवं
युक्त्यन्तराण्यभ्युहितुं प्रभवन्ति सुधियः । तथाच परिणामवादस्य विवर्त-
वादप्रत्यासन्नत्वकथनं नामूलमिति व्यवस्थापितम् । अभिप्रेत्येदमद्वैतवादपूर्व-

(त)

वृत्तित्वेनोपस्थापितं प्रकरणम् । प्रकरणप्रतिपादिताः पदार्थाः सांख्यकारिकां प्रधान्येनोपजीवन्तीति प्रकरणदर्शनान्प्रतिभाति । शिष्टं निवेदितपूर्वम् ।

वेदान्तः —

प्रस्तुतग्रन्थक्रमेण चरमा प्रक्रिया वेदान्तदर्शनस्य घटते च चरमत्वं शास्त्रसिद्धान्त प्रक्रियायामपि । तत्त्वञ्च पुच्छब्रह्मप्रतिपादकत्वरूपम् ‘ब्रह्म-पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति श्रुतेः । प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा पुच्छमिव पुच्छमधोलम्बनसामान्याद् यथा गोः पुच्छम् । तथैवान्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयकोशपर्यन्तानामुत्तरोत्तरत्वेनाऽऽधारभूत आनन्दमयकोशस्तस्य त्वाधारभूतं पुच्छं ब्रह्मैव, आनन्दमयपर्यन्तस्याज्ञानकल्पितत्वम्, विकारार्थेन ‘मयट्’ प्रत्ययेन तथा बोधनात्, प्रचुरार्थत्वेपि तथात्वमव्याहतम् ‘ब्रह्मणप्रचुरोग्राम’ इति वत्, यथाचैतत्तथा स्फुटमानन्दमयाधिकरणटीकासु । पुच्छश्रुतिव्याख्योपसंहारे भगवत्पादाः “एवञ्चोत्कृष्यमाणस्यानन्दमयस्याऽत्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्मपरमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तलक्षणं यस्य च प्रतिपत्यर्थं पञ्चान्नमयादिकोशा उपन्यस्ताः । यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवन्तस्तद् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदेव च सर्वस्याविद्यागिरिकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा । आनन्दमयस्यैकत्वावसानत्वात् ।” इति । अतोऽभ्यहिततमं वेदान्तदर्शनमर्थतोपि चरमम् न केवलं शब्दत इति युक्तम् ।

अत्र हि प्रथमेन कृता प्रतिज्ञा द्वितीयेन पूरिता तटस्थस्वरूपलक्षणे परपक्षदूषणेन निरुच्य प्रसङ्गतस्तत्र प्रमाणं साधु निरूपितम् । पुनश्च पूर्वोत्तरपक्षस्थापनमुखेनासतः साधकत्वं बाधकनिराकरणपूर्वकं “सकलवाङ्मनसातिगनाचितिः सकलवाङ्मनसव्यवहारभाक्” इति न्यायेन निरूपितम् ।

जोवस्य जीवत्वमावरणानपगममात्रेण, आवरणन्वनाद्यविद्योपाधिरूपम् । तदपगमे स्वस्वरूपावाप्तिरूपा मुक्तिः स्वत एवाऽऽविर्भवतीत्युपपाद्य मुक्तिलक्षणं प्रपञ्चितम्, एवञ्चेदमीयं प्रकरणमपि समापितम् विवेचितञ्चेदमीयं प्रकरणं परमसिद्धान्तप्रदर्शनमुत्तेन नतु प्रक्रियामात्रनिदर्शनेनेति ।

विवेचिते ऽप्येवं सृष्टिदृष्टिदृष्टिसृष्टिवादाविहालक्षितौ । परमेश्वरस्याद्यक्षणासंस्कृतमज्ञानं कारणात्मना परिणमते तदनु तत्कारणसहितस्य कार्यात्मनापरिणाम स हि सृष्टिदृष्टिरुच्यते, सृष्टौ सत्यां दृष्टिर्ज्ञानं सृष्टिदृष्टिः । अत्र परमार्थभूतं वस्तु ब्रह्मैव, व्यवहारावाध्यं घटादिः, व्यावहारिकसत्ता-

1-तैत्तिरीयोपनिषदः शां. भा. २।५

2-संक्षेपशास्त्रीरकम् १। ३३१ ।

(थ)

धिकरणत्वात्तेषाम्, ब्रह्मज्ञानोत्तरं तेषां बाधः । शुक्तिरजतादौ तुच्छे त्वेतन्म-
तेपि दृष्टिसृष्टिरेवाऽभ्युपेयत इति सृष्टिदृष्टिवादः ।

दृष्टिसृष्टिवादस्तु परमसिद्धान्तोऽद्वैतवादिनाम् । अत्र हि दृष्टान्तं शुक्ति-
रजनादिः, तस्य मिथ्यात्वमुभयत्रादिसिद्धम् वियदादिप्रपञ्चस्य तु तुच्छ-
विलक्षणत्वं प्रमाणतः सिद्धम्, शुक्तिरजतादौ रजतत्वप्रकारक्रमेण दृष्टिप्र-
तीतिः, तत्र शुक्तित्वप्रकारकनिश्चयेन रजतत्वप्रकारकभ्रमनिर्वृत्तौ रजतावय-
वजन्यत्वभ्रमस्यापि निवृत्त्या पूर्वतनी दृष्टिर्वाधिता भवतीति दृष्ट्युत्तरमेव
सृष्टिः । एवञ्च स्वज्ञानव्याप्यत्व स्वीयाज्ञानाभवव्याप्यत्वं वा दृष्टिसृष्टिरिति
पर्यवसन्नम् । अस्या दृष्टे उत्तमताच-

“तत्रावेदकमानदृष्टिरधमा तत्त्वक्षतिर्मध्यमा

तत्त्वप्रच्युतिविभ्रमक्षतिकरी तत्रात्यदृष्टिर्मता ।

जीवैकत्वमुमुक्षुभेदगतितो व्यामिश्रदृष्टिर्द्विधा

भिन्ना तत्र च पूर्वपूर्वविलयादूर्ध्वोर्ध्वलब्धिर्भवेत् ॥ “

इति । विशेषस्त्वद्वैतसिद्ध्यादिमहानिबन्धेषु विस्तरः ।

अद्वैतसिद्धान्तस्य जीवातुभूता व्यावर्तिकेयं वादद्वयी वस्तुनिरूपणा-
नुगुणा, अतोऽत्र सा सर्वथैवावेक्षिता अन्यथा ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियायाः प्रतिकूलत्वेन
विपर्ययपर्यवसायित्वसंभावनाप्युद्गच्छेदतस्तस्या लेशतोऽप्यसूचनं ग्रन्थस्य गौर-
वभङ्गभयनिबन्धनं न्यूनत्वम् ।

एवमद्वैतवादप्रक्रियासु अन्या अपि विशेषता निरूपयन्ति विपश्चितः,
यथा - आकरग्रन्थानुविधायिन्यौ उक्तिप्रत्युक्ती, विम्बप्रविबिम्बवादो विवरणा-
नुयायिनाम्, अवच्छेदवादो भामत्यनुवतिनाम्, आभासवादस्तु वार्तिककृतमिति
विवेकः । तत्र तत्र तत्तन्मतनिरूपणपरमहानिबन्धादावुपलभ्यते तत्तन्मतवैशि-
ष्ट्यभित्यतिरोहितम् । एतस्यार्थस्यात्रानुस्यूतत्वेऽनितरमहत्त्वशालिनी प्रक्रिया,
अतः असाधारणार्थबोधने पटीयतीति विद्वदभिमतिरभविष्यदिति मे मनीषा ।

ग्रन्थगौरवम्

गुणदोषयोरन्यतरमुक्तत्वनिश्चयावधारणं दुर्लभं देवेष्वपि -

“न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः” इति भगवद्वचनात्,

1- संक्षेपशारीरकम् २। ८३ ।

2- गीता १८ / ४० ।

(द)

अतस्तोलनीयौ भवतो गुणदोषौ । तुलाया निम्नत्वमुन्नतत्वञ्च लघुत्वगुरुत्व-
निमित्तम्, ते च निरूपणसापेक्ष इति । तन्निरूपणं प्रायः समयोर्नान्यधिकन्यून-
योस्तथा च कथमत्रातिन्यूनेन दोषेण गुणस्य तुलना संभाव्येत, भवेच्चोपहा-
सास्पदम्, अतो ग्रन्थकृद्गुणानामस्ति दोषतिरोधायकतेति निष्प्रत्यूहा ।

प्रकरणशो विभज्य विवृताः कतिचन विषयास्तद्गताश्च विशेषताः, भवति
हि शिष्टं तेनैवातिदेष्टव्यम्, तथापि किञ्चिदिहावधातव्यं ग्रन्थकर्तृवैशिष्ट्यम् ।

“अतिविरसमसारं मानवार्ताविहीनं

प्रविततबहुबेलं प्रक्रियाजालदुस्थम् ।

उदधिसममतन्त्रं तन्त्रमेतद् वदन्ति

प्रखलजडधियो ये तेऽनुकम्प्यन्त एते॥”

इत्युक्तिर्वैशेषिकशास्त्रस्यातिगहनत्वं द्योतयति, गहनेऽप्येवंविधे ‘पद्यैः सुविद्ये-
प्सितम्’ इति स्वयमभिधानेनातिगभीरया सरलया भङ्ग्या तच्छास्त्रसि-
द्धपदार्थानामुद्बोधनं साधु विधाय -

“द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभगे च विभागजे ।

यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः” इत्युक्तिं

पस्पर्थे । प्रमाणादीनां पदार्थानां निरूपणं शास्त्रशैल्या सम्पाद्य हेत्वाभासानां
निर्वचनं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य सौक्ष्म्यं साधूदभावयत् । एवं हि न्याय-
वैशेषिकशास्त्रपदार्थानामन्तर्गर्भत्वाकलनेन श्लोकानां पञ्चदशकमुपनिबन्ध,
तदनु च मन्दानुग्राहकत्वेन स्वोपज्ञां टीकां ‘कल्पलतिका’ भिधां वस्तुतः
कल्पलतिकामिव, यया न्यायशास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वे न केपि विप्रसि-
पद्येर्न् प्रतिपत्तार इत्यस्ति भवतां पुरतः करबदरनिभम् ।

तथैव धर्ममीमांसाशास्त्रस्य संक्षेपोपि प्राभाकरभाट्टमतपार्थक्यप्रयो-
जरूपनिरूपणमुखेन प्रादर्शितः, संक्षेपोऽप्यत्र केवलं शब्दानामर्थतस्तु तत्र
प्रसृतानामुपदेशप्रधानानां वैदिकलौकिकानामर्थानां प्रकृतप्रकरणान्तर्भूततैव ।
सांख्यस्योत्तरमीमांसायाश्च सिद्धान्तं संक्षिप्याऽऽत्मबुद्धेः सर्वशास्त्रानुगामित्वं
प्रमाणीकृतम् । रामानुज - मध्व - वल्लभ - निम्बार्काचार्यैः परिष्कृतानां क्रमशो
विशिष्टाद्वैत-द्वैत - शुद्धाद्वैत - भेदाभेदादानां तथान्येषां कतिपयवादानां वेद-
मूलकत्वेऽपि सिद्धान्तमात्रप्रदर्शनपरेऽप्यकार्येऽस्मिन् प्रकरणग्रन्थेऽसमावेशः कृतो
भवेदित्यावेदितमधस्तात्सर्वदर्शनसाराकलनसामर्थ्यसम्पादनेनोद्भवति निखिल-

(घ)

विषयनिविष्टशास्त्रप्रणयनशक्तिनिपुणता चेति स्ववंशपरिचयवर्णनपरेणोपसंहारभागगतेनान्यतरेण पद्येनान्वयविधया ग्रन्थकृतैव स्फुटोक्तम् ।

एतावता सर्वप्रक्रियागतविषयविशेषाणां साम्येऽपि तेषां सर्वेषां समालोचनं ग्रन्थकलेवरवर्धिष्णुत्वप्रयोजकमिति तत्परित्यज्य दिङ्मात्रमिह निर्दिष्टम् । तावतैव गतार्थताप्रसक्तौ तथाकरणमन्यथासिद्धमपीति ।

प्राच्यार्वाचीनानां दर्शनसङ्ग्रहाणां षड्दर्शनग्रन्थानामस्ति भूयस्त्वम्, प्राचीनेष्वपि सर्वदर्शनसङ्ग्रहषड्दर्शनसमुच्चयादयो ग्रन्था अर्हन्ति प्रथमगणनाकोटिन्तथापि ते सर्वेऽपि विषयाणां सङ्ग्रहाधिक्येन महत्कलेवरतामापन्ना नैतस्य समत्वभाजः सूक्ष्मार्थविवेचनादिविधावतो ग्रन्थोऽयं तेभ्यो विलक्षणः ।

एवं लक्षणपरिष्कारप्रमाणादिविवेचनविधौ स्वस्यातितरां नैपुणीमादधन्तव्यन्यायभाषानिवद्धमहानिवन्धकारसादृश्यमावहति तं तं सिद्धान्तमविरुद्धन्तीति प्रस्तुतग्रन्थाध्ययने स्फुटमभिव्यज्यते ग्रन्थकृतो वैदुष्यातिशयः ।

एतादृशमहिमशालिनो विदुषो देशकालादिसनाथितम् परिचयम् काङ्क्षन्ति पाठकाः, परिपाटी चाद्यत्वे प्रचलिता तथाविधा, तथापि ग्रन्थोपसंहारगतवंशपरिचायकेभ्यः श्लोकेभ्यो नान्यत् तथ्यमुपलभ्यते कृत्यन्तरं वा तत्साधकम्, तत्तु ग्रन्थान्ते स्फुटमेवास्तीति पुनस्तस्यैव पिष्टपेषणमनावश्यकम् ।

उपसंहारः

पुस्तकमिदं राष्ट्रियाभिलेखालये सुरक्षितं देवनागरीलिपिनिबद्धमद्य यावदप्रकाशितमुपलभ्याऽभ्यथिता संस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानसमितिः, उपादेयतादृष्ट्योपयुक्तमिति समित्यनुमत्या समपादयं ग्रन्थरत्नम्, अस्य श्रेयोभाजः प्रा. श्रीविद्यानाथोपाध्यायास्तदानीन्तनशिक्षाध्यक्षाः, यतस्तेषां प्रेरणया कार्यमिदमारब्धम् ।

एकोनशतपत्रात्मकपुस्तकान्तर्गतानां षोडशाद्यैकोनविंशत्यन्तानां चतुर्णांमष्टाविंशतितमस्य षट्चत्वारिंशकस्य चैकैकस्येत्याहृत्य षण्णां पत्राणामभावः, खण्डितायामपि पत्रसंख्यायामपेक्षितोचितानुपूर्वी नैव खण्डितेति ग्रन्थस्य सर्वथाऽवैकल्यम्, वैकल्यन्तु प्राभाकरप्रक्रियान्तर्वर्त्येष्टसप्ततिपृष्ठे 'यथार्थत्वे' इत्यतो 'दण्डेनेत्यादि' पर्यन्तस्य पाठस्याऽऽवृत्तिनिमित्तम् । लेखकानवधानजन्यं तमंशं विहाय यथायोग्यं सम्पादितम्, कुत्रचिदननुगता विकलाश्च पाठा आसादिता इति तेषां परिमार्जनं यथामति विहितमपेक्षितेष्वन्यत्रापि लुभ्यत्र टिप्पण्यः समावेशितास्तथैव ग्रन्थसूचिरप्युपलब्धानाम् । शब्दार्थसङ्केतग्रहा-

(न)

भावोद्भूतमत्रकाठिन्यमिति विश्रमवतां पिपठिष्णां पाठकानाञ्च सारल्येनात्र प्रवेशः स्यादिति विचिन्त्य ग्रन्थादौ विषयसूचिः सङ्केतसूचिश्च निर्दिष्टे । ग्रन्थेष्वव्याख्यातानां ग्रन्थघटकानां पारिभाषिकाणां शब्दानामर्थनिर्देशेन विवेचनं कारिकाणामकाराद्यनुक्रमणिका सन्दर्भग्रन्थविवरणञ्चेति त्रितयं परिशिष्टरूपेणान्ते समावेशितम् । स्वकृता च टिप्पणिः 'टि.' इत्यक्षरेण सङ्केतिता सर्वत्र, सा दिग्दर्शिका, इतरा तु प्रामाण्योद्बोधिका ।

षड्दर्शनीसङ्ग्रहे प्रकरणशो विभक्तानां श्लोकानां संख्या त्रयस्त्रिंशत्, प्रायः सर्वेऽविकलाः, वेदान्तप्रक्रियाद्वितीयश्लोकस्यान्तिमोऽंशः खण्डितः स च न लेखकप्रमादजनितः, अपितु कर्त्रभिनिवेशसिद्ध इति टीकादर्शनतोऽवगम्यते, अतस्तत्र खण्डिताः शब्दा एव नातोऽर्थकलनन्यूनता । अशुद्धिबहुलस्यैकमात्रपुस्तकस्याधारेण पाठनिर्धारणं प्रायो विशेषयत्नसाध्यमतस्तत्साध्याया अशुद्धेरैकान्तिकत्वमत्रेति नैव निश्चयः ग्रन्थोपसंहारश्लोकदर्शनोद्भूतमत्र निदर्शनम् ।

परिष्कृतेऽप्येवं मदनवधानजा व्युत्पत्त्यपरिपाकजाश्च दोषा भवेयुरिति संभावयामि, तांश्च स्वयं संशोध्य क्षीरनोरविवेकविधया ग्रहीष्यन्ति मनीषिणः । श्रीमतां गुरुचरणानां विद्यावैभवेन दिगन्तविश्रुतयशसां ब्रह्मसायुज्यभूतानां पदमप्रसादभट्टराईमहोदयानां सदुपदेशाः प्रेरयन्ति मामनिशं विद्याभ्यासानुशीलनाभ्यां स्वमतिपरिष्करणाय, तथैव मीमांसानदीष्णानां गुरुचरणानां बुद्धिसागरपराजुलिमहोदयानां, विद्यावारिधिपदाविगतिनिमित्तकशोधनिर्देशकानां सम्पूर्णनिन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयवेदान्तविभागाध्यक्षाणां गुरुचरणानां डा.देवस्वरूपमिश्रमहोदयानाञ्च । अतोऽन्यत् कर्तुं मनीषस्तेषां पादाम्बुजेषु हृदम्बुजमुपहरामि सप्रश्रयम् । अन्येषां गुरुकल्पानामुपदेशा मन्मतिवैशद्यप्रयोजकास्तेषामुपदेशकानां विभक्तिं शिरसा कृतज्ञताम् ।

एव मेहेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थोपप्राध्यापकाः श्रीमाधवशरणोपाध्याया नितरां कृतज्ञताभाजः । मदीयेऽस्मिन् लेखबन्धे व्याकरणाशुद्धिः साधु परिमाजिताऽतस्ते रहं बहूपकृतः । चित्राङ्कनयन्त्रस्य वैकृतावस्थायामप्यनुसन्धानकार्यावरोधो माभूदिति धिया राष्ट्रियाभिलेखालयस्य प्रमुखाः श्री बलरामदासडंगोलमहाभागाः स्वप्रयत्नेनान्यविधं चित्राङ्कनमकारयन्, प्रकारान्तरेण चित्रग्रहणप्रक्रियानभिज्ञस्य मम तैरपि कृत एवोपकारः । तादृशं सौजन्यमनितरसाधारणमतस्तेऽतितरां धन्यवादार्हाः ।

उपस्थापितो मनननिष्पन्नोऽर्थः । 'श्रोतव्या मन्तव्यः' इति श्रुतेः, मननस्य-

(५)

श्रवणोत्तरभावित्वं, श्रवणञ्च गुरुपदेशसापेक्षमुपदेशो हितार्थप्रवर्तक इति तत्र
दोषासंभवेन गुणगणा गुरुणां दोषाणाञ्च सहजतया ते ममैव ।

अतः सुमनोमनोमोदाय बोधाय चाऽन्तेवसतां भूयादियं कृतिरिति प्रार्थये पशु-
पतिमुमाधवमिति ।

पाशुपतं क्षेत्रम्

महाशिवरात्री

१२-२-१९६१ ई.

विदुषामाश्रवः

दीर्घराजधिमिरेः

(फ)

विषयसूचिः

विषयाः	पृष्ठम्
१) अथ वैशेषिकमतप्रक्रिया	१-४१
कल्पलतिकारम्भः	१
परमात्मनो लक्षणादिकम्	२
पदार्थसामान्यलक्षणम्	७
पदार्थविभागः	८
द्रव्यलक्षणम्	९
गुणलक्षणम्	१०
कर्मलक्षणम्	११
जातिलक्षणम्	११
विशेषलक्षणम्	११
समवायलक्षणम्	१२
अभावस्य भावनिषेधरूपत्वम्	१२
द्रव्यविभागः	१३
तमो न दशमं द्रव्यम्	१३
पृथिवीलक्षणम्	१४
अपलक्षणम्	१४
तेजोलक्षणम्	१४
वायुलक्षणम्	१५
शब्दस्य गुणत्वसाधनपुरस्सरमाकाशलक्षणम्	१५
काललक्षणम्	१६
दिगलक्षणम्	१६
आत्मलक्षणम्	१७
मनोलक्षणम्	१७
पृथिवीभेदाः	१८
परमाणुलक्षणम्	१८
आत्मनिरूपणम्	१९
मनोनिरूपणम्	२०

(व)

सामान्यतो गुणविभागः	२१
सहितशब्दस्य समुच्चयार्थः	२२
रूपलक्षणम्	२३
रसादिस्पर्शान्तानां निरूपणम्	२३
संख्यानिरूपणम्	२४
परिमाणपृथक्त्वयोर्निरूपणम्	२४
संयोगविभागपरत्वापरत्वनिरूपणम्	२४
बुद्धिलक्षणम्	२५
मुखदुःखयोर्लक्षणम्	२६
इच्छाद्वेषयोर्लक्षणम्	२६
प्रयत्नलक्षणम्	२७
गुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां लक्षणम्	२७
त्रिविधसंस्कारनिरूपणम्	२७
धर्माधर्मशब्दानां निरूपणम्	२८
रूपभेदाः	२८
चित्ररूपस्य निरूपणीयत्वम्	२८
शुक्लरूपस्य रसस्य च लक्षणम्	२८
गन्धस्पर्शभेदाः	३०
संख्यादिपृथक्त्वान्तानां विभागः	३०
संयोगभेदनिरूपणम्	३१
विभागे विशेषः	३२
परत्वापरत्वयोर्भेदनिरूपणम्	३२
बुद्धेर्विस्तारः	३३
मुखादिसंस्कारान्तविभागः	३४
धर्माधर्मशब्दानां विभागः	३७
कर्मविभागः	३८
जातेर्विभागः	३९
विशेषत्वनिर्वचनम्	३९
समवायस्यैकत्वम्	४०
उपसंहारोपक्रमः	४१

(भ)

२) अथ न्यायमतसङ्ग्रहः

४२-५६

पदार्थोद्देशः

४२

संशयस्य न्यायपूर्वाङ्गत्वम्

४२

प्रयोजनादिसिद्धान्तानां पृथगुद्देशप्रयोजनम्

४३

अवयवानां सभेदलक्षणम्

४५

तर्कादिवितण्डान्तानां स्वरूपविवेकः

४७

हेत्वाभासानां प्रस्ताराः

४९

छललक्षणादिकम्

५२

जातिस्वरूपविवेचनम्

५३

निग्रहस्थानानां भेदाः

५४

वैशेषिकदर्शनतः किञ्चिद्वैसादृश्येन मोक्षलक्षणनिरूपणेनोपसंहारः

५५

३) अथ भट्टमतप्रक्रिया

५७-७९

तत्त्वमनन्तम्

५७

संसारस्यानादित्वम्

५८

ईश्वरसत्ताभावः

५९

संसारस्यानादित्वोपसंहारः

६०

प्रमाणसामान्यलक्षणम्

६०

प्रमाणविभगः

६२

प्रत्यक्षलक्षणम्

६२

अनुमानलक्षणादिविचारः

६४

उपमानलक्षणम्

६५

शाब्दं प्रमाणम्

६५

अर्थापत्तिः

६६

अभावप्रमाणम्

६६

प्रामाण्यं स्वतः

६७

वेदानामपौरुषेयत्वम्

६९

वेदस्य धर्म एव प्रामाण्यम्

७०

धर्मस्वरूपनिरूपणम्

७३

मन्त्रमयी देवता

७६

वर्णात्मकशब्दस्य नित्यत्वम्

७७

(म)

४) अथ प्रभाकरमतप्रक्रिया	८०-८५
भाट्टमतादस्य वैलक्षण्यम्	८०
भेदो व्यावृत्तात्मकः	८१
ज्ञानं यथार्थमेव	८२
प्रमाणपञ्चकम्	८३
कार्यान्विते शक्तिः	८३
कार्यलक्षणम्	८४
५) अथ साङ्ख्यमतप्रक्रिया	८६-९२
सामान्यतः पदार्थविभागः	८६
प्रकृतेर्भेदः	८७
प्रकृतिलक्षणम्	८७
महदादिसप्तकस्य स्वरूपम्	८८
पुरुषस्वरूपम्	८९
पुरुषस्य दुःखित्वमध्यासनिबन्धनम्	९०
मुक्तिनिरूपणम्	९१
६) अथ वेदान्तमतप्रक्रिया	९३-१०७
सिद्धान्तरूपमिदं दर्शनम्	९३
ब्रह्मणो लक्षणादिकम्	९४
निरुक्तलक्षणस्य प्रामाण्यम्	९८
अतात्त्विकस्यापि तात्त्विकसाधकत्वम्	९९
जीवत्वमनाद्यविद्योपाधिनिबन्धनम्	१०३
मिथ्याज्ञानतत्त्वज्ञानयोरयथार्थत्वेपि निवर्त्यनिवर्तकभावोपपत्तिः	१०४
मोक्षकारणं ज्ञानमेव	१०५
मोक्षलक्षणम्	१०६
कल्पलतिकाया उपसंहारः	१०८
परिशिष्टम् (१) पारिभाषिकशब्दार्थविवरणम्	११०
परिशिष्टम् (२) कारिकाणामकाराद्यनुक्रमणिका	११८
परिशिष्टम् (३) सन्दर्भग्रन्थविवरणम्	१२०
शुद्धिपत्रम्	१२३

(य)

अथ सङ्केतसूचिः

टि.	-	टिप्पणी ।
बृ. उ.	-	बृहदारण्यकोपनिषत् ।
या. स्मृ.	-	याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।
प्र. ख.	-	प्रत्यक्षखण्डम् ।
त. सं.	-	तर्कसङ्ग्रहः ।
प. ध. सं.	-	पदार्थधर्मसङ्ग्रहः ।
वै. सू.	-	वैशेषिकसूत्रम् ।
न्या. सू.	-	न्यायसूत्रम् ।
न्या. द.	-	न्यायदर्शनम् ।
मी. सू.	-	मीमांसासूत्रम् ।
श्लो. वा.	-	श्लोकवार्तिकम् ।
प्र. सू.	-	प्रत्यक्षसूत्रम् ।
ब्र. सू.	-	ब्रह्मसूत्रम् ।
वे. स्व. वि.	-	वेदस्वरूपविमर्शः ।
कु. प्र.	-	कुसुमाञ्जलिप्रकाशः ।
शां. भा.	-	शाङ्करभाष्यम् ।
गी.	-	गीता ।
कु. का.	-	कुसुमाञ्जलिकारिका ।
सां. का.	-	सांख्यकारिका ।
न्या. नीला.	-	न्यायलीलावती ।
मुण्ड. उ., मु. उ.	-	मुण्डकोपनिषत् ।
शु. यजु. मं.	-	शुक्लयजुर्वेदसंहिता ।

(र)

श्वेता. उ., श्वे. उ.	—	श्वेताश्वतरोपनिषत् ।
ब्र. वि. उ.	—	ब्रह्मविन्दूपनिषत् ।
वृ. उ. भा. वा.	—	बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।
अष्टा.	—	अष्टाध्यायी ।
चो. प्र.	—	चोदनाप्रकरणम् ।
म. स्मृ., मनु.	—	मनुस्मृतिः ।
प्र. प्र.	—	प्रत्यक्षप्रकरणम् ।
आ. वा.	—	आकृतिवादः ।
अनु	—	अनुमानपरिच्छेदः ।
प्रत्यक्त. प्र., त. प्र.	—	तत्त्वप्रदीपिका ।
तै. आ.	—	तैत्तिरीयारण्यकम् ।
सम्ब. परि.	—	सम्बन्धाक्षेपपरिहारः ।
स्फो	—	स्फोटवादः ।
शब्दनि., श. नि.	—	शब्दनित्यताप्रकरणम् ।
छा. उ.	—	छान्दग्योपनिषत् ।
योगसू., यो. सू.	—	योगसूत्रम् ।
तै. उ.	—	तैत्तिरीयोपनिषत् ।
अ. सि.	—	अद्वैतसिद्धिः ।

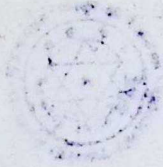
तकम् ।

श्रीकविकुलकैरवेन्दुजाषराजप्रणीतः

षड्दर्शनीसङ्ग्रहः

कल्पलतिकाभिधया स्वोपज्ञटीकयोपबृंहितः

नमो भगवते वासुदेवाय

ऋषिः श्रीकृष्णः

श्रीमद्भगवद्गीता

श्रोगणशाय नमः ।

अथ वैशेषिकमतप्रक्रिया

कल्पलतिका

श्रीमन्निर्मलबुद्धिवैभवकृते वाचाञ्च संवृद्धये
लोकातोतगुणं विभक्तिरहितं नत्वैकवीरं पदम्
क्वपि न्वपि गभोरभावगहनं षड्दर्शनीसङ्ग्रहम्
व्याकृतुं रचयामि कल्पलतिकां टीकामभीष्टार्थदाम् ॥

तत्र तावद्वैशेषिकादिशास्त्राणां छात्रैरतिविस्तरतयाधिगन्तुमशक्य-
त्वात्तदनुग्रहाय तत्तच्छास्त्रसङ्ग्रहं चिकीर्षुं रतिस्थूलतया बुद्धिस्थत्वाद्देशे-
पिकशास्त्रसारमेव तच्छास्त्रप्रतिपाद्येष्टदेवतानमस्कास्लक्षणं । पूर्वं प्रति-
जानीते -

श्रीशम्भुं भुवनोद्भवस्थितिलये हेतुं परं तत्त्वतः
सर्वज्ञं भवसागलैकतरणिं नत्वा गुरुणां गुरुम् ।
वक्ष्ये सम्यगवेक्ष्य विस्तरयुतं वैशेषिकं दर्शनं
संक्षेपेण तदीयसारमुचितं पद्यैः सुविद्येक्षितम् ॥१॥

कल्पलतिका

अयमर्थः- वैशेषिकदर्शनं विस्तरयुतमवेक्ष्य तदीयसारं पद्यैः संक्षेपेण-
वक्ष्ये ।

1- आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशानामन्यतमस्य मङ्गलत्वे ऽपि नमस्कारात्मकस्यै-
व तस्याचरणं विशिष्टफलवत्ताबोधनाय, 'यो नमसा स्वध्वजः' इति
श्रुतेः, 'यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवतीति' स्मृतेश्च । टि.

ननु विस्तरयुतं शास्त्रमुपेक्ष्य कथं छात्राणां संक्षेपशास्त्रेषु प्रवृत्तिरित्याह उचितमिति ।

अतिविस्तरशास्त्राणां छात्रैः प्रथमत एवाधिगन्तुमशक्यत्वात्तदनुग्रहाय प्रवृत्तस्य संक्षेपेण वक्ष्य इत्येवोचितमिति भावः । उचितमिति क्रियाविशेषणम् ।

ननु वैशेषिकशास्त्रस्य सदोपतया विवक्षितं तदीयसारस्य सारत्वमेव नोपपद्यत इत्यत आह सुविद्येऽस्मिन्मिति । शिष्टपरिगृहीतमित्यर्थः ।

अयं भावः । यद्विशिष्टपरिगृहीतं तत्र सदोपत्वेन शङ्कनीयम्, अतिप्रसङ्गादिति ² ।

किञ्च वैशेषिकशास्त्रस्य सदोपत्वं वदन्तः प्रष्टव्याः किमिदं सदोपत्वम् ? मूलप्रमाणविकलत्वं वा प्रमाणाभासमूलत्वं ³ वा ? नोभयमपि, प्रतिष्ठितप्रामाण्यकाणादादिस्मृतिप्रमाणमूलत्वादस्य शास्त्रस्य । ततो युक्तं तदीयशास्त्रस्य सारत्वमिति ।

‘श्रेयांसि बहुविघ्नानी’ ति स्मृतिसंभावितपरमश्रेयोविघ्ननिरासायैतत्सिद्धान्तसिद्धपरमात्मलक्षणेष्ट ⁴ देवतानमस्कारस्य परमश्रेयः प्रतिपादकशास्त्रारम्भात्प्राक्कालीनत्वमाह श्रीशम्भुमित्यादिना । किं कृत्वा तदीयसारं वक्ष्ये श्रीशम्भुं नत्वेति ।

परमात्मनो लक्षणादिकम्

शम्भुशब्देन परमात्मोच्यते, स च किं लक्षणमित्यपेक्षायामाह भुवनोद्भवस्थितिलये हेतुं परं तत्त्वतः सर्वज्ञमिति । तत्र भुवनोद्भवस्थितिलये हेतुमित्येवोच्यमानेऽदृष्टादा ⁵ वतिव्याप्तिस्तत इदमुक्तं सर्वज्ञमिति ।

1- यथाश्रुतमूले ननु विस्तरयुतं शास्त्रमुपेक्ष्य कथं छात्रैः संक्षेपशास्त्रमुपेक्ष्य तदुत्पत्त राह ‘इत्यानुपूर्वी दृश्यते, तथाविधायाः प्रकृत्यर्थाननुकूलत्वेन लेखकप्रमादादायाता सेति प्रतीयते ऽ तस्मिन् ‘छात्राणां संक्षेपशास्त्रेषु प्रवृत्तिरित्यानुपूर्वी सन्निवेशिता । टि .

2- शास्त्रान्तरदोषशङ्का कर्तव्येति ।

3- हेत्वाभासमूलत्वमिति पाठान्तरम् ।

4- इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादिष्टज्ञानं मङ्गलमिति किरणावली कन्दलीमेत्वादिपरिशीलितः पन्थाः विस्तरस्तु तत्तद्ग्रन्थेभ्य एवावगन्तव्य इति टि .

5- कार्यत्वावच्छिन्नकारणताया अदृष्टादौ सत्त्वात् । आदिपदेन चात्र नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नानामाकाशकालदिशां प्रागभावस्य च ग्रहणम्, तथाच सर्वज्ञत्वोपादानात्तत्र तत्रातिव्याप्तिरिति । टि .

वृत्तिरि-

नुग्रहाय

पणम् ।

रत्नमेव

नीयम्,

सदो-

यमपि,

ो युक्तं

सायैत-

मादक-

ण्यमारं

नुवनो-

निलये

ममुपेक्ष्य

कूलत्वेन

प्रवर्तितं

कन्द-

ति । टि.

चात्र

तथाच

एवमप्युक्ते वेदान्तिमताभिगते परमात्मन्यर्थान्तरता स्यात्तस्यापि भुवनोद्भवस्थितिलये हेतुत्वात्सर्वज्ञत्वाच्च तत् इदमुक्तं तत्त्वत इति । वेदान्ताभिमतस्तु परमात्मा अविद्ययैव सर्वज्ञो न तत्त्वतः । ज्ञातृज्ञेयविहीनानां चिद्रूपत्वाङ्गीकारात् । तस्मात्तत्त्वतः सर्वज्ञं भुवनोद्भवस्थितिलये हेतुमिति युक्तम् । एवमप्युक्ते हिरण्यगर्भादिष्वतिव्याप्तिः, तेषामपि भुवनोद्भवस्थितिलये हेतुत्वात्तत्त्वतः सर्वज्ञत्वाच्च तदिदमुक्तं परमिति । तदनेन सर्वज्ञो जगज्जन्मादिस्थितिलये हेतुः परस्तत्त्वतः सर्वज्ञ इत्येव परमात्मलक्षणमुक्तं भवति ।

ननु भवतु तर्हि जगज्जन्महेतुः परस्तत्त्वतः सर्वज्ञ इत्येव परमात्मलक्षणं स्थितिलयपदप्रक्षेपप्रयोजनस्तु नोपलभामहे व्यावृत्त्यभावादिति चेन्मैत्रस्य लक्षणत्रयस्य विवक्षितत्वात् । तथाहि —

सर्वजगज्जन्महेतुः परस्तत्त्वतः सर्वज्ञ इत्येवं परमात्मलक्षणम् । एतदेव जन्मपदस्थाने स्थितिपदप्रक्षेपेण लक्षणान्तरम्, तथा स्थितिपदस्थाने लयपदप्रक्षेपेणापि लक्षणान्तरं वेदितव्यमिति ।

ननु वाच्यं जगज्जन्मादेरसंभवादसंभवग्रस्तलक्षणमिदमिति, जगज्जन्मादेरनुमानतः प्रसिद्धत्वात् । तथाहि— स्थितं जन्मत्वं ननु मादयत्वात् मध्यमपरिमाणवत्त्वात् उपलभ्यमानस्पर्शादिष्वानुमानत्वात् घटवदित्यन्वयव्यतिरेको । ननु नेदगसंभवि लक्षणम् ।

ननु तथापि जगज्जन्मादिहेतोस्तत्त्वतः सर्वज्ञस्य परस्याप्रामाणिकत्वादसंभवग्रस्तमेव लक्षणमिदमिति चेत् मैत्रस्य अनुमानागमाभ्यां यथोक्तस्य परमात्मलक्षणस्य सिद्धत्वात् । तथाह्यनुमानम्—

विमा सर्वप्रमातृपरकर्तृपूर्वकं कार्यत्वात् यत् सर्वप्रमातृपरकर्तृपूर्वकं न भवति न तत्कार्यं यथा आत्मा न च तथेदं कार्यं न भवति तस्मात्सर्वप्रमातृपरकर्तृपूर्वकं न भवतीति ।

ननु अप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इति वाच्यम्, सामान्यतोऽनुमानेन तत्प्रसिद्धेः² । न तथा— विमतं सर्वकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवदिति जगत्कर्तृकत्वं क्वचित्सिद्धम् । कर्तृत्वञ्च कृतिमत्त्वम्, तच्च ज्ञानत्वैकार्यवतीति³ जगत्कर्तरि ज्ञानवत्त्वं नावतिश्यति । तच्च ज्ञानवत्त्वं प्रमाणलक्षणज्ञानवत्त्वमेव तत्रोचितम्, अप्रमाकारिणधर्मरागादेस्त आणरीरिण्यभावात् ।

1- जन्मादिरिति पाठा.

2- परमात्मप्रसिद्धे रिति

3- जगज्जन्मादिरिति

नचवाच्यं जगत्कर्तुरपि शरीरित्वादप्रमात्वधर्मादित्वमपि^१ स्यादिति-
शरीरित्वे तदेवशरीरं कुर्यादित्ययं तद्व्युत्पत्तवस्था तेनैव चेत्-आत्माश्रय इति ।
तदेवं सामान्यतोनुमानेन जगत्कर्तरि प्रमावत्त्वसिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणः पूर्वोक्ता-
नुमानस्य पक्ष इति स्थितम् ।

आगमश्च “यतो^२ वा इमानि भूतानि जायन्ते ” इत्यादि “ यः^३ सर्वज्ञः
स सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ” इत्यादिश्च परमात्मनो यथोक्तलक्षणमाचष्टे,
तस्मादेवं लक्षणं श्रीशम्भुं नत्वेति युक्तमुक्तम् ।

ननु महारम्भे गुरुनमस्कारेणापि भवितव्यमित्यत आह गुरुणां गुरुमिति
परमगुरौ परमात्मनि नमस्कृते गुरुनमस्कारलक्षणमपि मङ्गलमाचरितमित्य-
भिप्रायः ।

ननु इह परमात्मैव किमिति नमस्कारगोचरीकृतो यावन्तः सन्ति सर्वे
सुरगणा विघ्नौघविघातपटुतरचरणतया नमस्करणोया इत्याशङ्क्याह भवसाग-
रेकतरणिमिति^४ । अयं भावः

सन्तु नाम सुरगणास्तथा तथापि न ते परमश्रेयोविघ्नभूताऽधर्मरागा-
दिनिवृत्तिनिपुणचरणस्मरणाः परमात्मा तु भवति परापरविघ्नविघातनिपुण-
स्मरणतया ततोऽप्यधिक इति परमात्मैव सकलानर्थक्यार्थतत्त्वमर्थः परमपुमर्थहे-
तुरिह नमस्करणीयतयोपक्रान्तः । तथा च श्रुति ‘ तमेव^५ विदित्वाऽतिमृत्युमेति,
नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाये’ नि स्मृतिरपि “ यदा^६ चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति
मानवाः । तदा शिवमविजाय दुःखस्यान्तो भविष्यन्ते ” नि । तदेवमेवंविधं
परमात्मपदापरपर्यायं श्रीशम्भुं नत्वा तदीयसारमिति वैशेषिकशास्त्रस्य सारं
संक्षेपेण वक्ष्ये इति श्लोकार्थः ॥१॥

स्यादेतत् वैशेषिकशास्त्रस्य सारतया तज्ज्ञानं मोक्ष एवेति स एवात्र
वक्तव्यतया प्रतिज्ञात इति द्रव्यादिपदार्थलक्षणनिर्णयं प्रतिज्ञाननुगुणमाप-
द्यतेत्याशङ्क्य पदार्थलक्षणनिरूपणानुगुण्यं प्रतिज्ञाया सङ्गतिमुखेन
स्वयमुपपादयति—

- 1- अप्रमायत्व इति पाठो मूले स च प्रामादिक इति भाति । दि.
- 2- तैत्तिरीयोपनिषद् ३।१।
- 3- मुण्ड. उ. १।१।६ ।
- 4- रलयोरभेदाभिप्रायेण मूले लकार प्रयोगः । कृपो रोलः, अष्टा. च।२।१।६।
- 5- शु. यजु. सं. ३।१८, श्वेता. उ. ६।१५, ३।८ ।
- 6- दृश्यते श्रुतावेव, अस्य स्मृतित्वेनोत्प्लेखः प्रामादिकः, श्वे. उ. ६।२० । दि.

तत्राहुः परमप्रयोजनतया मोक्षं जनास्तद्विदो

मोक्षः सोऽपि पदार्थतत्त्वविषयं बोधं विना दुर्लभः ।

तस्मादत्र पदार्थलक्षणमिदं सामान्यतः प्रोच्यते

भावत्वे सति ये प्रमाणविषयास्ते स्युः पदार्था इति ॥२॥

कल्पलतिका

पदार्थसामान्यलक्षणम्

अयमर्थः — तत्र शास्त्रे परमप्रयोजनतया मोक्षं तद्विदो जना आहुः सोऽपि मोक्षः पदार्थतत्त्वविषयं बोधं विना दुर्लभः । एतेषां तत्त्वज्ञान^१ निश्चये सहेतुरिति वचनात् । स च पदार्थबोधस्तत्र लक्षणादिनिरूपणमन्तरेण न सङ्गच्छत इति पदार्थलक्षणादिनिरूपणं प्रतिज्ञानुगुणं भवति यस्मात्तस्मादितोदं वक्ष्यमाणं सामान्यतः पदार्थलक्षणमत्र शास्त्रे प्रोच्यते, तत्किमित्यपेक्षायामाह भावत्वे सति ये प्रमाणविषयास्ते स्युः पदार्था इति लक्ष्यम्, भावत्वे सति ये प्रमाणविषया इति लक्षणम् ।

लक्षणं नाम विवक्षितार्थव्यापकत्वे सति तदेकनिष्ठधर्मवचनं केवलव्यतिरेकिहेतुवचनं वा । तदत्र विवक्षितपदार्थव्यापकत्वे सति तदेकनिष्ठधर्मवचनं यत्तदेव पदार्थलक्षणतया वक्तव्यम् । तच्च भावत्वे सति प्रमाणविषयत्वमेव केवलव्यतिरेकिहेतुविशेषवचनमद्भवति । तथाहि-पदार्था इतरेभ्यो भिद्यन्ते भावत्वे सति प्रमाणविषयत्वात् य इतरेभ्यो न भिद्यते स भावत्वे सति प्रमाणविषयोपि न भवति यथा घटाभावः, न च तथामी तस्मादितरेभ्यो न भिद्यन्त इति । तत्र विषयाः पदार्था इत्युक्ते भ्रान्तविषयेष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं प्रमाणविषया इत्युक्तम् । एवमप्यभावेऽतिप्रसक्तिस्तत इदमुक्तं भावत्वे सतीति । अभावस्य चापदार्थत्वमुत्तरलोके वक्ष्यते अतो नाभावव्यावृत्तिरनिष्टा । भावाः पदार्था इत्युक्ते भावत्वेनाऽभासमानेषु तमः प्रभृतिष्वभावेष्वतिव्याप्तिस्ततः प्रमाणविषया इत्युक्तम् । तमसश्च भावत्वं वक्ष्यामः । तस्माद् भावत्वे सति प्रमाणविषयाः पदार्था इत्येव पदार्थलक्षणं साधीयः । नन्वस्तिप्रत्ययविषयत्वं चेद्भावत्वं तदभावेष्वप्यस्तीति नाभावव्यावृत्तिः ।

१- द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निश्चये समिति, वै. सू. १।१।४। टि.

पड़दशनी-सङ्ग्रहः

नास्तीति प्रत्ययाविषयत्वं चेद् घटो नास्तीति घटादेरपि नास्तीति प्रत्ययविषयत्वान्नास्तिप्रत्ययाविषयत्वाभावादव्याप्तिः । तस्माद्भावानिरुक्ते नैतल्लक्षणं समञ्जसमिति चेत्, मैवम् - न हि वयमस्तिप्रत्ययविषयत्वं नास्तिप्रत्ययाविषयत्वं वा भावं ब्रूमः । किन्तर्हि ? नास्तीति प्रत्ययासाधारणकारणत्वानधिकरणत्वम् । नच घटो नास्तीत्यत्र घटस्यापि नास्तीति प्रत्ययासाधारणकारणत्वात्तदनधिकरणत्वाभावात्तत्राव्यापकं भावलक्षणमिति शङ्कनीयम्, न हि घटो नास्तीत्यत्र घटस्य नास्तिप्रत्ययासाधारणकारणत्वम् । किन्तर्हि ? घटाभावस्येव, घटाभावे सत्येव घटो नास्तीति प्रयोगदर्शनात् । अन्यथा सत्यपि घटे नास्तिपदप्रयोगप्रसङ्गात् । ततो नास्तीति प्रत्ययासाधारणकारणत्वानधिकरणत्वं भावत्वमिति भावलक्षणं सिद्धम् । तथाच भावत्वे सति प्रमाणविषयाः पदार्था इति लक्षणं समञ्जसमेवेति सिद्धम् ॥२॥

पदार्थविभागः

इदानीं सामान्यलक्षणलक्षितपदार्थानामनियतत्वादिभ्रमनिरासाय विभागमाह -

द्रव्यं चाथ गुणश्च कर्म च तथा जातिविशेषाः परे

पठः स्यात्समवाय इत्यभिहितो वैशेषिकैस्ते च षट् ।

नाभावस्तु तथाभ्युपेतुमुचितं बाधो हि तेषामसौ

नास्तीति प्रतिपाद्यतेऽत उचितं षट्ते पदार्था इति ॥३॥

कल्पलतिका

येषां पदार्थानां भावत्वे सति प्रमाणविषयत्वं सामान्यलक्षणमुक्तं तेच पदार्था वैशेषिकैरित्येवं संज्ञकाः षट् अभिहिताः । इतीति किसंज्ञका इत्यत आह द्रव्यञ्चेत्यादिना ।

अत्र च द्रव्यगुणकर्मजातीनामनेकत्वेऽपि द्रव्यमित्याद्येकवचनं तन्निष्ठकधर्मोपाधौ^२ वेदितव्यम् ।

ननु तर्हि विशेषा इति बहुवचनं विहाय विशेषनिष्ठैकधर्मोपाधावेक-

1. समीचीनमिति पाठाः ।

2. द्रव्यादीनामनेकत्वेऽपि द्रव्यगुणादिसङ्ग्राहकस्य द्रव्यत्वगुणत्वादिपदार्थविभाजकोपाधेरैकत्वादेकवचनोपादनसङ्गतिरिति । टि.

वचनमेव विशेष इति किमिति न प्रयुक्तमिति चेत्, न विशेषाणामत्यन्तव्या-
वृत्तत्वप्रदर्शनाभिप्रायेण बहुवचनस्योक्तत्वात् । यथाच विशेषाणामत्यन्तव्या-
वृत्तत्वं सिध्यति तथोत्तरत्र वक्ष्यामः । परे इति विशेषणं विशेषाणामन्यत्व-
प्रदर्शनार्थम् । परे विशेषा अन्त्या विशेषा इत्यर्थः ।

षष्ठः समवायः स्यादित्यत्र समवायस्य द्रव्यादिपञ्चकानन्तरोक्तस्य
षष्ठत्वमर्थात्प्राप्तमपि सप्तमपदार्थाभावज्ञापनार्थं शब्देनाभिहितमित्यवगन्तव्यम् ।

द्रव्यं चेत्यादिचकारः समुच्चयार्थः । अथशब्दस्तु द्रव्योपदेशानन्तरमेव
गुणोपदेशोचित्यमिति प्रतिपादनार्थः । तथाहि—

गुणादिपदार्थानां द्रव्याश्रयत्वेन तदधीनत्वात्^१ द्रव्यस्य च तदना-
श्रयत्वेन^२ प्रधानत्वाद् द्रव्योपदेशानन्तरमेव गुणाद्युद्देशो न्याय्यः । अनयैव
दिशा गुणादिष्वप्युद्देशक्रमो ज्ञेयः ।

द्रव्यलक्षणम्

तत्र गुणाश्रयो द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणम् ।

ननु नैतल्लक्षणं समञ्जसम्, तथाहि—

अव्याप्यतेरप्यतिव्याप्येद्रव्यं नैव गुणाश्रयः ।

आद्यक्षणे गुणाभावाद्गुणादावपि वीक्षणात् ॥

उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीत्यङ्गीकारादव्याप्तिः, गुणादिष्वपि
चतुर्विंशतित्वगुणान्वयदर्शनादतिव्याप्तिः । नच तत्र संख्यावत्त्वप्रतीतिविभ्रमः,
नच द्रव्याणीत्यादाविव बाधादर्शनादिति, उच्यते गुणाश्रयत्वशब्देन गुणो यदाश्रय
एवेति विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिः । न खलु गुणो भवति न भवति चाश्रयपरतन्त्रं
इति प्रसिद्धमार्गागतम् । तथाच लक्षणान्तरे सत्तामवलम्बमानो गुणो द्रव्या-
श्रयापेक्ष एव ता^३ मालम्बते इति । द्रव्यसंख्ययैवैकार्थसमवायाद्गुणादिषु
संख्याव्यवहारोपपत्तेः पृथक्संख्यागुणाभावान्नातिव्याप्तिः । नवत्वसंख्यायास्तत्रा-
भावोऽपि द्रव्यगतचतुर्विंशत्याद्यवान्तरसंख्याव्यवहारस्य गुणादिषु संभवात् ।
नचैवं द्रव्येषु परार्धसंख्याया अपि संभवाद्गुणादिष्वपि तत्प्रसङ्गः । न खलु
गंभीरभागीरथीस्रोतः सकलमपि पातुं पातव्यम्, पातव्यं चेदन्यथा न चुल्लु-

१- द्रव्याधीनत्वादिति पा.

२- गुणानाश्रयत्वेनेति पा.

३- संख्यामित्यर्थः । टि.

कमात्रमपि सार्वभौमाज्ञैवमिति किंवदन्त्यस्ति क्वापि किन्तु यावदुपयुक्तं तावदेव तथात्रापि नियमसंभवात् । नचैवं द्रव्यसत्तयैव गुणकर्मणोरपि सत्ताव्यवहारोपपत्तेर्न सत्ता कल्पनीयेतिवाच्यम्, यथा द्रव्येष्वेव सत्तायां द्रव्यत्वेन तुल्यव्यक्तित्वं जातिबाधकं तथा जातिबाधकाभावात् । तस्माद्गुणाश्रयो द्रव्यमितिद्रव्यलक्षणं साधीयः ।

तथा द्रव्यत्वजातियोगि द्रव्यमित्यपि द्रव्यलक्षणम् । नच द्रव्यत्वजातेर्व्यञ्जकाभावादयुक्तमितिवाच्यम्, गुणवत्त्वस्य तद्रव्यञ्जकत्वात् । नचैवं सति विशेषणभूतस्य गुणस्यापि तद्रव्यञ्जकत्वेन द्रव्यत्वापत्तिरितिचेत् नादण्डी निरूपयतीत्यत्र हि दण्डविशिष्टस्य निरूपकत्वेऽपि न यथा दण्डस्य निरूपकत्वं तथात्र गुणविशिष्टस्य द्रव्यत्वव्यञ्जकत्वेऽपि न गुणस्य द्रव्यत्वव्यञ्जकत्वेन गुणस्यापि द्रव्यत्वापत्तिरित्युच्यते, तस्माद्द्रव्यत्वजातियोगि द्रव्यमित्यपि द्रव्यलक्षणं समञ्जसम् ।

गुणलक्षणम्

गुणलक्षणं कर्मातिरिक्तो जातिमात्राश्रयो गुण इति । न च वाच्यं गुणात्कर्मणि भेदासिद्धौ कर्मव्यावृत्तिरयुक्तेति, 'शुक्लं रूपम्' 'मधुरो रसो' 'निम्नप्रस्रवणा गतिर्जलस्ये' ति प्रविद्धिभेदाद्गुणकर्मणोर्भेदोपपत्तेः । अभ्युपगमसिद्धान्तेन ^१ लक्षणस्य विवक्षितत्वात् ।

किञ्च गुणात्कर्मणो भेदाभावमङ्गीकुर्वाणः प्रष्टव्यो भवति, यदि गुणान्नकर्मणो भेदः कस्तर्हि गुणः कर्मशब्देन व्यपदिश्यत इति । ननु संयोगविभागसन्ततिरेव कर्मशब्दार्थः, दृश्यते हि संयोगविभागसन्ततिमिति चलतीति चेत्-मैवम्, संयोगविभागसन्ततिमत्त्वेऽप्याकाशादौ चलतीति प्रतीतेरभावात् मूर्तेकसमवेतसंयोगविभागसन्ततिः कर्मपदार्थ इति चेत्, न पिपीलिकासंयोगसन्ततिमिति भूतलादावपि चलतीति प्रतातिप्रसङ्गात् । तस्माच्चलतीति प्रत्ययासाधरणकारणस्य कर्मपदार्थस्य गुणपदार्थादभेदसिद्धौ पूर्वोक्तगुणलक्षणे कर्मातिरिक्त इति विशेषणेन ^२ कर्मव्यावृत्तिरयुक्तेति रमणीयम् । द्रव्यस्य च गुणाश्रयत्वेन जातिमात्रानाश्रयत्वान्नातिव्याप्तिस्तत्र । जात्यादेश्च जात्याश्रयत्वाभावान्तत्राप्यतिव्याप्तिः । ननु गुणेषु द्रव्यवृत्तिवध्माश्रयत्वाज्जातिमात्राश्रयत्वाभावादसंभवि गुणलक्षणमिदमिति चेत् । मैवम्, आश्रयशब्देन समवायस्य विवक्षितत्वात् । द्रव्यवृत्तिवध्मस्य द्रव्यसमवायापरपर्यायस्य

१- अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः । न्या.सू. १।१।३१टि.

२- मूलेऽत्र न इत्यधिकः पाठः सन् नात्रापेक्षितः । टि.

समवाये ऽ नाश्रितत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । ततो निर्दुष्टं गुणलक्षणं कर्मातिरिक्तो जातिमात्राश्रयो गुण इति ।

कर्मलक्षणम्

संयोगविभागाजन्यसंयोगविभागासमवायिकारणजातीयं कर्मेति कर्म - लक्षणम् । विनश्यदवस्थद्रव्यगतकर्मणि संयोगविभागानारंभकेऽव्याप्तिर्माभूदिति जातीयग्रहणम् । संयोगविभागयोरतिव्यप्तिपरिहारार्थं संयोगविभागाजन्येति संयोगविभागविशेषणम् । द्रव्येऽतिव्याप्तिनिरासायां समवायिकारणविशेषणम् । ननु संयोगाजन्यसंयोगासमवायिकारणजातीयं कर्मेत्येतावदेवास्तु कर्मलक्षणं विभागपदप्रक्षेपो व्यर्थ इति चेत्- न, लक्षणद्वयस्य विवक्षितत्वात् । तथाहि- संयोगाजन्यसंयोगासमवायिकारणजातीयं कर्म, एवं विभागाजन्यविभागासमवायिकारणजातीयं कर्मेति ।

जातिलक्षणम्

जातिलक्षणं तु नित्यत्वे सत्येकत्वे सत्यनेकसमवेता जातिः । समवेता जातिरित्युक्तं^१ बुद्ध्यादावतिव्याप्तिस्ततोऽनेकपदप्रक्षेपः । तथापि तत्रैवातिव्याप्ति^२ स्तस्याप्यनेकात्मादिसमवेतत्वात् तत एकत्वे सतीत्युक्तम् । तथापि संयोगविभागादावतिव्याप्तिस्तत इदमुक्तं नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेता जातिरित्युक्ते जलपरमाणुरूपेष्वतिव्याप्तिस्तेषां नित्यत्वाद्नेकसमवेतत्वाच्च तदर्थमेकत्वे सतीत्युक्तम् । नच तत्रापि^३ प्रत्येकमेकत्वमस्तीति प्रसक्तिरेवातिव्याप्तेरिति शङ्कनीयम्, एक व्यक्तेरनेकव्यक्तिसमवायस्य विवक्षितस्य तत्राभावात् । तदेवं नित्यत्वे सत्येकत्वे सत्यनेकसमवेता जातिरिति जातिलक्षणं युक्तम् ।

विशेषलक्षणम्

विशेषलक्षणं तु नित्येष्वेव वर्तन्त एव ये ते ऽ न्त्या विशेषा इति । द्रव्येष्वेव वर्तन्ते ये ते ऽ न्त्या इत्युक्ते गुणेष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं वर्तन्त एवेत्येवकारप्रक्षेपः । द्रव्येष्वेव सर्वदा वर्तमाना इत्यर्थः । एवमप्युक्ते घटरूपादिषु यावद्द्रव्यभावितया सर्वदा वर्तमानेषु व्यभिचारः स्यात् तत इदमुक्तं

१. आत्मनः समवेतावुद्भिरिति ।
२. बुद्ध्यादावेति । टि.
३. जलपरमाणुष्वपीति । टि.

नित्येष्विति । नित्येषु द्रव्येष्वेव वर्तन्त एव ये ते ऽ न्त्या विशेषा इत्युक्ते द्रव्य^१ -
त्वादावतिव्याप्तिः स्यात्तत इदमुक्तं नित्येष्वेवेति । नित्येष्वेव द्रव्येषु वर्तन्त
इत्युक्ते नित्यद्रव्यतद्गतगुणयोरपि प्रतियोगिकान्योन्याभावेऽतिव्याप्तिः स्यात्तत
इदमुक्तं नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्त इति, नित्यद्रव्यतद्गतगुणनिष्ठान्योन्या-
भावस्य च नित्येष्वेव वर्तमानत्वाभावात् । तस्य नित्येष्वेव द्रव्येषु वर्तमा-
नत्वे सति गुणनिष्ठत्वस्यापि भावादिति युक्ता तद्व्यावृत्तिरेवकारेण । नित्ये-
ष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्ते ये ते ऽ न्त्या विशेषा इत्युक्ते द्रव्यणुकादावतिव्याप्तिः
स्यात्ततो नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्त एव ये तेऽन्त्या विशेष इत्युक्तम् । आत्म-
त्वमनस्त्वयोश्च सर्वनित्यद्रव्यवृत्तित्वाभावात्तातिव्याप्तिस्तत्र । एकव्यक्तादेव
नित्य एव द्रव्य एव वर्तत एव यः स विशेष इति प्रत्येकस्य लक्षणस्य विव-
क्षितत्वाच्च नातिव्याप्तिः । ततो नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्त एव ये तेऽन्त्या
विशेषा इति विशेषलक्षणं सुस्थितम् ।

समवायलक्षणम्

अयुतसिद्धानामाध्याधारभूतानामिह प्रत्ययहेतुर्यः सम्बन्धः, सः सम-
वाय^२ इति समवायलक्षणम् । सुखधर्मयोः कार्यकारणभावसम्बन्धव्यवच्छेदार्थ-
माध्याधारभूतानामित्युक्तम् । आकाश-तद्वाचक-शब्दयोः सम्बन्धाभेदादर्थमि-
हप्रत्ययहेतुरित्युक्तम् । कुण्डवदरयोराग्राग्रेयभावसम्बन्धव्यवच्छेदार्थमयुतसि-
द्धानामित्युक्तम् । नचेह भूतले घटो नास्तीति विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धेऽति-
व्याप्तिः, मुख्यसम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वेन प्रसिद्धस्य विनाशतत्वात् । अथवा
अयुतसिद्धानां सम्बन्धः समवाय इत्येतावदेव लक्षणम्, अवशिष्टन्तु तदुपकरणा-
श्रित्वेन व्याख्येयम् । तदेवं वैशेषिकसमयसिद्धलक्षणलक्षिता द्रव्यादिपदार्था ये ते
च पट् इति द्रव्यं चाथगुणश्चेत्यादिना प्रत्यपादि ।

अभावस्य भावनिषेधरूपत्वम्

नन्वभावस्य सप्तमपदार्थत्वात्कथं पट् पदार्था इत्यभिहितमित्याह कृत्वा
नाभावस्तु तथाभ्युपेतुमुचितमिति । तथेति पदार्थत्वेनेत्यर्थः । कुत इत्यत आह
वाधो हि तेषामसौ नास्तीति प्रतिपाद्यते इति, हि यस्मात् कारणात्, असौ अभावो
नास्तीति तेषां पदार्थानां बाधः प्रतिपाद्यते ज्ञायते ।

१- द्रव्यत्वं सामान्यमतस्तत्रातिव्याप्तिरिति । टि.

२- न इति पाठस्त्रुटितो भूते, तथापि पदार्थधर्मसङ्ग्रहानुरोधात्स्थापितः । टि.

अयंभावः

अभावस्य पदार्थनिषेधरूपतया न पदार्थत्वेनाङ्गीकारः तदुक्तम्—
'अभावस्तु पदार्थनिषेधरूपत्वाच्च पदार्थत्वेनास्थीयते' इति उक्तमर्थमुपसंहरति
अत उचितं षट् ते पदार्था इतीति ॥३॥

द्रव्यविभागः

इदानीं द्रव्यादिपदार्थानां प्रत्येकं विभागमभिधित्सुः प्रथमोपक्रान्तद्र-
व्यपदार्थविभागं तावदाह—

पृथ्व्यो ज्वलनोनिलश्च गगनं कालो दिग्वात्मः मनो

द्रव्याणीति नवैव तत्र पृथिवी नित्याप्यनित्यापि च ।

तत्राद्या परमाणुमूर्तिरपरा कार्यस्वरूपा पुनः

सःपि स्यात्तनुरिन्द्रियञ्च विषयश्चेतिप्रसिद्धेस्त्रिधा ॥४॥

कल्पलतिका

अत्रैवमन्वयः, इति नवैव द्रव्याणि । नवैवेत्येवकारेणान्ययोगशङ्का-
व्यावृत्तिर्विधीयते^१, न दश नाप्यष्टौ द्रव्याणीत्यर्थः ।

तमो न दशमं द्रव्यम्

ननु तमसो दशमद्रव्यस्य सद्भावात्कथमन्ययोगशङ्काव्यावृत्तिः,
नचैतद्द्रव्यमेव न भवतीति शङ्कनीयम्, गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वानुमानाति-
चेन्मैवम्, तमसो गुणवत्त्वमिद्वेद्व्यत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । नच तमाल-
मात्राश्रयमलं तम इति प्रतीतेर्गुणवत्त्वसिद्धिस्तस्या भ्रान्तित्वात् । तथाहि—
यदि नीलगुणवत्त्वं तत्र प्रामाणिकं स्यात्तर्हि तद्रव्यापकेन गन्धवत्त्वेनापि तत्र
भवितव्यम् । नच तथेति व्यापकाभावे व्याप्याभाव इति न्यायेन^२ तमसि
गन्धवत्त्वं विनोपलभ्यमानं नीलगुणवत्त्वमप्रामाणिकं भवितुमर्हतीति निश्चिनुम् ।

किञ्च यदि तमो द्रव्यं तर्हि मूर्तममूर्तं वेति वाच्यम् । न तावन्मूर्त-
तमः, विकल्पासहत्वात् । तथाहि — तत्किं मूर्तं तमो नित्यमनित्यं वा, न
नाशन्नित्यम्, अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् परमाणुवत् । नाप्यनित्यम्, क्वचि-
दिन्द्रियारम्भकत्वप्रसङ्गात्, अनित्यपृथिव्यादिवत् । एवमप्यङ्गीकारे षष्ठमिन्द्रियं

१- अयैव विवरणं नृदशेत्यादिना । टि.

२- व्यापकं गन्धवत्त्वं व्याप्यं नीलरूपं श्यामरूपादिकम् । टि.

बाह्यं निष्प्रयोजनं लोकशास्त्रविरुद्धं प्रसज्येत । अथामूर्तं तमः, तर्हि तम-
सोऽमूर्तद्रव्यतया विभुत्वप्रसङ्गात्, तथाचास्मदादिबाह्येन्द्रियागोचरत्वं व्योम-
दिवत्तमसोऽपि प्रसज्येत । नच व्योमादेरस्मदादिप्रत्यक्षत्वाद्विषमो दृष्टान्त इति
वाच्यम्, व्योमादेरूपस्पर्शरहितत्वेन चक्षुःस्पर्शनाभ्यां प्रत्यक्षीकृतुं मशक्यत्वात्,
अन्येषाञ्चेन्द्रियाणां द्रव्याग्राहकत्वात् । तस्मादेवमादिदोषग्रस्तत्वान्तमो द्रव्यम् ।
न सुतरां दशमद्रव्यं किन्तर्हि, आलोकाभाव एवारोपितनीलरूपस्तमःशब्देनाभि-
धीयते । तथाचोक्तम् “द्रव्यगुणकर्मनिष्पतिवैधर्म्याद्भावाभावस्तमः” इति ।
तस्मान्नवैव द्रव्याणीत्यत्रंकारेणान्ययोगव्यावृत्तिर्युक्तिमतीति सिद्धम् ।

पृथिवीलक्षणम्

कानि तानि द्रव्याणीत्यपेक्षयामाह पृथ्वीत्यादिना । तत्र गन्धवती-
पृथिवीति पृथिवीलक्षणम् । ननु गन्धवत्वस्य गन्धवहादावपि भावादतिव्यापकं
लक्षणमिदमिति चेन्न गन्धवत्वशब्देन गन्धसमवायस्य विवक्षितत्वात् । गन्धवहादौ
गन्धसमवायाभावेऽपि कुसुमादिसिक्तौपाधिवशाद्गन्धवत्वप्रतीतेः संभवात् ।
गन्धवहादावपि गन्धसमवायाभ्युपगमे गन्धस्य सामान्यगुणत्वप्रसक्त्या जात्यु-
पाधौ संख्यादिवन्नित्यतैकेन्द्रियग्राह्यत्वं न स्यात् । तस्माद्गन्धसमवायस्य
गन्धवहादावभावान्नातिव्याप्तिर्गन्धवतीपृथिवीतिलक्षणस्येति स्थितम् ननु क्व-
चिद्वज्रादौ पृथिवीत्वे सत्यपि गन्धानुपलब्धेरव्यापकं लक्षणमिदमिति चेन्न
तत्र गन्धवत्वस्यानुमानतोऽधिगन्तुं शक्यत्वात् । तद्यथा विमतं गन्धवत्
असामिद्धिकद्रवत्वे सति गुरुत्वात् संभवति । तस्माद् गन्धवतीपृथिवीति
पृथिवीलक्षणं साधीयः ।

अपालक्षणम्

शीतस्पर्शा आप इत्यपां लक्षणम् । पृथिव्यादौ क्वचिदुपलभ्यमानस्या-
पि शीतस्पर्शस्यांभःसम्बन्धोपाधिकतया संभवेन विवक्षितस्य शीतस्पर्शसमवा-
यस्याभावान्नातिव्याप्तिः । उष्णोदकादौ शीतस्पर्शसद्भावेऽप्युष्णस्पर्शवद्द्रव्यस-
म्बन्धप्रतिबद्धत्वान्नोपलभ्यते शीतस्पर्शः प्रतिबन्धापगमे तु सर्वैरुपलभ्यत
इति नाव्याप्तिः । ततः शीतस्पर्शा आप इत्यपां लक्षणं साधु ।

तेजोलक्षणम्

उष्णस्पर्श तेज इति तेजोलक्षणम् । नचवाच्यमपामुद्देशानन्तरं ज्व-

लनोदेशात्तल्लक्षणात् । रज्ज्वलनलक्षणवत्कव्ये किमिति तेजसोनुदिष्टस्य लक्षण-
मिति । ज्वलनशब्देन तेजस एव विवक्षितत्वात् । ननु पृष्ठादावुष्णस्पर्शस्य
क्वचिदुपलब्धेरतिव्याप्तिरिति चेन्न, उष्णस्पर्शवदद्रव्यसंसर्गेण तत्रोष्णत्वभ्रान्ते-
विवक्षितोष्णस्पर्शसमवायस्याभावात् । ननु चन्द्रे चामीकरादावुष्णस्पर्शाभा-
वात्तेजस्त्वाभ्युपगमाच्चाव्यापकं लक्षणमिति शङ्ककनीयम्, चन्द्रचामीकरादौ
तेजस्त्वलिङ्गोष्णस्पर्शवत्वानुमानात् । तेजस्त्वमेव चन्द्रचामीकरादौ कुत
इति चेत्, उच्यते - चन्द्रादेस्तावद्भास्वरूपवत्वात्तेजस्त्वमनुमेयम् । चामीकरा-
देस्तु परिशेषात्तेजस्त्वम् । तथाहिरूपवत्वाच्चाामीकरादिना पृथिव्यतेजो-
न्यतरेण भवितव्यम् असांसिद्धिकद्रवत्वात्तावदपत्वेन नास्थीयते । चामीकरा-
दिना नापि पृथिवीत्वेन तथास्थेयम् । तथाहि-चामीकरादिर्न पार्थिवजोत्पु-
पाधि^१ रेकविधरूपत्वात्तोयवदिति । कथं तर्हि पतनक्रियागम्यं गुरुत्वं
तेजोरूपे चामीकरादौ तेजसि गुरुत्वाभावादिति चेत्पार्थिवावयवोपष्टम्भादिति
ब्रूमः । तस्मादुष्णस्पर्श तेज इत्येव तेजोलक्षणम् ।

वायुलक्षणम्

वायुलक्षणन्तु स्पर्शवान् विरूपो वायुरिति । यत्तु जलाकलितज्वलेन
स्पर्शवत्वोपलम्भेऽपि रूपवत्त्वं नोपलभ्यते, तदनाभिगच्छते न त्वसत्त्वात्, ततो न
तत्रातिव्यापकं वायुलक्षणम् दूषणान्तरविरहस्त्वतिरोहितः ।

शब्दस्य गुणत्वसाधनपुरस्सरमाकाशलक्षणम्

शब्दगुणं गगनम् । ननु शब्दस्य द्रव्यत्वेन गुणत्वाभावादसंभवलक्षण-
मिदमिति चेत् न, शब्दस्य द्रव्यत्वासिद्धेः तथाहि- शब्दो न द्रव्यं श्रोत्रग्राह्यत्वा-
च्छब्दत्ववत् । नच शब्दो द्रव्यं साक्षादिन्द्रियसम्बन्धग्राह्यत्वादिति प्रत्यनुमानम्,
अस्याभासत्वात्, तथाहि- किं साक्षादिन्द्रियसम्बन्धशब्देन संयोगो वा समवायो
वा विवक्ष्यते ? नाद्यः, गुणवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात्, न द्वितीयः, साधकं प्रत्य-
सिद्धत्वात्, न खलु परेः समवायोभ्युपेयते । विशेषसमवायो द्वौ नाङ्गीचक्रः
कुमारिला इति वचनात् । अथ साक्षादिन्द्रियग्राह्यत्वादित्युच्येत तथापि
योगिप्रत्यक्षवादिनं प्रत्यात्ममतः संयोगादौ व्यभिचारः, तस्माद्द्रव्यत्वनाशका-
नुमानस्याभासत्वान्न शब्दो द्रव्यमिति स्थितम् ।

1. यथाश्रुते-जात्युपाधावेकविधेत्यादि दृश्यते आनुपूर्वी सा प्रकृतासङ्गतेति
परित्यक्ता । टि.

ननु तथापि शब्दस्य गुणत्वे किं प्रमाणमिति चेदुच्यते, शब्दो गुणो जातिमत्त्वे सति मूर्ताग्राहकबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाद् गन्धवदिति, ततो गुणत्वे शब्दस्य सिद्धे शब्दगुणं गगनमिति गगनलक्षणं नासंभवि ।

काललक्षणम्

काललक्षणन्तु सौरपरिवर्तनोत्पाद्यपरत्वापरत्वसमवायिकारणाधारत्वे सत्य-
मूर्तः काल इति । अयमर्थः । सौराणि यानि परिवर्तनानि तैरुत्पाद्ये ये पर-
त्वापरत्वे, यथा बह्वल्पसौरपरिवर्तनान्तरितजन्मनोर्द्रव्ययोः परत्वापरत्वे,
तयोरसमवायिकारणेन तावत्केनचिद्भवितव्यम्, तच्च गुणकर्मणोरन्यतरदेव
भवितुमर्हति । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मणोरेवेति वचनात् । तत्र न तावत्कर्म-
तयोः परत्वापरत्वयोरसमवायिकारण आदिपश्चाद्भावेनोत्पन्नप्रासादयोः परत्वा-
परत्वसमवायिकारणयोः कर्माभावेऽपि परत्वापरत्वोत्पत्तेः । तस्माद्गुणविशेष
एव तयोः परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणम्, 'समवायिकारणप्रत्यासन्नं कारण-
मसमवायिकारण' । मित्युक्तत्वात् । विवक्षितद्रव्याधारनिष्ठगुणस्य विवक्षित-
समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वेऽपि तथा सामर्थ्याभावात् । सच्च परत्वापरत्वसम-
वायिकारणद्रव्यनिष्ठो गुणविशेषः संयोगविशेष एव तयोरसमवायिकारणम् ।
अन्यगुणस्य तथा सामर्थ्याभावात् । तस्य संयोगस्याधारत्वे सत्यमूर्तः काल इति ।
अमूर्तत्वग्रहणं परत्वापरत्वसमवायिकारणाधारद्रव्यव्यावृत्त्यर्थम् । ततश्चैवमर्थः
सम्पद्यते- विवक्षितपरत्वापरत्वसमवायिकारणद्रव्यस्य येन सह संयोगस्तादृक्
परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणं सः काल इति ।

दिग्लक्षणम्

सौरपरिवर्तनानुत्पाद्यपरत्वापरत्वसमवायिकारणाधारत्वे सत्यमूर्ता
दिगिति दिशो लक्षणम् । अत्रापि व्याख्यानं पूर्ववत्प्रायोऽवगन्तव्यम् । बह्वल्प-
सौरपरिवर्तनान्तरितजन्मनोरित्यादिस्थाने सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरित्यादि ज्ञेय-
मित्यभिप्रायेण प्राय इत्युक्तम् । तदेवं दिग्लक्षणमपि परीक्षणीयम् ।

सत्य-
पे पर-
परत्वे,
परदेव
वत्कर्म-
परत्वा-
णविशेष
कारण-
वक्षित-
त्वसम-
रणम् ।
इति ।
चैवमर्थः
स्तादृक्

सत्यमूर्ता
बह्वल्प-
दि ज्ञेय-

विशेष आत्मेति ।
ननु बुद्धेरेवात्मत्वात्कथं बुद्धिगुण आत्मेति चेत्, न बुद्धेरेवात्मत्वेऽहं
जानामीति ज्ञानाश्रयत्वेनात्मप्रतीतिर्न स्यात् । ज्ञानस्यैवात्मत्वाभ्युपगमात् ।
बुद्धिर्ज्ञानमुपलब्धिः । रित्यादिशब्दानां पर्यायत्वात् । बुद्धिस्थाने ज्ञानपदप्रयोगः ।
किञ्च बुद्धेरात्मत्वमवगम्यते किवात्मनोबुद्धित्वमिति । आद्ये बुद्धेर्नित्यत्व-
प्रसङ्गः, तथाच चक्षुरादीनां साक्षात्कारलक्षणज्ञानजनकत्वाभावादिनिन्द्रियत्वं
लोकशास्त्रविरुद्धमभ्युपगतं स्यात्, साक्षात्कारजनकरयैव करणस्येन्द्रियत्वात् ।
यदि चात्मनो बुद्धित्वमित्युत्तरः पक्षः । तथा सत्यनित्यत्वमथात्मनः प्रसज्येत ।
तथाच नित्यपुमर्थेच्छया मुमुक्षाणां प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्मोक्षशास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गो
दुर्वारः । अथ बुद्धेर्नित्यत्वात्तद्रूपस्यात्मनो नानित्यत्वप्रसक्तिरिति । नच तथा
सति पूर्वोक्तं चक्षुरादीनामनिन्द्रियत्वम्, नित्यबुद्धेरभिव्यञ्जकमनोवृत्तिविशेष-
जनकत्वेनापि तत्संभवादिति तत्र बुद्धेर्नित्यत्वे सुषुप्त्याद्यभावप्रसङ्गात् । नचा-
नभिव्यक्तेऽस्तत्सिद्धिः, प्रकाशात्मकबुद्धेरनभिव्यक्तसंभवात् । एतेनाभिव्यञ्ज-
कमनोवृत्तिविशेषजनकत्वेनेन्द्रियाणामिन्द्रियत्वसमर्थनमपि कदर्थनीयम् । तस्मा-
दात्मनो भिन्नाबुद्धिरवश्यमभ्युपेया गुणत्वेन । अथ कथमस्या गुणत्वमिति चेत्,
उच्यते बुद्धिर्गुणः आत्मातिरिक्तत्वे सत्यस्पर्शवदिन्द्रियग्राह्यजातिमत्वाच्छब्दव-
दित्यनुमानाद्गुणत्वसिद्धिः । तदेवं बुद्धिर्गुण आत्मेत्यात्मलक्षणं समञ्जसम् ।

मनोलक्षणन्तु स्पर्शरहितं मूर्तं मनः । नन्वेवंविधद्रव्यस्याप्रामाणिकत्वा-

- 1- न्या सू. १।१।१५ ।
- 2- सुप्त्यादीनाम् । टि

दसंभविलक्षणमिदमिति चेत्-न, परिशेषानुमानसिद्धत्वादेवविधद्रव्यस्य । तथाहि-
अस्मदादीनां सुखादिज्ञानं तावत्कारणजन्यमनित्यज्ञानत्वात्, तच्च न
बाह्येन्द्रियजन्यम्, सुखादेर्बाह्येन्द्रियाविषयत्वात्, ततः सुखादिग्राहकमान्तर-
मिन्द्रियमङ्गीकार्यम् । तच्चान्तरमिन्द्रियं न तावदमूर्तम्, तथा सति तस्या-
मूर्तद्रव्यतया विभुत्वेन युगपद्रूपरसादिग्राहकेन्द्रियसम्बन्धत्वेन युगपदेव
तत्तदिन्द्रियैस्तत्तद्विषयग्रहणप्रसङ्गात् । ततो मूर्तमान्तरमिन्द्रियमङ्गीकार्यम् ।
तच्च न स्पर्शवत् । तथाहि-सुखादिग्राहकमिन्द्रियं न स्पर्शवत् अमूर्तद्रव्य-
विशेषगुणग्राहकत्वाच्चोक्तवदिति । ततःस्पर्शरहितं मूर्तं मन इति मनोलक्षणं साधु।

पृथिवीभेदाः

अथ पृथिव्यादीनां प्रत्येकं विभागमभिधत्सुः पृथिव्यास्तावद् विभाग-
माह तत्र पृथिवी नित्याप्यनित्यापि चेति । ननु सैव पृथिवी नित्या सैवचानि-
त्येति विप्रतिषिद्धमित्यत आह तत्राद्या परमाणुमूर्तिरपराकार्यस्वरूपेति । पर-
माणुरूपा पृथ्वी । तत्रेति तयोर्नित्यानित्ययोर्मध्ये आद्या नित्या परमाणुरूपा
पृथिवी नित्येत्यर्थः । कार्यस्वरूपा, अपरेत्यनित्येत्यर्थः ।

नित्यत्वं प्रध्वंसरहितत्वम् । नच वर्तमानघटादौ प्रध्वंसरहितत्वेन
नित्यत्वप्रसक्तिः, प्रध्वंसप्रतियोगित्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
तद्विपरीतत्वमनित्यत्वम्, स्पष्टमेतत् ।

परमाणुलक्षणम्

परमाणुलक्षणन्तु नित्यः क्रियावान् परमाणुरिति । नचेद्दृग्द्वस्तुन
एवाभावादसंभविलक्षणमिदमिति वाच्यम्, सामान्यतोऽनुमानेन तत्प्रसिद्धेः ।
तद्यथा-अल्पपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वादनल्पपरि-
माणतारतम्यवदिति । किञ्च पृथिवीत्वं नित्यवृत्तिघटपटजातित्वात् सत्ता-
वत् । एवमप्लाविकमपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । तेन पृथिव्यादिकं नियमपि-
किञ्चित् सिध्यति । तच्च परमाणुण्वदेनाभिधीयते, अन्वर्थयोगात् 'अतो
नासंभवि परमाणुलक्षणम् ।

अथ कार्यरूपपृथिव्या विभागमाह पुनः सापि स्यात्तनुरिन्द्रियञ्च
विषयश्चेति प्रसिद्धेऽस्त्रिंशेति । सा पुनः कार्यरूपा पृथिवी शरीरेन्द्रियविषयभेद-
प्रसिद्धेऽस्त्रिप्रकारापीत्यर्थः । तत्र भोगायतनमन्त्यावयविशरीरम् । स्वरूपमेत-
सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः । यदवच्छिन्ने आत्मनि भोगस्तद्भोगा-

1. घटपटवृत्तिजातित्वादित्यर्थः । टि.

यतनम् । एतावत्येव शरीरलक्षणे शरीरावयवेष्वतिव्याप्तिस्तेषामपि भोगाय-
तनत्वात्तत् इदमुक्तमन्त्यावयवीति । अन्त्यावयविनाम द्रव्यानारम्भकं कार्य-
द्रव्यमिति । शरीरावयवास्तु शरीरारम्भका इति तेन तद्वशाद्वृत्तिर्युक्तैव ।
नच शरीरस्यापि शरीरान्तरारम्भकत्वदर्शनादव्याप्तिरुक्तशरीरलक्षणस्येति
वाच्यम् , शरीरस्य शरीरारम्भकत्वे ऽपि तत्समवायिकारणत्वाभावात् ।
द्रव्यानारम्भकशब्देनास्यैवार्थस्य विवक्षितत्वात् । इन्द्रियलक्षणन्तु साक्षात्कारक-
रणमिन्द्रियमिति, ज्ञानेन्द्रियाणामेव लक्षणस्य विवक्षितत्वात् न कर्मेन्द्रियेष्व-
व्याप्तिरुक्तेन्द्रियलक्षणस्य । विषयलक्षणन्तु शरीरेन्द्रियातिरिक्तद्रव्यत्वे सति
प्रतीयमानतया भोगसाधनं विषय इति । भोगसाधनं विषय इत्युक्ते ऽदृष्टा-
दिष्वतिव्याप्तिस्तत् इदमुक्तं प्रतीयमानतयेति । नन्वेवमपि प्रतीयमानतया
भोगसाधनत्वस्य शरीरादिष्वपि भावादतिव्यापकं विषयलक्षणमित्यत उक्तं
शरीरेन्द्रियातिरिक्तत्वे सतीति । तदेवं विषयलक्षणं सिद्धम् ॥४॥
इदानीमप्येजोमस्तां पृथ्वीवदेव विभाग इत्यादिकमाह-

अप्येजोमस्तो द्विधा क्षितिरेव त्रेधा च कार्या पुनः

खं कालो दिगिदं तु तात्त्विकतया चैकैकमेव त्रयम् ।

द्वैधात्मा तु परो परश्च कथितस्त्वेकः परात्मेश्वरो

नानात्मत्वपरस्तथैव च सनः प्रत्यात्मनिष्ठत्वतः ॥५॥

कल्पलतिका

अप्येज इत्यारभ्य पुनरित्यन्तः प्राक्तनः स्पष्टोऽर्थः । पृथिव्यादिवदाकाशत्रये
विभागो नास्तीत्याह खमित्यादिना त्रयमित्यन्तेन । औपाधिकविभागसदभावा-
द्विभागो नास्तीत्युक्तमित्याशङ्क्य तात्त्विकतयेत्युक्तम् ।

आत्मनिरूपणम्

क्रमप्राप्तस्यात्मनो विभागमाह द्वैधात्मा तु परो
परश्चेति । स्पष्टोऽर्थः । न “ त्विन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते १ ” इति
श्रुतेः, “ एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः २ । एकधा बहुधा चैव
दृश्यते जलचन्द्रवत् ” इति स्मृतेश्च न द्वैधात्मा तत्त्वत इति चेत्,

1- वृ. उ. २।५।१६ ।

2- ब्र. वि. उ. १२ ।

न, “ द्वे ब्रह्मणी^१ वेदितव्ये परं चापरमेवच ” । “ द्वा^२ सुपर्णा सयुजा सखाया ” इति चात्मद्वैधप्रतिपादकश्रुतेस्तदविरोधितदनुकूलन्यायानुमानसहकृताया विरोधेनेन्द्रोमायाभिरैक एव तु भूतात्मेतिश्रुतिस्मृत्योरद्वैतात्मप्रतिपादने सामर्थ्या-भावात्, परमात्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वेनापि गतिसंभवाच्च । एकएव परमात्मा नानेके परमात्मानः सन्तीति । ननु परमात्मन्यनेकत्वमेव न प्रसक्तमिति कुतोऽस्य निषेधेन तदेकत्वं प्रतिपादयति श्रुतिरिति चेत्, न, विकल्पासहत्वात्, तथाहि- कस्तावदेवमाचक्षीत परमात्मन्यनेकत्वमेव न प्रसक्तमिति न तन्निषेधेन तदेकत्वं प्रतिपादयति श्रुतिरिति । किं वेदान्ती उत वैशेषिकनैयायिकपक्षपाती स्यूथ्यः किं वान्यदृष्टिः^३ कश्चित् ? न तावदाद्यः, “ नेह^४ नानास्ती ” त्यत्र परमात्मन्येव नानात्वप्रसक्तेस्तेनाङ्गीकारात् । “ अक्षमा^५ भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने । किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम् ” । इति स्वयमुक्तत्वाच्च । नापि स्यूथ्य इत्थं समर्थयते- आत्मैकत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्योरुक्तगतिप्रकारस्य तेनावश्यमभ्युपगमात्, अन्यस्य वाऽनीश्वरवादिन इत्थं वक्तुमेवानुचितत्वात् परमात्मनि नानेकत्वं प्रसक्तमिति । धर्मिणः परमात्मन एवानङ्गीकारात् । ईश्वरवादिनस्त्वन्यस्योक्तयुक्तेरवश्याङ्गीकार्यत्वात् । तस्माद् द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यादिश्रुत्यनुसारेणात्मा द्वेधा परश्चापरश्चेति स्थितम् ।

कः परः कश्चापर इति विनययति कथितस्तत्वेकः परात्मेश्वरो नानात्मात्वपर इति । प्रथमश्लोके कथित ईश्वरः परमात्मा सचैक उक्तीत्या, अपर आत्मा तु नाना अनेके अपरात्मान इत्यर्थः । नानात्मानो व्यवस्थात इति स्मृतेः ।

मनोनिरूपणम्

मनसोप्यपरात्मवन्नानात्वमाह तथैव च मन इति । मनश्च तथैवेत्यपरात्मवदेव नानेत्यर्थः । मनसो नानात्वे हेतुमाह प्रत्यात्मनिष्ठत्वत इति । प्रत्यात्मसमवेतधर्माधर्मोपगृहीतत्वं प्रत्यात्मनिष्ठत्वम् । अयं भावः यत्नमवेत-

१- ऋग्वेदभा.भू. ।

२- मुण्ड. उ. ३।१।१।

३- अन्यदृष्टिमानित्यर्थः । टि.

४- वृ. उ. . ४।४।१६ ।

५- वृ. उ. भा. वातिकम् १।४।१२१६ ।

धर्माधर्मवशीकृतं मनस्तस्यैव तत्समवेतसुखादिज्ञानहेतुरिन्दुमण्डलादिवदिति-
वाच्यम्, यतो यत्समवेतधर्माधर्मवशीकृतं तेनैव स्वकर्मोपाजितचक्षुरादिप्रदे-
शविशिष्टेन संयोगे सति तत्समवेतसुखादिज्ञानहेतुः । यदि च मनः सर्वधर्मा-
धर्मवशीकृतं बहिस्तत्तत्कर्मोपाजितचक्षुरादिप्रदेशविशिष्टैस्तैः संयोगे सति तत्तत्स-
मवेतसुखादिज्ञानहेतुरिति वाच्यम् । तथाच युगपदनेकेषां सुखादिज्ञानवतां
तत्तदिन्द्रियप्रदेशविशिष्टानां मनसा संयोगे मनसो व्यापकत्वं प्रसज्येत, तच्चा-
निष्टमित्यवादिष्म । ततो मन एकस्यैव यस्य धर्माधर्मवशीकृतं तस्यैव तत्स-
मवेतसुखादिज्ञानहेतुः । अन्यस्यान्यदेव तादृशं सुखादिज्ञानहेतुरिति प्रत्यात्म-
निष्ठत्वं मनसः सिद्धम् ॥५॥

सामान्यतो गुणविभागः

एवं द्रव्याणां सामान्यतो विशेषतश्च विभागमभिधायेदानीं गुणाना-
मपि तथैव विभागं विवक्षुः श्लोकद्वयेन गुणानां सामान्यतो विभागं विशे-
षतो रूपरसादिगुणविभागं प्रतिज्ञापूर्वकं रूपरसग्राहिभागञ्चाह-

रूपं चापि रसश्च गन्धसहितः स्पर्शश्च संख्या परी-

माणं चाथ पृथक्त्वयोगसहितस्तद्बुद्धिर्बिभागोपि च ।

स्य देवं च परापरत्वदुगलं धीशर्म दुःखस्पृहाः

क्रु'यंतो गुस्ताद्रवत्वसहितः स्नेहः सतंतकरकः ॥६॥

धर्माधर्मरवा गुणा इति मताः सर्वे चतुर्विंशतिः

प्रत्येकं तु गुणा अमी कति कतोत्येदद्बुद्धिमोऽधुना ।

रूपं स्यात्तिसतिपिङ्गपीतहरितश्यामारण्यषड्विधं

स्वादुक्षारकषायतिक्तकटुवश्चाम्लश्च षोढा रसः ॥७॥

कल्पलनिका

अत्र च रूपं चेत्यादिना चतुर्विंशतिरित्युक्तम् । गणतः क्रमेणैव
चतुर्विंशतित्वे सिद्धे शब्देन पुनर्ग्रहणमन्ययोगायोगव्यावृत्त्यर्थम् । न पञ्चविं-
शत्यादिनापि त्रयोविंशत्यादिः किन्तु चतुर्विंशतिरेव गुणा इत्यर्थः । तत्रैव-

१ क्रोद्योद्रोहोमन्युरक्षमा ऽ मर्ष इति द्वेपभेदा इति पदार्थधर्मसङ्ग्रहः ।

मन्वयः सर्वे गुणा इति, अनेनप्रकारेण चतुर्विंशतिरितीति किन्तदाह-
रूपञ्चेत्यादिना ।

सहितशब्दस्य समुच्चयोऽर्थः

तत्र रसश्च गन्धसहित इत्ययं सहितशब्दो न गन्धरसयोर्धर्मध-
मिभावेन रूपसहितो घट इतिवत् । नापि सदेशत्वेन गन्धसहितं पृथिवीत्वमिति-
वत्, किन्तु समुच्चयाभिप्रायेण, दृश्यते हि समुच्चयेऽपि सहितशब्दप्रयोगः ।
तद्यथा-रोहिणीसहितमुत्तरात्रयमिति । श्रीयतिवचने उत्तरात्रयस्य रोहिणी-
नक्षत्रस्य च न धर्मधमिभावेन, नापि सदेशत्वेन साहित्यं किन्तु रोहिणीचो-
त्तरात्रयञ्चेतिसमुच्चयाभिप्रायेण । तथा 'यस्मिन् द्यौः' पृथिवीचान्तरिक्षमोतं
मनः सहप्राणैश्चेत्यत्रापि प्राणैः सहमनश्चेति सहशब्दः समुच्चयाभिप्रायेण,
तथैवात्र^२ सहितपदप्रयोग इति सन्तोष्यम् ।

परीमाणञ्चेत्यत्र दीर्घत्वं नाप्रसिद्धमिति शङ्कनीयम् शिष्टप्रयोग-
दर्शनात्, तथाह्यद्वैतकौमुद्यां प्रयोगः -

निश्चलं यदि देहेन समानत्वं चिदात्मनः ।

न्यूनाधिकपरीमाणे देहे तन्मानता कथम्? ॥ इति

पृथक्त्वयोगसहितस्तद्वत् विभागोऽपि चेत्यत्र सहितशब्दः पूर्ववदेवावगन्तव्यः ।
योगपदं संयोगवचनम्, पृथक्त्वञ्च संयोगश्चविभागरचेति । अस्मार्थः, तद्वदिति
संयोगवत्कर्मसमवायिकारणजन्यजातीयः । ततश्च गुण इत्यर्थः । अयं भावः, संयो-
गनाश एव विभाग इति केचित्प्रगल्भन्ते, तत्र संयोगवद्विभागस्यापि कर्मसम-
वायिकारणजन्यजातीयत्वदर्शनात् शब्दादिकारणत्वाच्च, संयोगनाशस्य च तथा-
त्वाभावादिति । स्यादेवञ्च परापरत्वयुगलमित्यस्यायमर्थः । यथा रूपादयः
स्वरूपभेदेन गुणा एवं परापरत्वेऽपि स्वरूपभेदेन गुणो न क्वचिदन्तर्भूताविति
यावत् । अयमाशयः, बह्वल्पविवक्षितसंयोगसन्ततिरेव परत्वापरत्वशब्दार्थो न
पुनः पृथगुणत्वमनयोरिति केचिद्वचिरे, तन्न, बह्वल्पविवक्षितसंयोगसन्ततेर्द्वौ-
र्यपि भावात्परत्वापरत्वप्रत्ययाभावाच्च । ततोऽस्ति तदतिरिक्तः परत्वापरत्व-
शब्दार्थ इति ।

1- मु. उ. २।२।५ ।

2- तथैवात्रापीति यथाश्रुते नास्ति तदभावे दाष्टान्तिकातङ्गतिरिति निवे-
शितम् । टि.

दाह-

मध-

मेति-

गः ।

हणी-

पीचो-

ममोतं

गयेण,

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

योग-

धीशर्मदुः खस्पृहा इति यावत्, क्रुद्धेषः, द्रवत्वसहितः स्नेहः ससंस्कारक इत्यत्रापि पूर्ववदेव सहितशब्दो व्याख्येयः । ससंस्कारः संस्कारसहित इति । स्पष्टमन्यत् । खः शब्दः, शेषमतिरोहितार्थम् । एतदुक्तं भवति । रूपरस-गन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छादेषप्र-यत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्मधर्मशब्दाश्चतुर्विंशति गुणा इति ।

रूपलक्षणम्

तत्र चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमान् गुणो रूपम् । संख्यादिष्वतिव्याप्तिपरि-हाराय मात्रपदम् । चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपमित्युक्ते प्रभासंयोगेऽतिव्याप्ति-स्तदिदमुक्तं चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमानिति । चक्षुर्मात्रग्राह्या या जातिस्तद्वाच्यं गुणो रूपमिति । प्रभाद्रव्येऽतिव्याप्तिपरिहारार्थं गुणपदम् । नचवाच्यं रूपस्य मनः सहकृतचक्षुर्ग्राह्यजातिमद्गुणत्वेन तन्मात्रग्राह्यजातिमद्गुणत्वाभावादसं-विलक्षणमिति मात्रशब्देन करणान्तरव्यावृत्ते विवक्षितत्वात् । मनसश्च बाह्य-ग्रहणे करणत्वाभावात् । तस्माच्चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमान् गुणो रूपमिति रूपल-क्षणं साधु ।

रसादिस्पर्शान्तानां निरूपणम्

रसनग्राह्यो गुणो रसः । घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः । अत्र लक्षणद्वये गुण-पदं क्रमेण रसत्वगन्धत्वव्यावृत्त्यर्थम् । स्पष्टमन्यत् । स्पर्शनमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः । अत्र च गुणपदं स्पर्शत्वजातिव्यवच्छेदार्थम् । मात्रपदं संख्यादिव्यावृ-त्त्यर्थम् । नच वायुसंयोगे स्पर्शनमात्रग्राह्योऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, वायुसंयोगस्याप्रत्यक्षत्वाद्युक्तलक्षणव्यावृत्तेः । कथमप्रत्यक्षो वायुसंयोग इति चेत्, अप्रत्यक्षवायुनिष्ठसंयोगत्वादिति ब्रूमः । यो ह्यप्रत्यक्षनिष्ठसंयोगः सोऽप्रत्यक्ष इति व्याप्तेर्नभःस्तम्भसंयोगे प्रसिद्धत्वात् । ननु वायुः प्रत्यक्षोऽस्मदादिग्राह्यस्पर्शाधिष्ठानत्वात्तोयवत् । ततोऽप्रत्यक्षवायुनिष्ठत्वाभाव-स्तत्संयोगः प्रत्यक्ष इति भवत्येवोक्तलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति चेत्, न, अस्मदादिग्राह्यस्पर्शाधिष्ठानत्वस्य तोयगतजातवेदस अप्रत्यक्षोऽपि भावेनानैका-न्तिकत्वात् । ततोवायुर्नप्रत्यक्षः अरूपत्वे सति मूर्तत्वाच्च मनोवदप्रत्यक्षो वायुः । तस्मादप्रत्यक्षवायुनिष्ठत्वात्तत्संयोगस्याप्यप्रत्यक्षत्वान्नोक्तस्पर्शलक्षणस्य तत्राति-व्याप्तिः । ततः स्पर्शनमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्श इति स्पर्शलक्षणं रमणीयम् ।

1- अनुपदमेव स्फुटं विवरणम् । टि.

संख्यानिरूपणम्

गणनासाधारणकारणं संख्या । एको द्वौ त्रय इत्यादिः शब्दो बौद्धो वा व्यवहारो गणना, तस्या यदसाधारणं कारणं सा संख्येति लक्षणार्थः । 'एको घटः' इत्यादि व्यवहारस्तावद्गुणो देवदत्त इतिवद्विशिष्टविषयतया विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धज्ञानपूर्वकोऽभ्युपेयः ।

विशेषणं विशेष्यञ्च सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा संकलयेतत्तथा प्रत्येति नान्यथा ॥

इति वचनात् । तत्र विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धज्ञानेषु यस्य ज्ञाने व्यवहारान्तरसाधारणं न भवति तदेव तस्मिन् व्यवहारे असाधारणं कारणम् । विशेष्यांशज्ञानस्य च व्यवहारान्तरसाधारण्याद्विशेष्यांशज्ञानस्य चातथात्वाद्विशेष्यांशस्यैव विशिष्टव्यवहारासाधारणकारणत्वम् । नच सम्बन्धस्यापि ज्ञानं व्यवहारान्तरसाधारणं न भवतीति वाच्यम्, विशेष्यांशवद्व्यवहारान्तरेऽपि साधारण्यात् । तस्माद्विशेषणस्यैव ज्ञानं व्यवहारान्तरसाधारणं न भवतीति तदेव विशिष्टव्यवहारासाधारणकारणम् । तथाचैको द्वौ इत्यादि गणनाव्यवहारेऽपि विशेषणीभूतस्यैकत्वादेरक्षुण्णत्वादेकत्वादिकमेव संख्येति स्थितम् । ततो गणनासाधारणकारणं संख्येति संख्यालक्षणं समञ्जसम् । दूषणान्तरविरहस्त्विरोहिः ।

परिमाणपृथक्त्वयोनिरूपणम्

मानव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम् । अण्विदं महद्विदमित्यादि-व्यवहारो मानव्यवहारस्तस्यासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः । उपपत्तिस्तु पूर्ववत् ।

पृथग्व्यवहारासाधारणकारणं पृथक्त्वम् । नचान्योन्याभावेऽतिव्याप्तिः, इदमस्मात्पृथगिति पृथग्व्यवहारासाधारणकारणत्वाभावात्तस्य । अयमयं न भवतीति हि तद्व्यवहारः । ततो व्यवहारभेदान्नान्योन्याभावे पृथक्त्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः । उपपादनप्रकारः पूर्ववदवगन्तव्यः ।

संयोगविभागपरत्वापरत्वनिरूपणम्

अनित्यः सम्बन्धः संयोग इति संयोगलक्षणम् । समवायव्यवच्छेदार्थमनित्य

1- व्यवहारान्तरसाधारण्याभावादिति पाठाः ।

इत्युक्तम् । नचानित्यः समवाय इति समवायपरीक्षायां वक्ष्याम इति न तत्रातिव्याप्तिः । नचान्यसंयोगो ऽस्ति येन तत्राव्याप्तिराशङ्क्येत । नन्वाकाशमात्मना संयुज्यते भूतत्वाद् घटवदित्यनुमानादात्माकाशसंयोगः सिद्धः, तस्य च न कर्मजत्वम्, आत्माकाशस्याश्रयस्यामूर्ततया कर्मनाश्रयत्वाद-न्यगतकर्मणश्च संयोगाकारणत्वात् । नचात्माकाशसंयोगः संयोगजः तथा सत्यात्माकाशयोरन्यतरस्य कार्यत्वापत्तेः । कारणाकारणसंयोगपूर्वको हि कार्याकार्यसंयोगः संयोगजः, तथा सत्यात्माकाशयोरन्यतरस्य कार्यत्वापत्तेः । कारणाकारणसंयोगपूर्वको हि कार्याकार्यसंयोगः संयोगजः । तत आत्माकाशसंयोगस्याजत्वसिद्धे रव्यापकमुक्तलक्षणमिति ।

अत्र समाधिः । आकाशात्मसंयोगसाधनस्य भूतत्वस्य सोपाधिक-तया व्याप्यत्वासिद्धेराकाशस्यात्मसंयोगोऽप्रामाणिक एव, यस्याजत्वमुच्यते । उपाधिश्चात्मसंयोगे मूर्तत्वम् । यत् खत्वात्मना संयुज्यते तन्मूर्तमिति व्याप्तेः प्रसिद्धत्वात् । सति चैवं तस्य कर्मजत्वसंयोगजत्वादिवृत्तिकथनमवस्थाने तस्य संयोगत्वस्यैवाभावात् । तस्मादजः संयोगस्यासिद्धे र्नेतकसंयोगलक्षणं तत्राव्यापकमिति सिद्धम् ।

विभक्तप्रत्ययासाधारणकारणं विभाग इति विभागलक्षणम् । नच संयोगविनाश एव विभक्तप्रत्ययासाधारणकारणमिति वाच्यम् ; आश्रयनाशसंयोगनाशदर्शनेऽपि विभक्तप्रतीतिरभावात् । वर्तमानयोः सत्तथेति चेत्, न, वर्तमानयोः संयोगनाशे चिरन्तने सत्यपि व्यवहारयोग्ये विभक्तिप्रतीत्यभावस्य तादवस्थ्यात् । वर्तमानयोस्तात्कालिकः सतथेति चेत्, न, विभक्तिप्रतीतिरसाधारणकारणतया तादृक्संयोगनाशस्वीकारे पञ्चमीव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । तस्मात्संयोगनाशादन्यदेव यद्विभक्तप्रतीतिरसाधारणकारणं स विभाग इति । ह्युक्तान्तरविरहः स्पष्टः ।

परव्यवहारासाधारणकारणं परत्वम्, अपरव्यवहारासाधारणकारणमपरत्वम् । एतल्लक्षणद्वयपरीक्षा प्रागेव प्रत्यापादीति नेह प्रपञ्च्यते ।

बुद्धिलक्षणम्

बुद्धिलक्षणन्तु बाह्येन्द्रियाविषयः प्रकाशो बुद्धिः । आलोकव्यावृत्त्यर्थं

1 नास्त्यजः संयोग इति पदार्थधर्मसङ्ग्रहः संयोगप्रकरणम् ।

2 अवयवप्रकरणे पञ्चमविषयतायाम् स्फुटम् ।

बाह्येन्द्रियाविषय इत्यभिहितम् । नचात्मनो बाह्येन्द्रियाविषयस्य प्रकाशत्वा-
दर्थान्तरतेति वाच्यम् आत्मनः प्रकाशरूपताभावात् । प्रकाशरूपत्वे सतीन्द्रि-
याद्यनपेक्षत्वप्रसङ्गादेर्दोषस्योक्तत्वात् । घटप्रकाशवानहमित्यादिव्यवहारेण्वात्मनः
प्रकाशाश्रयत्वेन प्रतीयमानस्य प्रकाशत्वानुपपत्तेश्च, स्वाश्रयवृत्तिविरोधात् ।
तस्माद् बाह्येन्द्रियाविषयः प्रकाशो बुद्धिरिति बुद्धिलक्षणं साधीयः ।

सुखदुःखयोर्लक्षणम्

निरुपाध्यनुकूलमनित्यं सुखमिति सुखलक्षणम् । दुःखव्यावृत्त्यर्थ-
मनुकूलपदम् । सुखसाधनव्यावृत्त्यर्थं निरुपाधीति । अनन्यशेषमित्यर्थः ।
निरुपाध्यनुकूलं सुखमित्युक्ते दुःखाभावरूपे मोक्षेऽनन्यशेषेऽनुकूलेऽतिव्याप्ति-
स्तदर्थमनित्यमित्युक्तम् । दुःखाभावरूपस्तु मोक्षो नित्योऽनन्यशेषश्चेति मोक्ष-
लक्षणपरीक्षायां वक्ष्यामः ।

निरुपाधिप्रतिकूलं दुःखमिति दुःखलक्षणम् । दुःखसाधनव्यावृत्त्यर्थं
निरुपाधीतिपदम् । अनन्यशेषतया प्रतिकूलं दुःखमिति दुःखलक्षणार्थः ।

इच्छाद्वेषयोर्लक्षणम्

प्रवृत्तेरसाधारणनिमित्तजातीया इच्छा । श्रेयः साधनज्ञाने व्यभि-
चारो भाभूदिति असाधारणनिमित्तपदम् । नच श्रेयः साधनज्ञानं प्रवृत्तेरसा-
धारणं निमित्तमिति मन्तव्यम्, अतीतश्रेयःसाधनज्ञाने प्रवृत्त्यहेतौ व्यभिचारात् ।
वर्तमानश्रेयः साधनज्ञानं तथेति चेत्, न वर्तमानश्रेयःसाधनस्य सुधामरीचि-
मण्डलोदयादेर्ज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावात् । अथ कृतिसाध्येष्टसाधनज्ञानं प्रवृत्तिबी-
जम्, तन्न, कृतिसाध्यस्य स्वर्गादीष्टसाधनस्यापि ज्योतिष्टोमादेर्ज्ञानेऽपि स्वर्गाद्य-
निच्छतां प्रवृत्त्यभावात् । अथ स्वर्गाद्यनिच्छतां स्वर्गादीष्टमेव न भवतीति कुतस्त-
त्साधनस्य ज्योतिष्टोमादेरिष्टसाधनत्वं, कुतस्तरां च तज्ज्ञाने प्रवृत्त्यभावात्कृति-
साध्येष्टज्ञानं प्रवृत्तिबीजम् ?, नेत्युच्यत इति चेत्, तत्किमिदानीमिष्यमाणस्वर्गा-
दिसाधनस्य ज्योतिष्टोमादेरिष्टसाधनत्वम्, श्रद्धेति चेत् तर्हि-अन्वयव्यतिरेका-
भ्यां तदिच्छाया एव प्रवृत्तिहेतुत्वमुक्तं भवति । ततः प्रवृत्तेरसाधारणं निमित्त-
मिच्छैव । प्रवृत्तेरसाधारणं निमित्तमिच्छेत्येतावदुच्यमाने सत्यामपोच्छाया-
मालस्यादिप्रतिबन्धवशात्प्रवृत्त्यहेतावव्याप्तिः स्यात्तदर्थं जातीयपदग्रहणम् ।
तदेवं प्रवृत्तेरसाधारणनिमित्तजातीयेच्छेतीच्छालक्षणं युक्तम् ।

जिहासाया असाधारणं निमित्तं द्वेष इति द्वेषलक्षणम् । परिहर्तुं मिच्छा जिहासा, सा च दुःखे तत्साधने च प्राणिमात्रस्यापि चकास्ति, तस्या यदसाधारणं निमित्तं स द्वेष इति लक्षणार्थः । नच दुःखज्ञानं वा तत्साधनज्ञानं वा जिहासाया असाधारणं निमित्तमिति वाच्यम्, तपस्विनामाध्यात्मिकादिदुःखतत्साधनज्ञानवतामपि तत्र जिहासाया अभावात् । अथ तेषामापातादाध्यात्मिकादिदुःखतत्साधनेषु तथाज्ञोपि तत्त्वतो भाविस्वर्गादिमुखसाधनत्वावगमान्न तत्र जिहासा, तत्किमिदानीं तत्त्वतो भाविमुखहेतुदुःखतत्साधनज्ञानात्तत्र जिहासा श्रद्धेति चेत्, न, तत्त्वतो भाविमुखाहेतावभिचारकर्मविशेषे केषाञ्चिदाध्यात्मिकादिदुःखं तत्साधनज्ञानेऽपि तत्र जिहासानुदयात् । ततो न दुःखतत्साधनज्ञानं जिहासाया असाधारणं निमित्तम् । ततो येन विषयीकृते दुःखे वा तत्साधने वा जिहासा स्यात् स द्वेष इति जिहासाया असाधारणं निमित्तं द्वेष इति द्वेषलक्षणार्थः सिद्धः ।

प्रयत्नलक्षणम्

आत्मनिष्ठः करोत्यर्थः प्रयत्नः । करोतेर्धातोर्र्थः करणमिति यावत् । करोत्यर्थः प्रयत्न इत्युक्ते अग्निर्दहतीत्यत्र दाहकरणलक्षणेऽग्निनिष्ठे करोत्यर्थेऽतिव्याप्तिस्तत इदमुक्तमात्मनिष्ठ इति । तस्मादात्मनिष्ठः करोत्यर्थः प्रयत्न इत्येव प्रयत्नलक्षणं साधु ।

गुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां लक्षणम्

एकवृत्तिपतनासमवायिकारणं गुरुत्वमिति गुरुत्वलक्षणम् । संयोगादिव्यावृत्त्यर्थमेकवृत्तीति विशेषणम् । स्पष्टमेतत् ।

एकवृत्तिस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् । स्यन्दनं प्रस्रवणं जलादौ प्रसिद्धम् । तदसमवायिकारणं द्रवत्वमित्युक्ते संयोगादावतिव्याप्तिस्तदर्थमेकवृत्तीति पदम् ।

द्रवत्वान्यत्वे सति सङ्ग्रहासाधारणं कारणं स्नेह इति स्नेहलक्षणम् । सङ्ग्रहः संयोगविशेषो यथाभसोः संभेदः । स हि सम्बन्धिनौ संगृह्णाति एकतामिवापादयति - इति सङ्ग्रहः । न हि घटपटादिसंयोगवदयं विविक्ताश्रयतया प्रतीयते । ततोऽस्य संयोगस्य यदसाधारणं कारणं स स्नेहः । एतावत्येवोच्यमाने द्रवत्वेऽतिप्रसक्तिस्तदर्थं द्रवत्वान्यत्वे सतीत्युक्तम् ।

त्रिविधसंस्कारनिरूपणम्

स्वोत्पत्त्यवस्थापादकजातीयो गुणः संस्कार इति संस्कारलक्षणम् ।

स्वस्योत्पत्त्यवस्था = स्वोत्पत्त्यवस्था - तामापादयतीति स्वोत्पत्त्यवस्थापादको यो गुणः सः संस्कारः । अयं भावः स्वोत्पत्तौ यादृगवस्था द्रव्यस्य तामवस्थां स्थितिकालेऽपि सम्पादयति । तद्यथा-वेगाख्यसंस्कारोत्पत्तौ द्रव्यस्याश्रयभूतस्य शरादेः प्रचलनावस्था भवति, तामेवावस्थां वेगाख्यः संस्कारः स्वस्थितावपि सम्पादयति ।

स्थितिस्थापकोऽपि स्वस्योत्पत्तौ यादृगवस्थापन्नद्रव्यसमवेतस्तामेवावस्थां स्थितावप्याश्रयस्यापादयति ।

एवं भावनापि स्वोत्पत्तौ यद्विषयज्ञानावस्थापन्न आत्मनि समवेता तद्विषयज्ञानावस्थां स्थितिकालेऽप्याश्रयस्य सम्पादयति । ततः स्वोत्पत्त्यवस्थापादकत्वस्य वेगादौ दृष्टत्वादुक्तमेव संस्कारलक्षणं युक्तम् । कर्मणि व्यभिचारो मासूदिति गुणपदम् । कर्मणोऽपि स्वोत्पत्तौ संयोगादिमत्त्वावस्थापन्नद्रव्यसमवेतस्य स्वस्थितावपि स्वाश्रयस्य तादृगवस्थापादकत्वात्, अतो युक्ता गुणपदेन तद्व्यावृत्तिः । चरमादिसंस्कारे विवक्षितलक्षणाभावादव्याप्तिर्मासूदिति जाती-यपदम् । तदेवं संस्कारलक्षणं निरवद्यम् ।

धर्माधर्मशब्दानां निरूपणम्

सुखासाधारणकारणं धर्मः । दुःखासाधारणकारणमधर्मः । अत्र च लक्षणद्वये हिताहितविषयव्यावृत्त्यर्थमसाधारणपदम् ।

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । शब्दत्वव्यावृत्त्यर्थं गुणपदम् । शब्दस्य च गुणत्वानुमानादवादिषम् । “तस्य^२ शब्दो गुणो मतः” इत्यागमादपि शब्दस्य गुणत्वसिद्धिः । दूषणान्तरविरहः स्पष्टः ।

रूपभेदाः

तदेवमेवलक्षणरूपादिगुणानां सामान्यतो विभागमुक्त्वा प्रत्येकं विभागं प्रतिजानीते प्रत्येकं त्वित्यादिनाऽधुनेत्यन्तेन । नाऽत्र तिरोहितोर्थः । तत्र प्रथमोपक्रान्तरूपस्य विभागमाह रूपं स्यादित्यादिना षड्विधमित्यन्तेन । रूपमिति जात्यैकवचनम् । सितपिङ्गपीतहरितश्यामारुणमितिद्वन्द्वसमासादेकवद्भावेनैकवचनम् । “सर्वोऽद्वन्द्वो विभाषयैकवत्स्थात्” इति वचनात् । षड्विधमिति पदमन्ययोगव्यावृत्त्यर्थम् ।

1- चरमसंस्कारस्य स्वोत्पत्त्यवस्थापादकत्वाभावादिति । टि.

2- शब्दस्य गुणत्वेऽनुमानमात्रस्य प्रमाणत्वे विप्रतिपद्यमानं प्रत्यागमस्यापि तत्त्व दर्शयति । टि.

3- अष्टा. २/४/१२ ।

चित्ररूपस्य निरूपणीयत्वम्

नच चित्ररूपस्य सदात्वादन्ययोगव्यावृत्तिरयुक्तेति वक्तव्यम्, चित्र-
रूपस्य सितादिसमुदायत्वात्, समुदायस्य च वस्त्वन्तरानभ्युपगमात्, ततः षड्-
विधमेव रूपं सितादिभेदेन, तत्र सितत्वादीनि सितादीनां लक्षणानि सितत्व-
जातिमित्सितमित्यादिप्रकारेण निरूपणीयानि ।

शुक्लरूपस्य रसस्य च लक्षणम्

सितत्वादिः किं लक्षणमिति चेत्, उच्यते इन्दीवरवृत्त्यवृत्तिस्तोय-
रूपवृत्तिर्जातिः सितत्वम् । रूपवृत्तिर्जातिः सितत्वमित्युक्ते पीतत्वादिषु स्पष्टो
व्यभिचारस्ततस्तोयरूपवृत्तिर्जातिः सितत्वमित्युक्तम् । तथापि रूपत्वं गुणत्वसत्ता-
स्वतिव्याप्तिस्तासामपि तोयरूपवृत्तिजातित्वात्तत इदमुक्तमिन्दीवरवृत्त्यवृत्तिरिति ।
इन्दीवरवृत्तयो ये गुणादयस्तेषु न वर्तत इति भावः । इन्दीवरवृत्तिवृत्त्ययश्च
रूपत्वादिजातयः, तस्मादिन्दीवरवृत्त्यवृत्तिरितिपदेन युक्तं च तद्व्यावृत्तिः ।

तोयवृत्त्यवृत्तिर्नूतनरूपल्लवरूपवृत्तिर्जातिः पिङ्गत्वम्, व्यावृत्तिकथनं
पूर्वरीत्यैव । अनयैव रीत्या पीतत्वादीनां लक्षणमुन्नेयम् ।

एवं सितादिभेदेन रूपविभागमभिधाय क्रमप्राप्तस्य रसस्य त्रिभागमाह
स्वाद्वित्यादिना रस इत्यन्तेन । अत्रापि स्वादुत्वादीनि स्वादुप्रभृतिरसानां
लक्षणानि ज्ञेयानि । स्वादुत्वादिलक्षणं तु लवणवृत्त्यवृत्तिस्तोयरसवृत्तिर्जातिः
स्वादुत्वम् । तोयवृत्त्यवृत्तिर्लवणरसवृत्तिर्जातिः क्षारत्वम् । एतद्दिगवलम्बनेन
कषायत्वादीनामपि लक्षणमुन्नेयम् ॥६॥, ॥७॥

तदेवं रूपञ्चेत्यादिना श्लोकद्वयेन रूपादिगुणानां सामान्यतो विभागमुक्त्वा
विशेषतो विभागप्रतिज्ञापूर्वकं रूपरसयोश्च त्रिभागमभिधायैदानीं क्रमेण गन्धादीनां
विशेषविभागमभिधत्तुः प्रथमतस्तत्वादेकश्लोकेन गन्धादिचतुष्कस्य
विशेषविभागमाह—

गन्धस्तु द्विविधः सुरभ्यसुरभिद्वयेन शीतोष्णता—

ऽनुष्णशीतविभेदतस्तु भवति स्पर्शस्त्रिधैव स्थितः ।

संख्यैकद्विबहुत्वरूपभिदया त्रेधा चतुर्धा पुन—

मर्नि स्थूलमथानुदीर्घमथ च ह्रस्वं प्रभेदैरिति ॥८॥

अयमर्थः । गन्धस्तु द्विविधः, तु शब्दो रूपरसवत् बहुविधत्वं गन्धस्य निषेधति ।

गन्धस्पर्शभेदाः

माभूद्गन्धस्य रूपरसवत्षट्प्रकारत्वेन बहुविधत्वं तथापि स्पर्शादिवत्त्रिविधत्वं चतुर्विधत्वं वा भविष्यतीत्याशङ्क्याह द्विविध इति, हेतुमाह सुरभ्यसुरभिद्वैधेनेति । सुरभिश्चासुरभिश्च सुरभ्यसुरभी तयोर्द्वैधं भेदः तेन गन्धो द्विविध इत्यर्थः । सुरभिस्तावच्चन्दनमृगमदकूर्परचम्पकबकुलकमलमुकुलादीनां गन्धः । सुरभित्वजातिमात् सुरभिरिति सुरभिगन्धलक्षणम् । असुरभित्वजातिमानसुरभिरिति असुरभिगन्धलक्षणम् । सुरभित्वं तु कुत्सितकर्दमादिवृत्तिगन्धावृत्तिर्मृगमदगन्धवृत्तिर्जातिः । वैपरीत्येनासुरभित्वं ज्ञेयम् । घ्राणतर्पणो गन्धः सुरभिः । तद्विपरीतोऽसुरभिरिति च तयोर्लक्षणम् ।

एवं गन्धं विभज्य स्पर्शं विभजते शीतोष्णनेत्यादिना स्थित इत्यन्तेन । शीतश्चोष्णता च अनुष्णाशीतश्च शीतोष्णतानुष्णाशीतास्ते च ते विभेदाश्च तेभ्यः शीतोष्णतानुष्णाशीतविभेदतः स्पर्शस्त्रिधैव स्थितो निश्चितो भवतीत्यर्थः । तत्र जलमात्रवर्ती स्पर्शः शीतः । तेजोमात्रवर्ती स्पर्शः उष्णः । तेजोजलेतरवृत्तिः स्पर्शोऽनुष्णाशीतः । उष्णादन्योऽनुष्णः, शीतादन्योऽशीतः, अनुष्णश्चासावशीतश्च अनुष्णाशीतशब्दार्थः । ननुष्णशीताभ्यामन्योऽनुष्णाशीत इत्यपि व्युत्पत्तौ विवक्षितार्थलाभात्कथमनुष्णश्चासावशीतश्चेति व्युत्पत्त्याऽनुष्णाशीत इति पदप्रयोग इति चेत्, न, उष्णशीताभ्यामन्योऽनुष्णाशीत इति व्युत्पत्तेः प्रत्येकमुष्णे शीते च संभवेन विवक्षितार्थलाभाभावात् । यद्यपि केवल उष्णः शीतो वा स्पर्श उष्णाद् शीताद् वान्यो न भवति तथाप्युष्णशीताभ्यां द्वाभ्यामन्यो भवत्येव, अन्यथा द्वयरूपत्वापत्तेः । तस्मादनुष्णश्चासावशीतश्चेत्यनुष्णाशीत इत्येव समञ्जसः पदप्रयोगः ।

संख्यादिपृथक्त्वान्तानां विभागः

क्रमप्राप्तं संख्यागुणं विभजते संख्येत्यादिना । स्पष्टोऽर्थः । एकत्वादिलक्षणानि तु तत्तद्व्यवहारासाधारणकारणत्वरूपाणि ज्ञेयानि ।

संख्यानन्तरोक्तपरिमाणविभागं दर्शयति चतुर्धा पुनर्मानमिति । कथं चतुर्थेत्यपेक्षायामाह स्थूलमित्यादि । अत्र चाणुपरिमाणस्य यद्यपि स्थूलपरि-

माणानन्तर्यं न देशतः कालतो वा संगच्छते तथापि स्थूलपरिमाणस्य प्रसिद्ध-
तरत्वात्तदपेक्षयाऽणुपरिमाणस्याप्रसिद्धत्वादुपपद्यते एवानन्तर्यमणुपरिमाणस्य,
एवं दीर्घानन्तर्यं ह्रस्वस्यापि ज्ञेयम् । अतो न त्रयोऽथपि^१द्वययोगः । तत्र दीर्घा-
न्यत्वे सति परमाणुतत्कार्यसमवेतं मानं स्थूलमिति तत्लक्षणम्, ह्रस्वान्यत्वे-
सति परमाणुतत्कार्यसमवेतं मानमण्वित्यणुपरिमाणलक्षणम् । दीर्घह्रस्वत्वयोश्च
तत्तत्प्रत्ययासाधारणकारणत्वेन लक्षणं निरूपणीयम् ॥८॥

अथ पृथक्त्वादीनां सुखान्तानां विभागमेकश्लोकेनाह-

एकानेकगतं पृथक्त्वमिति च द्वेधाथयोगो द्विधा
कर्मोत्थोपि च योगजोपि च तथा द्वेधा विभागो भवेत्
कर्मोत्थोऽपि विभागजोऽथ समयाद्देशात्परत्वादिकं
द्वेधा धीः स्मरणानुभूय सुखं स्वर्गश्च सांसारिकम् ॥९॥

कल्पलतिका

पृथक्त्वमेकानेकगतमिति द्वेधा चकारोऽवधारणार्थः । एकगतञ्चाने-
कगतञ्च=एकानेकगतम् । "द्वन्द्वान्तं श्रूयमाणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते" इति
न्यायादेकानेकगतमित्यत्रानेकपदात्परमपि गतपदं पूर्वेणैकपदेनापि सम्बध्यते
एकस्मिन्नेव वर्तमानं पृथक्त्वम्, एकगतं पृथक्त्वम्, तद्विपरीतमनेकगतं
पृथक्त्वमिति तत्तल्लक्षणं ज्ञेयम् ।

संयोगभेदनिरूपणम्

क्रमप्राप्तं संयोग विभजते अथयोगो द्विधेति । द्विधात्वं विशदयति
कर्मोत्थोपि च योगजापि चेति । कर्मजः संयोगश्चेति द्विविधः संयोग इत्यर्थः ।
लक्षणं तु स्पष्टमेव । तत्र कर्मजः संयोगो यथा-स्वाणाः श्वेनादिना मल्लयोश्च
परस्पर संयोगः । संयोगस्तु यथा- कारणकारणसंयोगजन्यः कार्याकार्य-
संयोगः, तथाहि केशसंयुक्ततन्तुना तन्त्वन्तरसंयोगे सति द्वितन्तुकं द्रव्यमारभ्यते,
तच्च द्वितन्तुकं केशेनापि संयुक्तमुपलभ्यते । नच द्वितन्तुककेशसंयोगो नित्यः,
विनाशदर्शनात् । नापि कर्मजन्यः, आश्रयनूतयोर्द्वितन्तुककेशयोः कर्माभावेऽपि

१ अथशब्दस्य न त्रयर्थकत्वमदृष्टचरं कोशेषु तथापि प्रकृतग्रन्थानुरोधादेव
तथोद्दिष्टम् । टि .

तस्योपलम्भात्, नहि तदानीं द्वितन्तुके वा केशेवा उभयोर्वा परस्परमप्राप्तयोः कर्मोत्पाद्यसंयोगमुत्पादयतीति प्रतीतिमार्गमालम्बते, तस्मात् द्वितन्तुके केशनिष्ठ संयोगस्यासमवायिकारणान्वेषणायामन्यस्यासंभवात् द्वितन्तुकं प्रतिकारणाकारणयोस्तन्तुकेशयोर्यः संयोगः स एवासमवायिकारणं भवितुमर्हतीति सन्तोष्यम्।
विभागे विशेषः

संयोगवद्विभागस्यापि द्वैविध्यमाह तथा द्वेधा विभाग इत्यादिना। कर्मजविभागजविभागयोर्लक्षणं स्पष्टम्। उदाहरणन्तु कर्मजविभागस्य स्थाणोः श्येनस्य च विभागो मल्लयोर्वा विभागः। विभागजविभागोदाहरणन्तु-कारणविभागजन्यः कार्याकार्यविभागः, कारणमात्रविभागजन्यः कारणाविभागश्च। तथाहि-क्वचित्तन्तुकेशविभागाद्द्वितन्तुकेशविभागः। अयं भावः। द्वितन्तुकस्य कारणं तन्तुरकारणञ्च केशः तयोः संयुक्तयोरन्यतरकर्मजो बोभयकर्मजो वा यो विभागः सः कारणाकारणविभागः। तस्मादेव विभागात्कार्याकार्ययोर्द्वितन्तुककेशयोः पूर्वोक्तनीत्या संयुक्तयोर्विभाग उत्पद्यते यः सः कार्याकार्यविभागः। नच कार्याकार्ययोर्द्वितन्तुककेशयोरपि विभागः कारणाकारणतन्तुकेशविभागवत्तत्कर्मजन्यो भवत्विति शङ्कनीयम्, तथाहि-कारणाकारणविभागारम्भकं कर्म कार्याकार्यविभागारम्भकं न भवति कारणनिष्ठविभागारम्भककर्मत्वात् द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भककर्मवत्। तस्माद्द्वितन्तुककेशयोः कार्याकार्ययोर्विभागः कारणाकारणतन्तुकेशविभागजन्यो न तु तत्कर्मजन्य इति स्थितम्।

तथा द्वितन्तुकस्य कारणात्तन्तोः कारणस्यैव तन्त्वन्तरस्यान्यतरकर्मजो बोभयकर्मजो वा यो विभागः सः कारणमात्रविभागः। तस्मादेव विभागात्कारणाकारणयोर्विवक्षिततन्त्वन्तरनभः प्रदेशयोर्विभाग उत्पद्यते यः सः कारणाकारणविभागः। नच सोऽपि कर्मज एवेति वाच्यम्, तथाहि-द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं कर्म द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं न भवति द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वात् यन्नैवम् न तदेवम् यथा कमलमुकुलविकासकर्मेति केवलव्यतिरेकानुमानप्रयोगात् द्वितन्तुकारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकस्य विवक्षिततन्तुवर्मणो विवक्षिततन्तुनभः प्रदेशविभागो द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिनं प्रत्यनारम्भकत्वान्न तन्तुनभः प्रदेशविभागस्य कर्मजत्वमुपपद्यते।

परत्वापरत्वयोर्भेदनिरूपणम्

एवं कर्मजविभागजत्वभेदेन विभागमभिधाय परत्वापरत्वयोः प्रत्येकं

क्रमेण भेदमाह अथ समयाद्देशात्परत्वादिकं द्वे धेति । परत्वं कालकृतं दिक्कृतञ्च । आदिशब्दादपरत्वं तत्रा द्विधेति तात्पर्यार्थः । आदित्यपरिवर्तनोत्पाद्यं परत्वं कालकृतम्, तद्विपरीतं दिक्कृतम् । एवमपरत्वमपि ज्ञेयम् ।

बुद्धेर्विस्तारः

बुद्धेर्विभागमाह धीः स्मरणानुभूतिरिति । स्मरणसहितानुभूः स्मरणानुभूः, शाकपाथिवन्यायेन सहितपदलोपः, धीः स्मरणं चानुभवश्चेति द्विधेत्यर्थः । तत्र यथार्थमप्रमाज्ञानं स्मरणम्, संशयविपर्ययोर्व्यभिचारो मासूदिति यथार्थमित्युक्तम् । स्पष्टमन्यत् । अस्मरणरूपं ज्ञानमनुभवः । सचानुभवो यथार्थो यथार्थश्चेति द्विविधः । तत्राप्याद्यः संशयो विपर्ययश्चेति द्वेधा । तत्र संशयस्य लक्षणं न्यायमतसङ्ग्रहे वक्ष्यति । विपर्ययस्य तु लक्षणं मिथ्याव्यवसायो विपर्यय इति । नात्र तिरोहितं किञ्चित् ।

यथार्थोऽनुभवः पुनः प्रत्यक्षानुमितिभेदेन द्वेधा । तत्र ज्ञायमानकरणजन्यान्यो यथार्थानुभवः प्रत्यक्षानुभवः । अनुमितिव्यावृत्त्यर्थं ज्ञायमानकरणजन्यान्य इत्युक्तम् । संशयादिव्यावृत्त्यर्थं यथार्थानुभव इत्युक्तम् । स च प्रत्यक्षानुभवो द्वेधा नित्यो नित्यश्चेति तत्रेश्वरानुभवो नित्यः । अनित्यः पुनः प्रत्यक्षानुभवो घ्राण-रसन चक्षुः-स्पर्शन-श्रोत्र-मनोरूपकरणभेदात्पोढा ।

अनुमित्यनुभवस्य तु लक्षणं ज्ञायमानकरणजन्यो यथार्थोऽनुभवोऽनुमिति-रूपोऽनुभव इति । प्रत्यक्षानुभवव्यावृत्त्यर्थं ज्ञायमानकरणजन्य इत्युक्तम् । संशयादिव्यावृत्त्यर्थं यथार्थानुभव इत्युक्तम् । नचाप्तव्याक्यादिरूपज्ञायमानकरणजन्ययथार्थवाक्यायानुभवेऽनुमतिरूपेऽतिव्याप्तिरिति शङ्कनीयम्, आप्तवाक्यादेरनुमानान्तर्गतत्वाङ्गीकारात् तज्ज्ञानानुभवस्यानुमितिरूपत्वेन तत्रोक्तलक्षणवृत्तेरभीष्टतमत्वात् ।

सोऽयमनुमितिरूपोऽनुभवः केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिरूप-लिङ्गापरपर्यायिकरणभेदात् त्रेधा । तत्र पक्षव्यापकं सपक्षवृत्तिविपक्षशून्यमवधितविषयमसत्प्रतिपक्षं लिङ्गं केवलान्वयि । यथोक्तोपपन्नं सपक्षशून्यं विरक्षाद्व्यावृत्तं केवलव्यतिरेकि । यथोक्तोपपन्नमेव सपक्षवृत्ति विपक्षाद्व्यावृत्तमन्यव्यतिरेकि । अत्र चासिद्धिव्यावृत्त्यर्थं पक्षव्यापकपदम् । केवलान्वयिलक्षणे तु सपक्षवृत्तिपदमन्यवसितव्यावृत्त्यर्थम् । तत्रैव विपक्षशून्यं पदमन्यव्यतिरेक्यनेकान्तिकयोरपोहार्यम् । अवाधितविषयपदमसत्प्रतिपक्षपदञ्च कालातीतप्रकरणसमयोरुत्क्रमेणापोहार्यं सर्वत्र । केवलव्यतिरेकिलक्षणे तु

सपक्षशून्यपदमनध्यवसितान्वयव्यतिरेकिणोरपोहार्थम् । विपक्षादव्यावृत्तमिति च पदं विरुद्धान्वयवसितयोरपोहार्थम् । अन्वयव्यतिरेकिलक्षणे तु सपक्षवृत्ति-पदं केवलव्यतिरेक्यनध्यवसितयोरपोहार्थम् । विपक्षादव्यावृत्तमितिचानैकान्तिक-केवलान्वयिनोरपोहार्थम् । तदेतत् त्रिविधमपि लिङ्गं स्वार्थं परार्थञ्चेति द्वेधा । तत्रप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानपेक्षं स्वार्थम्, तदपेक्षं परार्थमिति । अत्र च प्रतिज्ञालक्षणं पक्षादिलक्षणमसिद्धादिलक्षणञ्च सोदाहरणं केवलान्वयाद्युदाहरणञ्च न्यायमतसंग्रहे वक्ष्यते । तदेवं संशयविपर्ययो, नित्यानुभवो, घ्राणादिजन्यषट्प्रकारः, केवलान्वय्यादिलिङ्गत्रयजन्यस्त्रिप्रकारोनुभवोऽनुमितिरूपः, सोऽपि स्वार्थपरार्थलिङ्गजन्यतया प्रत्येकं द्विविध इति पञ्चदशधा सम्पद्यतेऽनुभवरूपा बुद्धिः । तदेतत्पञ्चदशधात्वं ग्रन्थान्तरप्रसिद्धत्वादतिविस्तरभयाच्च नेह प्रत्यपादीति सन्तोष्टव्यम् ।

सुखादिसंस्कारान्तविभागः

बुद्ध्यनन्तरोद्दिष्टस्य सुखस्येदानीं विभागमाह - अथ सुखं स्वर्गश्च सांसारिकमिति । अथशब्दः सुखस्य बुद्धिभेदत्वं वारयति । केचिदाहुः - बुद्धिभेदः सुखं नतु बुद्धेर्विलक्षणं सुखमिति, तथाहि -

तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः ।

तत्सुखादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजम् ॥

इति तन्न, अतद्रूपिणोऽपि तद्रूपहेतुजत्वदर्शनेन विज्ञानाभिन्नहेतुजत्वेऽपि सुखस्य विज्ञानविलक्षणत्वसंभवात् । दृश्यते हि संयोगविलक्षणस्यापि विभागस्य संयोगाभिन्नहेतुजत्वम्, धर्मात्सुखं ज्ञानञ्चेत्यभियुक्तवचनादपि ज्ञानसुखयोः पार्थक्यमास्थेयमिति । तदेतत्सुखं स्वर्गश्च सांसारिकञ्चेति द्विविधमित्यर्थः । इच्छामात्राधीनं साधनसाध्यं सुखं स्वर्ग इति तल्लक्षणम् । अस्वर्ग्यसुखापोहार्थमिच्छामात्राधीनमित्युक्तम् । असंभवपरिहारार्थं साधनसाध्यमित्युक्तम् । स्वर्गानुभवव्यावृत्त्यर्थं सुखमित्युक्तम् । अस्वर्गं सुखं सांसारिकम् । स्पष्टमेतत् । ननु स्वर्गस्यापि संसारशायामुत्पद्यमानत्वेन सांसारिकत्वे कथं स्वर्गश्च सांसारिकञ्चेति द्विविधमिति भेदव्यपदेश इति चेत् न, ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन साक्षात्पथेऽपि भेदव्यपदेशोपपत्तेः ॥६॥

इदानीं क्रमप्राप्तस्य दुःखादेः संस्कारान्तस्य प्रत्येकं विभागमेकश्लोकेनाह-

1- परिव्राजकस्य सत्यपि ब्राह्मणत्वे यथा पृथग्ग्रहणं तद्वदत्रापीति टि.

दुःखं नैकमथार्थसाधनपरे कामक्रुधौ च द्विधो -

दासीनप्रतिबेधवैधविषयो यत्र त्रिधा गौरवम् ।

नित्यं चान्यदिति द्रवत्वमपि च स्वाभाविकं हेतुजम्

स्नेहोऽप्येवमथोत्तरोपि च रदो भावस्थितिस्थापकः ॥१०॥

कल्पलतिका

दुःखं नैकमतिरूपादिवन्नियतप्रकारं न भवतीत्यर्थः । इच्छाद्वेषयोः प्रत्येकं विभागमाह अथार्थसाधनपरे कामक्रुधौ च द्विधेति । अथशब्दो दुःख-वदनियतत्वं वारयति अर्थसाधनपरे इति । साध्यसाधनविषये^१ कामक्रुधा-विच्छाद्वेषौ । इच्छा साध्यविषया साधनविषयाचेति द्विधा, द्वेषोऽपि साध्य-विषयः साधनविषयश्चेति द्वित्रेत्यर्थः । तत्र स्वर्गादीच्छा साध्यविषयेच्छा, ज्योतिष्टोमादीच्छा साधनविषया, दुःखादिद्वेषः साध्यविषयो द्वेषः, सर्पादिद्वेषः साधनविषयो द्वेषः ।

नन्वर्थसाधनपरकामक्रुधावित्यत्रार्थशब्देन स्वर्गादेरेव पुमर्थतयाभिधे-यत्वादुःखादेश्चातथात्वात्तत्र द्वेषः कथमर्थपरपदापर्यायसाध्यविषयशब्देनोच्यत इति चेत्, न अर्थशब्देन फलपदार्थाभिधानादुःखादेश्च दुःखसाधनसाध्यफलत्वा-त्तद्विषयद्वेषस्यार्थपरपदापर्यायसाध्यविषयशब्देनाभिधाने दोषाभावात् । नन्व-समीहितस्यैव फलपदवाच्यत्वं येन दुःखादेर्दुःखसाधनसाध्यत्वेऽपि फलपदाभि-धेयत्वं नास्तीत्युच्यते, “आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमतः प्रवृत्तिदोषप्रत्येकभाव-फलदुःखावर्गस्तु प्रमेयम्” इति सूत्रे फलपदेनाधर्मजनन्यस्य दुःखसंवेदनादेरप्य-भिधानादसमीहितेऽपि फलपदप्रयोगसंभवात्, तस्मात्फलपर्यायेणार्थशब्देन दुःखस्याप्यभिधातुमुचितत्वात्साध्यत्वाच्च द्वेषस्य साधनविषयत्ववर्णनं रमणी-यमिति स्थितम् ।

द्वेषान्तरोक्तप्रत्यतस्य विभागमभिधत्ते उदासीनप्रतिषिद्धवैधविषयो यत्र त्रिधेति । उदासीनविषयो यथेश्वरादिप्रत्यतः । प्रतिषिद्धविषयो यथाभि-

1- कामक्रुधाविच्छाद्वेषौ च फलविषयकौ साधनविषयकौ चेत्यनुपदं स्फुटी-भविष्यति । टि.

2- न्या. सू. १।१।६

चारादिसाधनश्येनादिप्रयत्नः स्तेनादिप्रयत्नो वा, विहितविषयो प्रयत्नो यथा सन्ध्यादिप्रयत्नः ।

नन्वभिचारादिसाधनश्येनादिप्रयत्नस्य न प्रतिषिद्धविषयत्वं श्ये'नेनाभिचरन् यजेतेत्यादिना श्येनादेर्विहितत्वात् । नच मा २ हिंस्यात् सर्वाभूतानीत्यत्र भूतहिंसाया निषिद्धत्वाच्छेनादेश्च हिंसासाधनत्वेन प्रतिषिद्धत्वात्तद्विषयप्रयत्नस्य कथं न प्रतिषिद्धविषयत्वमिति मन्तव्यम्, तथापि तद्वदेव अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इत्यत्र पश्वालम्भस्य विहितस्य न हिंस्यादित्यनेन प्रतिषिद्धत्वापत्तेः । ततः श्येनादिप्रयत्नस्य न प्रतिषिद्धविषयत्वमिति ।

अत्रोच्यते-श्येनादीनां फलद्वारेण प्रतिषिद्धत्वमभिप्रेत्य तद्विषयप्रयत्नस्य प्रतिषिद्धविषयत्वमुदाहरति, तदाहुर्भट्टपादाः -

४ "श्येनादीनां विधेयत्वादिष्टस्यापि च साधनात् ।

उपचारादनर्थत्वं फलद्वारेण वर्ण्यत इति ॥"

तदेवं प्रयत्नं विभज्य गुरुत्वं विभजते गौरवं नित्यं चान्यदिति । परमाणुवृत्तिनित्यं गुरुत्वं कार्यवृत्त्यनित्यमित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

द्रवत्वं विभजते द्रवत्वमपि च स्वाभाविकहेतुजमिति । स्वाभाविकमिति विजातीयादसमवायिकारणजन्यं न भवतीत्यर्थः यथा जलगतद्रवत्वम् । हेतुजमिति विजातीयादसमवायिकारणजन्यमिति यावत्, यथा लाक्षादिद्रवत्वम् । अत्र च स्वाभाविकमितिपदं लक्षणविवक्षितार्थपरम्, हेतुजमित्यत्र हेतुशब्दः संकुचितवृत्त्या विजातीयादसमवायिकारणमाह, सङ्कोचे किं कारणमिति चेत्?, हेतुजमित्यत्र हेतुशब्दप्रयोगस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गोऽन्यथेति ब्रूमः । तथाहि- हेतुजमित्यत्र हेतुजन्यत्वप्रतिपादके पदे हेतुशब्दो व्यावर्त्याभावादनर्थकः स्यात्, न खलु जन्यत्वं हेतुं विना क्वापि दृष्टचरम्, तदयं हेतुशब्दोऽनर्थकत्वमन्यथा प्रतिपद्यमानः संकुचितवृत्त्यैव सार्थक्यमश्नुते । यथा खलु मयूराणां केका इत्यत्र केकापदेनैव मयूराणां सम्बन्धिनां प्राप्तौ पुनर्मयूरग्रहणं घनतरघनोन्नतिसञ्जातामन्दप्रमदमाद्यन्मयूरविशेषप्रदर्शनार्थं मयूराणामितिपदं सङ्कुचितवृत्त्या

1- सामता. म. ब्रा.।

2- कृष्णयजुर्तैत्तिरीयब्रा.।

3- शापथब्रा.।

4- श्लोकवार्तिकम्, चो. प्र श्लो. २१६-१७ ।

नीयतेति, द्वन्द्वे तु हेतुजमित्यत्र हेतुपदमपीति युक्तमुत्पज्यामः ।

द्रवत्वं द्वैधप्रकारं तदुत्तरे स्नेहेऽप्यतिदिशति स्नेहोप्येवमिति ।

द्रवत्ववत्स्वाभाविको हेतुजश्च स्नेह इत्यर्थः, उदाहरणादि पूर्ववत् ।

संस्कारं विभजते अथोत्तरोपिचेत्यादिना । अथशब्दः स्नेहवत्संस्कारस्य द्वैविध्यं प्रतिषेधति । उत्तरशब्दः संस्कारस्य स्नेहानन्तरोक्तत्वात्संस्कारमाह रयोभावस्थितिस्थापक इति । वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति त्रिविधः संस्कार इत्यर्थः । तत्र कर्मजः संस्कारो वेग इति वेगलक्षणम् । इतरसंस्कारव्यावृत्त्यर्थं कर्मजपदम् । संयोगादिव्यावृत्त्यर्थं संस्कारपदम् । ज्ञानजः संस्कारो भावना । स्पष्टोऽर्थः । उभयान्यः संस्कारः स्थितिस्थापकः । एषामुदाहरणादि एतत्सामान्यलक्षणपरीक्षायामेव प्रत्यपादीति नेदानीं प्रतिपाद्यते ॥१०॥

अथ धर्माधर्मशब्दानां प्रत्येकं विभागाभिधानपुरस्सरं क्रमप्राप्तकर्मजातिविशेषाणां प्रत्येकं विभागमभिधत्ते-

स्याद्धर्मोऽपि विधानवारणतया द्वेधोत्तरोपि द्विधा

भोग्यः पुण्यनिवर्त्य एव च तथा वर्णोप्यवर्णो रवः ।

सङ्कोचः पतनं प्रसारणमथोत्क्षेपो गतिः पञ्चधा

कर्मैवं च परापरोभयविधा जातिविशेषो बहुः ॥११॥

कल्पलतिका

धर्माधर्मशब्दानां विभागः

अत्र च प्रथमाधर्मेन धर्माधर्मशब्दानां प्रत्येकं विभागमाह तथाहि- विधानवारणतया द्वेधा धर्मः । विधानशब्देन प्रवर्तको धर्मो गृह्यते, वारणशब्देन च निवर्तको धर्मो गृह्यते, तेन प्रवर्तको निवर्तकश्चेति द्वेधा धर्म इत्यर्थः ।

अयमाशयः- सुखासाधारणं कारणं धर्म इति धर्मलक्षणम्, कश्चिद् धर्मः सुखमुत्पादयिष्यन्पुरुषमिष्टसाधने प्रवर्तयत्यनिष्टसाधनाद् वा निवर्तयति कश्चिद्धर्मः । ततो यत्सुखमिष्टसाधने प्रवृत्तस्य भवति तस्य सुखस्यासाधारणकारणं धर्मः प्रवर्तक इत्युच्यते । यत्तु सुखमनिष्टसाधनान्निवृत्त्या भवति, यथा पान्थस्य मध्याह्नप्रचण्डमार्तण्डकिरणदन्दह्यमानमार्गान्निवृत्त्या तज्जनितदुःखविलयपूर्वकं सुखं तस्य सुखस्यासाधारणं धर्मो निष्टसाधनान्निवृत्तिमुत्पाद्य सुखं जनयन्नि-

वर्तक इत्युच्यते । नचानिष्टसाधनान्निवृत्त्या तज्जनितदुःखविलय एवस्यान्तनु
 सुखमपीति वाच्यम्, प्रतीतिभेदविरोधात् । भवति हि पान्थस्यैवंप्रती-
 तिरध्वनि वृत्तस्येदानीमध्वजनितदुःखं मे विनष्टं सुखेन तिष्ठामीति ।
 अथवा विधानवारणतयेत्यस्यायमर्थः, यजेते^१त्यादिनाऽवगतो धर्मो
 विधानम्, नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्^२ इत्यादिनावगतो धर्मो वारणमिति । एवं धर्म-
 द्वेधमभिधायार्धमद्वैधमभिधेते - उत्तरोपि द्विधेति । तदेवाह भोग्यः पुण्यनिवर्त्य
 एवेति । आवश्यकफलोऽधर्मो भोग्यो-यथाकामकृतानेकब्रह्महत्यादिजनितोऽधर्मः,
 तन्निवर्तकप्रायश्चित्तानुपदेशात् । यत्तु ब्रह्महत्यादीनां द्वादशाब्दादिव्रत-
 विधानं तदकामकृतविषयम्, पुण्यनिवर्त्यस्त्वधर्मो यथा साधारणस्त्रीगमनादि-
 जनितः, तन्निवर्तकप्रायश्चित्तविधानात् ।

एवमधर्मं विभज्य शब्दं विभजते तथा वर्णोप्यवर्णो एव इति । रवः
 शब्दः सोऽपि वर्णोप्यवर्णश्चेति तथा द्विधेत्यर्थः । धात्ववयवजातीयो वर्णो
 भ्वादिधातूनामवयवो भकारादिः स एव वर्ण इत्युच्यमाने नामावयवभकारा-
 दिष्वव्याप्तिस्ततो जातीयग्रहणम् । धात्वादिलक्षणं स्वयमूह्यम् शास्त्रान्तरा-
 द्वावगन्तव्यं विस्तरभयान्नाभिधीयते । वर्णादन्योऽवर्णः शब्दो यथा-भेरा-
 शङ्खमृदङ्गडिण्डिमाडम्बररवः । नच वाच्यं, पदवाक्यादिशब्दानां धात्वव-
 यवजातीयत्वाभावाद्वर्णादन्यत्वेनावर्णरूपत्वात्तत्रातिव्याप्तिरवर्णलक्षणस्येति ।
 पदवाक्यादिशब्दानां वर्णसमुदायरूपत्वात्समुदायस्य च वस्त्वन्तरत्वात्तन्म्युपग-
 माद्वर्णान्यत्वाभिद्वेः ।

कर्मविभागः

तदेवं धर्माधर्मशब्दानां स्याद्धर्म इत्यादिना प्रथमार्धेन प्रत्येकं विभा-
 गमभिधाय सर्वगुणविभागनिरूपणानन्तरोचितविभागनिरूपणस्य कर्मणो
 विभागमाह सङ्कोच इत्यादिना कर्मैव चेत्यन्तेन । स्पष्टोऽन्वयः । तत्र दीर्घस्य
 ह्रस्वत्वाभासापादकजातीयं कर्म सङ्कोचः । दीर्घस्य ह्रस्वत्वापादकजातीयं
 कर्म सङ्कोच इत्युक्तोऽसंभवः स्यात्, नहि दशहस्तपटस्य नङ्कुचितस्यापि
 वास्तवं ह्रस्वत्वं भवति - तत इदमुक्तं दीर्घस्य ह्रस्वत्वाभासापादकजातीयं
 कर्म सङ्कोच इति । स्पष्टमन्यत् ।

१- 'स्वर्गकामो यजेते, त्यादि वाक्यघटितम् । टि

२- मनुस्मृ. ४।३७

आत्मापेक्षयोर्दूर्ध्वदेशसंयोगयोग्यस्याधोदेशसंयोगहेतुजातीयं कर्म पतनम् । उत्क्षेपकर्मणोऽपि कस्यचिदपेक्षयाधोदेशसंयोगहेतुत्वादतिव्याप्तिस्तत्र माभूदिति - आत्मापेक्षयेत्यवादि । गमनान्तर्गतरेचनादिष्वतिव्याप्तिर्माभूदित्यू-
र्ध्वदेशसंयोगस्येत्युक्तम् । सुगममन्यत् ।

सङ्कुचितस्यान्यावस्थापादकजातीयं कर्म प्रसारणम् नात्र तिरोहितं किञ्चित् ।

आत्मापेक्षयाधोदेशसंयोगयोग्यस्योर्दूर्ध्वदेशसंयोगजातीयं कर्मोत्क्षेपः । अत्राप्यात्मापेक्षयेत्यादि सार्थक्यं पूर्ववदवगन्तव्यम् ।

उक्तकर्मविलक्षणं कर्म गतिः । न चैवं भ्रमणादिष्वतिव्याप्तिर्दूषणमुक्त-
गतिविलक्षणस्येति वाच्यम्, भ्रमणादीनामपिलक्ष्यकोटिनिविष्टत्वान्, तदाहुः -
भ्रमणरेचनोर्ध्वज्वलनतिर्यग्गमननमनोन्नमनानि तु गमनविशेषा इति ।

जातेर्विभागः

इदानीं जातेर्विभागमाह परापरोभयविधा जातिरिति । घटशब्दवृ-
त्तिर्जातिः परा, तदितराजातिरपरा । अत्र च परजातिलक्षणे जातिग्रहणं
घटशब्दनिष्ठान्योन्याभावाव्यावृत्त्यर्थम्, साच पराजातिर्द्रव्यगुणकर्मस्वेव वर्तते ।
जात्यादिष्वपि तदभ्युपगमेऽतवस्थादोषप्रसक्तोः । तदितराजातिर्द्रव्यत्वादिः ।

विशेषत्वनिर्वचनम्

विशेषस्य नियतविभागत्वं नास्तीत्याह विशेषो बहुरिति । ननु द्रव्या-
दीनामिव बहुत्वेऽपि केनचिदवच्छेदेन नियतविभागत्वं विशेषागामप्रतिज्ञां चेत्
न विशेषाणां द्रव्यादीनामिवावच्छेदकस्यानुपपत्तेः । अत्यन्तव्यावृत्तिरूपत्वात्ते-
षाम् । कथमत्यन्तव्यावृत्तत्वं विशेषागामिति चेत्, अनुवृत्तप्रत्ययकारणाभा-
वादिति ब्रूमः । विशेषत्वस्य विशेषपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यानुगतप्रत्ययहेतुत्वमस्तीति
चेत् न त्रिकल्पासहत्वात्, तथाहि - किमिदं विशेषत्वं जातिरिति धर्ममात्र-
मिति । नाद्यः, रूपहानिलक्षणजातिवाचकप्रसङ्गात्, द्रव्यादित्रयान्यतमत्वप्र-

1- अन्यतरत्वस्य पदार्थद्वयवृत्तित्वेनात्रान्यतमत्वं स्थापितम्, यथाश्रुतेत्वान्यत-
रत्वमस्तीति तदत्रासङ्गत्या परित्यक्तम् । भेदद्रव्यावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदवत्व-
मन्यतरत्वमन्यतमत्वन्तु भेदद्रव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्वमित्यादिपरिष्का-
रचिन्ताऽऽकरेण स्फुटैतिदिक् । टि.

सङ्गाच्च विशेषाणाम्, जातिमत्वस्य तन्नियमात् । अथ धर्ममात्र-
मित्युत्तरः कल्पः, तथापि स धर्मो विशेषेभ्योऽन्योऽन्यो वा ?
यद्यन्यः, तर्हि द्रव्यादित्रयान्यतमो वा समवायो वा स्यात्, जातित्वस्याधुनेव
विधूतत्वात् । तत्र द्रव्यादित्रयान्यतमत्वे विशेषत्वधर्मस्य विशेषनिष्ठत्वायो-
गात् । समवायस्य च सम्बन्ध्यधीनत्वात् । विशेषत्वस्य सम्बन्ध्यधीनस्यानु-
पपत्तेरप्रामाणिकत्वाच्च ।

अथ विशेषत्वं धर्मविशेषेभ्योऽन्यस्तर्हि तस्यानुगतप्रत्ययहेतुत्वाभावा-
त्सिद्धं नः समीहितमनुगतप्रत्ययकारणाभावादत्यन्तव्यावृत्तत्वं विशेषाणा-
मिति । विशेषपदप्रवृत्तिनिमित्तन्तु प्रत्येकं विवक्षितलक्षणसम्बन्ध इति न कोपि
दोष इति ॥११॥

अथ क्रमप्राप्तस्य समवायस्य प्रकारनिरूपणपूर्वकमुक्तद्रव्यादिप्रकारभे-
दोपसंहारमभिधाय तत्प्रयोजनाभिधानप्रतिज्ञासहितं तत्प्रयोजनलक्षणमाचष्टे-

स्यादेकः समवाय एव षडमी व्युत्पादिता भागशो

भावा द्रव्यपुरस्सरा अथ पुनस्तेषां फलं प्रोच्यते ।

तेषां तत्त्वमतिविमोक्षजननी मोक्षस्तु संसारिणां

मोहध्वंसजदुःखमात्रविलये कैवल्यमेवोच्यते ॥१२॥

कल्पलतिका

समवायस्यैकत्वम्

समवाय एक एव स्यादित्यस्यायमभिप्रायः । यदि समवायोऽनेकः
स्यात्तर्हि अनित्योपि स्यात्, यत्रहि सम्बन्धत्वे सत्यनेकत्वं तत्रानित्यत्वं यथा
संयोग इति व्याप्तेरनवद्यत्वात्, नचानित्यत्वं समवायस्य समञ्जसमुत्पश्यामः,
तथाहि- यद्यनित्यः समवायः स्यात्तर्हि भावत्वेसत्यनित्यत्वात्समवेतोऽपि स्यात्
संयोगवत्, तथाचानवस्थादोषस्य प्रतीकारं नोपलभामहे । किञ्च समवाय-
स्यानित्यत्वे संयोगस्येव सम्बन्धिसमवायिकारणकता वक्तव्या । तथाच घट-
रूपयोः सम्बन्धिनोः समवायात्प्रागेव सत्ता वक्तव्या साचायुक्ता, न हि घट-
टासमवेतं रूपं सत्तामालम्बते, तथात्वे गुणत्वव्याकोपात्, तस्मात्समवायस्या-
नित्यत्वानुपत्तेरनेकत्वमपि नोपपद्यते । कथं तर्हि रूपसमवायोऽसमवाय

इत्यादिप्रकारेण समवायानेकत्वं प्रतीयते ? आकाशवदौपाधिकतयेति ब्रूमः ,
यथाहि- घटाद्युपाधिभेदादाकाशस्यानेकत्वं तथा सम्बन्धिनां रूपादीनामनेक-
त्वासमवायानेकत्वं तत्त्वतस्त्वेकमिति सर्वं सुन्दरम् ।

उपसंहारोपक्रमः

एवमुक्तं द्रव्यादिसमवायान्तविभागमुपसंहरति पडमी व्युत्पादिता भागशो
भावाद्व्यपूरःसरा इति ।

स्यादेतत् - यदि द्रव्यादिपदार्थविभागाभिधानस्य साफल्यं युक्तिपदवी-
मध्यासीत् , नचैतदस्ति , नहि तावत्तस्य मोक्षः फलमालम्ब्यते , तस्य
धर्मसमुच्चितज्ञानैकफलत्वादित्याशङ्क्याह- अथ पुनस्तेषां फलं प्रोच्यते इति ।
तेषां पदार्थानां पुनः फलमथ प्रोच्यते । अथ शब्देन द्रव्यादिनिरूपणानन्त-
रमेव तत्फलोपन्यासौचित्यमित्यवादि । तदेव फलं निरूपयन्नाह तेषां
तत्त्वमतिविमोक्षजननीति । स्पष्टोऽन्वयः । अयं भावः ।

यद्यपि द्रव्यादिपदार्थविभागाभिधानस्य साक्षान्मोक्षफलत्वं न सममस्ति
तथापि तत्त्वज्ञानजनकतया पारस्पर्येण तत्फलतोपपत्तिरिति । मोक्षः किलक्षण
इत्यत्र आह मोक्षस्तु संसारिणां मोहध्वंसजदुःखमात्रविलये कैवल्यमेवोच्यते
इति । संसारिणामिति जीवज्ञानं कैवल्यमेव मोक्ष इति शब्देनोच्यते । ननु
कैवल्यं नामान्यासंसृष्टस्वरूपत्वं तच्च जीवानां न जातु संभवति, तेषां सर्व-
दैव संख्यादिसंसृष्टत्वेनासंसृष्टस्वरूपत्वाभावादसंभवि मोक्षलक्षणमिति चेत् , एव-
माशङ्कितं-नखलु वयमन्यासंसृष्टस्वरूपत्वं कैवल्यमङ्गीकुर्मः, किन्तु विवक्षिता-
संसृष्टस्वरूपत्वमेव कैवल्यमिति । तदत्र विवक्षितदुःखमात्रासंसृष्टत्वं जीवानां
कैवल्यं मोक्ष इत्युच्यते , कस्मिन् सति जीवानां तादृक् कैवल्यमित्यपेक्षायां
मोहध्वंसजदुःखमात्रविलय इत्युक्तम् । मोहो नाम देहादात्मादिवुद्धिःसवासना,
तद्भ्रंसाज्जातो यो दुःखमात्रविलयस्तस्मिन्सतीत्यर्थः । इदमनुकूलम्- पदार्थ-
तत्त्वज्ञाननिरस्ते समस्तदुःखहेतौ मोहे तत्कार्यदुःखमात्रविलयाज्जीवानामुक्तं
लक्षणं कैवल्यं मोक्षमित्याचक्षते इति सकलमकलङ्कमिति ॥१२॥

इति श्रीकविकैवेन्दुश्रीजापराजविरचितयां

कल्पलतिकार्या वैशेषिकशास्त्र-

संग्रहप्रक्रिया ।

अथ न्यायमतसङ्ग्रहः

पदार्थोद्देशः

अथेदानीं भाट्टशास्त्राद्यपेक्षया न्यायशास्त्रस्य वैशेषिकशास्त्रेण बहुषु तत्त्वेषु साम्येन बुद्धचारोहाद् वैशेषिकशास्त्रसंग्रहानन्तरं न्यायशास्त्रमेव संजिघृक्षुस्तत्प्रतिज्ञाय तत्प्रतिपाद्य प्रमाणादिपदार्थास्तत्प्रयोजनञ्चाह-

ब्रूमो न्यायमतं तदर्थमितये मानं प्रमेयं तथा
सन्देहश्च फलं निदर्शनमथो तन्त्रं तथांशोपि च ।
तर्को निर्णयवादजल्पवचनान्येवं वितण्डा भवे
दाभासच्छलजातिनिग्रहपदान्येषां विमोक्षो मतेः ॥१॥

कल्पलतिका

अयमत्रार्थसंग्रहः । न्यायमतं ब्रूम इति प्रतिज्ञा । अत्र ब्रूम इति बहुवचनेन स्वस्य प्रतिपक्षप्रतिक्षेपपटुतामाचष्टे, तेन निरूपयिष्यितस्य निरस्तसमस्याशङ्कतया निरूपणं क्रियत इति भावः । तन्निरूपणप्रयोजनमाह तदर्थमितये इति । तत्प्रतिपाद्यार्थपरिज्ञानायेति यावत् । एवं न्यायमतं प्रतिज्ञाय तत्प्रतिपाद्यमर्थं सूत्रक्रमानुसारेणानुक्रामति मानमित्यादिना निग्रहपदानीत्यन्तेन । सूत्रञ्च “ प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तवयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगमः ” इति प्रमाणमारभ्य निग्रहस्थानपर्यन्तं षोडशपदार्थानुद्दिशति । त एवात्रापि तावन्त एव तेनेव क्रमेणोद्दिष्टा इत्यस्ति सूत्रक्रमानुसारः ।

संशयस्य न्यायपूर्वाङ्गत्वम्

न च वाच्यं सन्त्यनेकधर्मशब्दाः, तादृग्धर्मवतस्तस्योपलम्भाद्, विशेषस्मृ-

1- न्या. सू. १।१।१ ।

त्यपेक्षाद् द्रव्यत्वादिसाधकबाधकप्रमाणाभावसाचिव्यात् संशयो भवति, किमयं शब्दो द्रव्यं गुणः कर्म वा? न हि तादृग्धर्मवद् द्रव्यगुणकर्मणामन्यतमदिति सम्प्रतिपन्नं तथा विप्रतिपत्तेरिति विप्रतिपत्तिमूलवादिप्रवादात्संशयो भवति, यथा कश्चिदाहात्मास्तीति नास्तीति कश्चित् ततो मध्यस्थस्य विशेषस्मृत्यपेक्षत्वादस्ति-
 त्वनास्तित्वसाधकबाधकप्रमाणाभावसाचिवाद् विप्रतिपत्तिमूलप्रवादात्संशयो भवति किमस्त्यात्मा न वेति । तदेवं समानधर्मानेकधर्मविप्रतिपत्तिरूपकारणभेदात् त्रिविधः संशयः । तथाचसूत्रम् “समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुप-
 लब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः” इति । अस्यार्थः, विमर्श इति विरोधनानार्थाविमर्शः संशय इति संशयसामान्यलक्षणम् । समानत्वादि तु तत्प्रतिपादकभेदप्रतिपादनार्थम् । समानधर्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेश्च संशयो भवतीति त्रेधेति यावत् । उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्चेति साधक-
 बाधकप्रमाणाभावलक्षणं साधारणकारणसंशयत्रयस्योक्तम् । विशेषापेक्ष इत्यनेन स्थाणुत्वादिविशेषस्मृतेरपि साधारणकारणत्वं सूचितमिति । नच संशयस्य प्रमेयान्तर्भावात्कथं प्रमेयात्पृथगुद्देशपूर्वकं लक्षणमिति शङ्कनीयम्, न्यायाङ्गतया पृथगुद्देशाद्युपपत्तेः । तथाचोक्तम् - “तत्र^२ नानुपलब्धेर्धे न निर्णीते प्रवर्तते, किन्तु संशयिते” न्यायस्तदङ्गे तेन संशय इति ।

प्रयोजनादिसिद्धान्तानां पृथगुद्देशप्रयोजनम्

इदानीं क्रमग्राप्तस्य प्रयोजनापरम्यायस्य फलस्वरूपलक्षणमाह कृत्युद्देशपदं फलमिति । कृतिः प्रयत्नः प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकः । उद्देश्यपदं विषय उद्देश्यपदम्, उद्देश्यमिति यावत् । कृतेः उद्देश्यपदं कृत्युद्देश्यम्, हिनादि यत् तत् फलं प्रयोजनमित्यर्थः । तथा च सूत्रम्^३, अयमर्थः - यदाधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनमिति प्रमेयान्तर्भूतमपि प्रयोजनं न्यायाङ्गत्वात्संशयवत्पृथक् प्रत्य-
 पादि । तदुक्तम् -

१- न्या. सू. १।१।२३ ।

२- न्या. भा. १।१।१ ।

३- न्या. सू. १।१।२४ ।

प्रयोजनमनुद्दिश्य नच न्यायं प्रयुञ्जते ।

प्रमेयान्तर्गतं तस्माद् भेदेनोक्तं प्रयोजनमिति ।

निदर्शनशब्देनोद्दिष्टस्य दृष्टान्तस्य लक्षणमाह समंतया प्रोक्तस्य दृष्टान्ततेति । वादिप्रतिवादिनोर्बुद्धिसमतया सम्प्रतिपन्नतया प्रोक्तो यः स दृष्टान्त इत्यर्थः । तथाच सूत्रम् - “लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः” इति । अस्यार्थः - लौकिकाः प्रतिपाद्याः परीक्षकाः प्रतिपादकाः, वादिप्रतिवादिन इत्यर्थः । तेषां यत्रार्थे साध्यसाधर्म्यात्तद्वर्माभाविनि, साध्य-वैधर्म्यादितद्वर्माभाविनि वा बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति । अस्यापि प्रमेयान्तर्भूतस्य न्यायाङ्गत्वात्पृथगुपन्यासः, तदुक्तम् -

एष मेयो बहिर्भूतो दृष्टान्तः पृथगुच्यते ।

न्यायसम्बन्धविज्ञानस्थानं यन्नामुना विनेति ॥

तन्त्रशब्दोद्दिष्टस्य सिद्धान्तस्य लक्षणमाह सिद्धान्तस्तु मतमिति । मतमिति प्रामाणिकार्याङ्गीकरणं सिद्धान्त इत्यर्थः । तथाच-सूत्रम् “तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः” इति । अस्यार्थः-तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रमेयाणि अनेनेति तन्त्रं प्रमाणं तदेवाधिकरणमाश्रयो येषामर्थानां ते तन्त्राधिकरणास्तेषामभ्युपगमसंस्थितिरेङ्गीकरणं सिद्धान्त इति ।

स च सिद्धान्तश्चतुर्विधः, सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति । तत्र सर्वमताविहृदसिद्धान्तः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, यथा मानाधिना मेयसिद्धिरिति । समानमतसिद्धाभ्युपगमः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, यथा पौरुषेयवेदाभ्युपगमो वैशेषिकाणां नैयायिकानाञ्च । यत्सिद्धान्त्यप्रकरणसिद्धिस्तदभ्युपगमोधिकरणसिद्धान्तः, यथा विवादपदं दुर्विमतकतृ पूर्वकमितिसिद्धौ सर्वज्ञत्वादयोप्यर्था अप्रकृताः सिद्ध्यन्ति “अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षाभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्तः”, अपरीक्षितं साक्षाच्छास्त्रेणानुक्तम्, यथा मनस इन्द्रियत्वम् तस्याभ्युपगम आत्मनोरूपेन्द्रियसंयोगादात्मनः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगम इति । अस्यापि प्रमेयान्तर्भूतस्य प्रयोजनवशात्पृथक्परीक्षा, तदप्युक्तम् -

1- न्या. सू. १।१।२५ ।

2- न्या. सू. १।१।२६ ।

धर्मिणं प्रापयन्नेष आश्रयासिद्धिवारकः ।

वादजल्पवितग्दानां हेतुरित्युच्यते पृथक् इति॥

अवयवानां सभेदं लक्षणम्

अंशशब्देनोद्दिष्टानामवयवानां लक्षणसूचनापूर्वकं विभागमाह मतास्त्ववयवाः पञ्च प्रतिज्ञादय इति । अवयवा इत्यनेन साधनवाक्यैकदेशत्वं सामान्यलक्षणमवयवानां सूचितम् । प्रतिज्ञादय इति प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनानीत्यर्थः ।

तत्र पक्षवचनं प्रतिज्ञा, पक्षो नाम सिषाधयिषिताधर्मा धर्मी, तस्य वचनं अङ्गीकारेणाभिधानं प्रतिज्ञेत्यर्थः । यथा नित्यः शब्द इति । साधनत्वव्यापकं लिङ्गवचनं हेतुः, साधनत्वव्यापकमिति सिषाधयिषितार्थसिद्धौ हेतुत्वबोधकं यल्लिङ्गवचनं तद्धेतुशब्देनोच्यत इत्यर्थः । यथा कृतकत्वादिति पञ्चम्यन्तं कृतकत्वस्य धर्मस्य सिषाधयिषितानित्यत्वसिद्धौ हेतुत्वबोधकम् । लिङ्गवचनं हेतुरित्येवोच्यमाने कृतकत्वमिति प्रथमान्तमपि लिङ्गवचनं हेतुः स्यात्तत् इदमुक्तं साधनत्वव्यापकमिति साधनत्वव्यापकं वचनं हेतुरित्येव हेतुलक्षणे वेमादिना पटो भवतीत्यत्र वेमादिनेति वचने वेमादीनां पटं प्रति साधनत्वव्यापके भवति प्रसक्तिस्ततो लिङ्गवचनमित्युक्तम्, तस्मात् साधनत्वव्यापकं लिङ्गवचनं हेतुरिति हेतुलक्षणं युक्तम् ।

लिङ्गं नाम व्याप्तिपक्षधर्मतावद् वस्तु । पक्षधर्मतावलिङ्गमित्युक्तं पक्षमात्रनिष्ठे शब्दत्वादौ भवति प्रसक्तिस्ततो व्याप्तिपदप्रक्षेपः । व्याप्तिमल्लिङ्गमित्येवोच्यमाने आत्माऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वधर्मस्यानित्यत्वेन व्याप्तौ सत्यामपि पक्षधर्मत्वाभावेनासाद्रकत्वादलिङ्गस्य लिङ्गत्वप्रसङ्गः स्यात्तत् इदमुक्तं व्याप्तिपक्षधर्मतावदिति, वस्तुपदं स्पष्टार्थम् ।

व्याप्तिपक्षधर्मतु अव्यभिचारीसम्बन्धो व्याप्तिरिति । हिंसात्वाधर्मसाधनत्वयोरिव सोपाधिक उन्नीतव्यभिचारी दृष्टव्यभिचारी वा सम्बन्धो व्याप्तिर्माभूदिति अव्यभिचारीत्युक्तम् ।

उपाधिस्तु साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिधर्मः, साध्यसमव्याप्तिधर्मं उपाधिरित्युक्ते वह्निमत्वादिसाध्यसमव्याप्तौ ज्वलदिग्धनवत्त्वादधर्मेऽतिव्याप्तिस्तदर्थं साधनाव्यापकत्वे सतीत्युक्तम्, ज्वलदिग्धनवत्त्वादधर्मेस्तु साधन-

व्यापकः पक्षेऽपि वर्तमानत्वात् । साधनाव्यापक उपाधिरित्युक्ते प्रकृत-
पक्षान्यत्वादिधर्मोऽतिव्याप्तिः, तस्य साधनवत्पक्षवृत्तित्वेन साधनाव्यापकत्वा-
त्तत् इदमुक्तं साध्यसमव्याप्तिरिति । प्रकृतपक्षान्यत्वं तु साध्याभाववद्-
विपक्षेऽपि वृत्तेन साध्यसमव्यापकम्, सुरभिधूमवत्त्वादिधर्मो बन्धिमतत्वादिसाध्य
व्याप्तेर्धूमवत्त्वादिसाधनाव्यापकेऽतिव्याप्तिर्माभूदिति समपदम्, प्रकृतसपक्षत्वे-
ऽतिव्याप्तिर्माभूदित्यनतिप्रसङ्गित्वे सतीति ज्ञेयम्, तदेवं साधनाव्यापकत्वे सति
साध्यसमव्याप्तिरित्युपाधिलक्षणं युक्तम् । तथाचोक्तम्— 'साधनाव्यापकाः
साध्यसमव्याप्ता उपाधयः' इति, यथा— विमता हिंसा अधर्मसाधनं हिंसात्वात्
प्राक्प्रयुक्ता हिंसावदित्यत्र निषिद्धत्वमुपाधिरिति, तदाहुः—

निषिद्धत्वेन हिंसाया न धर्मत्वं प्रयुज्यते ।

तदभावे न तत्सिद्धिर्हिंसात्वादप्रयोजकादिति ॥

दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् स्पष्टोऽर्थः । तद्वद्बन्धा-साधर्म्योदाहरणं वैध-
र्म्योदाहरणञ्चेति । तत्रान्वयमुखेनोदाहरणं साधर्म्योदाहरणम्, यथा यत्कृतकं
तदनित्यम् यथा घट इति । व्यतिरेकमुखेनोदाहरणं वैधर्म्योदाहरणम्, यथा
यदनित्यं न भवति न तत्कृतकं यथाकाशमिति । अन्वयव्यतिरेकौ तु व्याप्ति-
विशेषौ, तथाहि साध्यसाधनयोर्व्याप्तिरन्वयः, साधनाव्यापकसाध्याभावयोर्व्य-
प्तिर्व्यतिरेक इति ।

पक्षस्य दृष्टान्तसिद्धव्याप्तिहेतुमत्ववचनमुपनयः । स्पष्टोऽर्थः । सोऽपि
द्विविधः, साधर्म्योपनयो वैधर्म्योपनयश्चेति । अन्वयमुखेनोपनयः साधर्म्यो-
पनयो यथा तथाच कृतकः शब्द इति । व्यतिरेकमुखेनोपनयो वैधर्म्योपनयो
यथा न च तथा न कृतकः शब्द इति ।

उपनयानन्तरं सहेतुकं प्रतिज्ञावचनं निगमनम्, यथा तस्मात्कृतकत्वादनित्यः
शब्द इति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यत्र सहेतुके प्रतिज्ञावचनेऽतिव्याप्ति-
र्माभूदित्युपनयानन्तरमित्युक्तम् । सुगममन्यत् । यथा तस्मात्कृतकत्वादनित्यः
शब्द इति ।

एतेषामपि प्रतिज्ञावचनानां प्रमेयान्तर्भूतानामपि प्रयोजनवशेन
पृथग्भिधानम् । तदुक्तम्—

१- श्लो. वा. अनु. परि. श्लो. १७-१८ ।

वादजल्पवितण्डानां प्रवृत्तौ हेतवो यतः ।

तत्त्वव्यवस्थितेः स्थानमतो भेदेन भाषिता । इति ।

अवयवा इति शेषः ॥१॥

अथ तर्कादीनां छलान्तानां क्रमप्राप्तानां अनुक्रमेण लक्षणान्येकश्लोकेनाह-

तर्कोऽनिष्टविभावनं स्वपरतो निर्धारणं निर्णयो

वादस्तत्त्वविनिश्चये मतयुगग्राहो यदासौ जये ।

जल्पः स्यात्तु तदा सपक्षवचनैर्हीनो वितण्डा भवे

दाभासो विकलाङ्गता विमतितो वाक्ये विघातच्छलम् ॥२॥

कल्पलतिका

तर्कादिवितण्डान्तानां स्वरूपविवेकः

तर्कोऽनिष्टविभावनमित्यस्यायमर्थः । अनिष्टं विभावयतीत्यनिष्टविभावनम्, विपर्यया शङ्कायामनिष्टापादकं यज्ज्ञानं स तर्क इति । यथा पुरुषेणानेन भवितव्यमिति ज्ञानं विपर्ययाशङ्कायामनिष्टापादकम्, तथाहि-यद्ययं पुरुषो न स्यात्तर्हि अन्यस्यासंभवाददृश्यमानस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गः, ततोऽनेन पुरुषेण भवितव्यमिति प्रत्ययो यः स तर्क इति । अस्यापि प्रयोजनवशादेव प्रमेयान्तर्भूतस्यापि पृथगुपादानम्, तदुक्तम्-

इति कर्तव्यतारूपो विषयस्य विवेचनात् ।

प्रमाणस्य च यस्तर्कस्तेनायं भाषितः पृथगिति ॥

तर्कान्तरोद्दिष्टस्य निर्णयस्य लक्षणमाह स्वपरतो निर्धारणं निर्णय इति । स्वशब्देन पक्षः परशब्देन च प्रतिपक्ष उच्यते । तेन स्वपरत इति पक्षप्रतिपक्षाभ्यामिति लक्षणया तद्विषयसाधनदूषणाभ्यां निर्धारणं व्यवस्थापनं निर्णय इति लक्षणार्थः ।

निर्णयं फलमुद्दिश्य वीतरागकथा यतः ।

नैवं जल्पवितण्डे तन्निर्णयः पृथगुच्यते ॥

क्रमप्राप्तं वादलक्षणमाह वादस्तत्त्वाविनिश्चये मतयुगग्राह इति । तत्त्वविनिश्चये तत्त्वनिर्णये निमित्ते सति यो मतयुगग्राहः पक्षप्रतिपक्षसाधनदूषणप्रयोगसन्दर्भाङ्गीकारः स वाद इति तात्पर्यार्थः । जल्पवितण्डयोर्व्यभिचारो मा भूदिति तत्त्वनिर्णय इत्युक्तम्, तथाहि तात्पर्यशुद्धिः - तत्त्वनिर्णयमभिसन्धाय विवदमानयोः प्रमाणतर्काभ्यां स्वसिद्धान्तानुरूपसाधनदूषणप्रयोगसन्दर्भो वाद इति । अस्यापि प्रयोजनवशेनैव पार्थक्यमुक्तम्, तथाहि -

प्रमेयोपि पृथग्वाद उपलक्षयितुमुच्यते ।

तादृशो व्यवहारश्च तत्त्वज्ञानाय जायते इति ।

एवं वादलक्षणमभिधाय जल्पलक्षणमभिधत्ते यदासौ जये जल्पः स्यात् तदेति । असौ मतयुगग्राहो यदा जये निमित्ते सति प्रवर्तते तदा तु जल्पः स्यादिति यावत् । तु शब्देन वितण्डातो जल्पविलक्षणतोक्ता । शङ्क्यते हि केनचिज्जल्पस्यापि वितण्डात्वम्, तद्यथा -

अथ वितण्डाद्वयमेवैतन्न पृथक्, तथा वितण्डा हि परपक्षदूषणपुरस्कारेणैव प्रवर्तते, जल्पकथाप्येवम् ।

यथाहि-कश्चित्साधयति तदा कश्चिद्दूषयत्येव नतु स्वपक्षमपि तदानीं समर्थयते, असंभवात् । एवञ्च सति जल्पकथया विवदमानयोर्वैतण्डिकस्यापि संभवाज्जल्पो नाम वितण्डाकथामेवेत्यवगम्यत इति, तामेतामाशङ्कामपाकर्तुं तु शब्दः प्रयुक्त इति युज्यते ।

कथमाशङ्का पराक्रियत इति चेत्, उच्यते न तावज्जल्पस्य वितण्डात्वमुक्तनीत्या सङ्गच्छते, वादस्यापि वितण्डात्वप्रसङ्गात् । अथ जल्पवितण्डयोः फलभेदाद्भेदः, तर्हि-अत्रापि फलभेदाद्भेद इति सन्तोष्यव्यमायुष्मता । न खलु जल्प इव वितण्डा विजयैकफला, तस्याः परिशेषलभ्यस्वपक्षसिद्धिफलाभ्युपगमात्, अतो जल्पो वितण्डायाः पृथगेव कथाविशेष इति ।

वितण्डां लक्षयति स पक्षवचनैर्हीनो वितण्डा भवेदिति । स इति मतयुगग्राहः, पक्षवचनैरिति परिगृहीतपक्षसाधनप्रयोगेर्हीनो वितण्डा भवेदिति लक्षणाथः । अयं भावः, प्रतिपक्षप्रतिक्षेपे कृते पक्षः सेतस्यतीत्याशयेन प्रवर्तमानस्य पक्षसाध्यप्रयोगैरनुपयोगात्तद्धीनो मतयुगग्राहो वितण्डेति त्वया समर्थनीयम् मया खण्डनीयमित्येवं समयवन्धात्परिशेषन्यायेन स्वपक्षसिद्धिमभिप्रेत्य यत्रान्यतरः प्रवर्तते कथायां सा वितण्डेत्यर्थः । जल्पवितण्डयोरपि

प्रयोजनवशेनैव प्रमेयात्पृथगुपदेशः, तदुक्तम् -

तत्त्वावयवसंरक्षहेतुभूते उभे अपि ।

कण्टकावृत्तितुल्यत्वादतो भेदेन भाषिते इति ।

हेत्वाभासानां प्रस्ताराः

विनण्डानन्तरोद्दिष्टस्याभासस्य लक्षणमाह आभासो विकलाङ्गतेति ।
अङ्गानि-पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद् व्यावृत्तिरवाधितविषयत्वम्-तत्रतिपक्ष-
त्वञ्चेति, विकलानि न्यूनानि, अङ्गानि यस्येति विकलाङ्गस्तस्य भावो
विकलाङ्गता । आभास इति हेत्वाभासत्वमित्यर्थः, आभासनमाभास इति
भावव्युत्पत्तेः, सचाभासः अपिद्विविहृद्वानेकान्तिकान्ध्यवसितकालातीतप्रकरण-
समाख्यभेदात्पोढा ।

तत्र पक्षधर्मत्वविकलोऽसिद्धः । पक्षः पूर्वोक्तलक्षणस्तद्व्यापकत्वं
पक्षधर्मत्वं तेन विकलः पक्षधर्मत्वविकल इत्यसिद्धलक्षणार्थः । स चासिद्धः स्व-
रूपासिद्धो व्यधिकरणासिद्ध-भागासिद्धा श्रयासिद्धा-श्रयैकदेशासिद्धविशेषणासिद्ध-
व्यर्थविशेषणासिद्धव्यर्थविशेषणासिद्धसन्दिग्धासिद्धसन्दिग्धविशेषणासिद्धसन्दिग्ध-
विशेषणासिद्धभेदादेकादशधा । एतेषां लक्षणान्युदाहरणैरुक्तेष्विति । तथाह्यु-
दाहरणानि -

- १- शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वादिति प्रथमः ।
- २- शब्दो नित्यो घटस्य कृतकत्वादिति द्वितीयः ।
- ३- शब्दो नित्यः संयोगजन्यत्वादिति तृतीयः ।
- ४- अस्ति प्रधानमभिधेयत्वादिति चतुर्थः ।
- ५- स्वः प्रधानपुरुषावभिधेयत्वादिति पञ्चमः ।
- ६- शब्दोऽनित्यो मूर्तत्वे सति अयोगिप्रत्यक्षत्वादिति षष्ठः ।
- ७- शब्दोऽनित्यो गुणत्वे सति कार्यत्वादिति सप्तमः ।
- ८- शब्दोऽनित्यः कार्यत्वे सति गुणत्वादित्यष्टमः ।
- ९- आप्तोऽयं रथापुरुषोऽसत्यत्वादित्वादिति नवमः ।

१- घटस्येत्यत्र सम्बन्धार्था पृष्ठी, तथाच घटविशेषणीभूतं कृतकत्वमित्यर्थः,
तदेवात्र हेतुः, स च पक्षे शब्दे न स्तीति व्यधिकरणासिद्धो हेतुरिति । टि.

१०- आप्तोऽयं रथापुरुषः असत्यवादित्वे सति वक्तृत्वादिति दशमः ।

११- आप्तोऽयं रथापुरुषो वक्तृत्वे सत्यसत्यवादित्वादिति एकादशः । इति ।

अयमेकादशधाप्यसिद्धोऽन्यतरोभयासिद्धभेदात्प्रत्येकं द्वेधा , तद्यथा-मीमांसकं प्रति अनित्यो वर्णः कृतकत्वादित्यन्यतरस्वरूपासिद्धः, सत्तातिरिक्ता रूपरसजातिः शब्दनिष्ठा शब्दस्य जातित्वादित्यन्यतरव्यधिकरणासिद्धः । शब्दोऽनित्यः संगो- गजन्यत्वादित्यन्यतरभागासिद्धः । ईश्वरो यत्नवाञ्छानवत्त्वादित्यन्यतराश्रया- सिद्धः । जीवेश्वरौ नित्यौ विभुत्वादित्यन्यतराश्रयैकदेशासिद्धः । त्रसरेणुरनित्यः समवेतत्वे सति द्रव्यत्वादित्यन्यतरविशेषणासिद्धः । अयोगिप्रत्यक्षत्वे सति मूर्तत्वादित्यन्यतरव्यर्थविशेषणासिद्धः । मूर्तत्वे सति अयोगिप्रत्यक्षत्वादिति - अन्यतरव्यर्थविशेष्यासिद्धः । अन्यतरसन्दिग्धासिद्धान्यतरसन्दिग्धविशेषणासि- द्धान्यतरसन्दिग्धविशेष्यासिद्धानामुदाहरणानि पूर्वाण्येवान्यतरनिश्चये सति ज्ञेयानि ।

उभयासिद्धोदाहरणान्युच्यन्ते । तत्र प्रथमयोरनयोः पूर्वं विवृतोदाह- रणे । तादृशतृतीयोदाहरणं स्वयूथ्यं प्रति पूर्वमेव । तादृशचतुर्थोदाहरणानु- नरविषाणं तीक्ष्णं विषाणत्वादिति । बन्ध्यापुत्रदेवदत्तौ प्रयत्नवन्तौ चेष्टा- वत्त्वादिति च्चमोदाहरणम् । षष्ठोदाहरणं पूर्वमेव स्वयूथ्यं प्रति । सप्त- माष्टमोदाहरणद्वयं पूर्वमेव । उत्तरेषां त्रयाणामुदाहरणानि पूर्वाण्येव सन्त्युभ- योस्तत्सद्देहे वेदितव्यानि । अनयैव रीत्यान्येष्यसिद्धभेदाः स्वयमूहनीयाः ।

यथा स्वरूपासिद्धभेदो व्याप्यत्वासिद्धः । तथाहि - उपाधिप्रयुक्तव्या- प्तिको व्याप्यत्वासिद्धः । यागे हिंसाधर्मसाधनं हिंसात्वादिति । अत्र हि निषिद्धत्वोपाधिना हिंसात्वस्याधर्मसाधनत्वं प्रत्यसाधकत्वेन व्याप्यत्वाभावा- द्देतुस्वरूपत्वमेवासिद्धम् , ततोऽयं व्याप्यत्वासिद्धः स्वरूपासिद्धभेद एव । तथा सिद्धसाधनरूप आश्रयासिद्धभेदः, तथाहि - प्रसिद्धानित्यत्वधर्माद् घटो यदा नित्यतया साध्यते - घटो नित्यः कार्यत्वादिति तदा घटस्य अनित्यः कार्यत्वादिति, तदा घटस्यानित्यतासिद्धेः सन्दिग्धसाध्यत्वाभावेन पक्षत्वाभा- वाद्विवक्षितहेतोराश्रयस्य पक्षस्यासिद्धेराश्रयासिद्धभेदोऽयं सिद्धसाधनरूपो हेतु- रिति ।

पक्षविपक्षमात्रवृत्तिर्हेतुविरुद्धः । मात्रशब्देन सपक्षो व्यावर्त्यते । केवलं पक्षविपक्षयोर्वन्तं यो हेतुः स विरुद्धः । पक्षो लक्षितः प्राक् । विपक्षस्तु

साध्यानधिकरणपदार्थः । नच सपक्षस्य साध्यसमानधर्मतया साध्यानधिकरणत्वादतिव्याप्तिर्लक्षणस्येति वाच्यम्, साध्यशब्देन विवक्षितव्यापकाभिधानात् । सपक्षस्य च तद्वत्त्वादुक्तलक्षणस्य तत्रावृत्तेः । सपक्षं तु पक्षान्यत्वे सति साध्याधिकरणं, स्पष्टमेतत् ।

सच विरुद्धश्चतुर्धा, पक्षविपक्षव्यापकः, पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः, विपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिरिति । उदाहरणानि यथा -

नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति प्रथमः

नित्यः शब्दः संयोगजन्यत्वादिति द्वितीयः

नित्यः शब्दो महाभूतगुणत्वादिति तृतीयः

शब्दमनसी द्रव्ये निर्गुणत्वादिति चतुर्थः ।

सोऽयं चतुर्धापि विरुद्धोऽसत्सपक्षः सत्सपक्षश्चेति द्विधा । तत्रासत्सपक्षस्य विरुद्धस्योदाहरणानि - शब्द आकाशविशेषगुणः प्रमेयत्वात्संयोगजन्यत्वाद् गुणत्वादवर्णात्मकत्वादिति । सत्सपक्षस्योदाहरणानि पूर्वाप्येव ।

पक्षत्रयवृत्तिरनैकान्तिकः । स्पष्टोऽर्थः । सचायमनैकान्तिकः पक्षत्रयव्यापकः पक्षत्रयैकदेशवृत्तिः पक्षैकव्यापकः सपक्षैकव्यापको विपक्षैकव्यापकः पक्षसपक्षैकव्यापकः पक्षविपक्षैकव्यापकः सपक्षविपक्षैकव्यापकश्चेत्यष्टधा, तथाह्युदाहरणानि -

शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वात्, कर्णसमवेतत्वात्, गुणत्वात्, सामान्यवत्त्वे सत्यवर्णात्मकत्वात्, द्वयन्यत्वे सत्यवर्णात्मकत्वात्, सामान्यवत्त्वात्, घटान्यत्वे सति प्रमेयत्वात्, अवर्णात्मकत्वादिति ।

पक्षैकवृत्तिरनध्यवसितः । एकपदेनानैकान्तादिव्यावृत्तिः । शेषं स्पष्टम् । स चानध्यवसितः सत्सपक्षविपक्षोऽसत्सपक्षविपक्षः रुदेकसपक्षः सदेकविपक्षश्चेति चतुर्विधः । तत्रोदाहरणानि -

अनित्यः शब्दः शब्दत्वात्,

सर्वमनित्यं सत्त्वात्,

प्रमेयः शब्दः शब्दत्वात्,

अप्रमेयः शब्दः शब्दत्वादिति ।

प्रमाणविरुद्धे पक्षे वर्तमानः कालातीतः । स्पष्टोऽर्थः । स च प्रत्यक्षादिविरुद्धभेदाच्चतुर्धा, तथाहि -

अरूपः पटः तन्तुसमवेतत्वादिति प्रत्यक्षविरुद्धः ।

गुरुत्वरहितः पटस्तन्तुसमवेतत्वादित्यनुमानविरुद्धः ।

ज्योतिष्टोमादिकं स्वर्गसाधनं न भवति क्रियात्वात्सम्मतवदित्यागमविरुद्धः ।
नागरिकगोसदृशो गवय इत्याप्तवचनमाकर्ण्य वनं गतस्य तादृग्दृशतूदये गवय-
शब्दवाच्य इति प्रमितौ सत्यां नायं गवयशब्दवाच्यो दृश्यमानत्वादिति हेतुरु-
पमानविरुद्ध इति ।

सत्प्रतिपक्षः प्रकरणसमः, प्रतिपक्षो नाम समानयोगक्षेमप्रकृतविरुद्ध-
साध्यविषयो हेतुः सोऽस्ति प्रतिपक्षो यस्येति सत्प्रतिपक्षः प्रकरणसम इति
यावत् । यथा मूर्त मनः क्रियावत्त्वात्, अमूर्त मनः अस्पर्शवत्त्वादिति । अत्र च
पुरुषविशेषापेक्षयाभासत्वं वेदितव्यम् । एतेषां वाऽसिद्धादीनामुदाहृतानां पक्ष-
धर्मत्वाद्यङ्गवैकल्यं सामान्यलक्षणं यथासंभवं योज्यम् ।

छललक्षणादिकम्

आभासानन्तरोद्दिष्टस्य छलस्य लक्षणमाह विमतितो वाक्ये विधा-
तच्छलमिति । विमतित इति विवक्षितार्थेतरप्रतिपत्तिसंभवात् वाक्ये विधातः
प्रतिषेधः छलमित्यर्थः । वाक्ये इति मत्तमी विषये, वाक्यविषयो विधात
इति यावत्, तच्छलं त्रेधा वाक्यलं सामान्यललमुपचारलञ्चेति । नाना-
र्थन शब्देनोक्तेऽर्थे सति शब्दस्य नानार्थत्वाद् विवक्षितार्थेतरप्रतिपत्तिसंभवात्
वाक्ये विधातो वाक्यलम्, यथा- नवकम्बलोऽयमिति वाक्ये कुतोस्य नव
कम्बला नवेति विधातः । संभावनोक्तेर्व्यभिचारप्रदर्शनाद्विधातः सामान्यललम् ।
निर्णयाभिप्रायोक्ते शब्दानित्यत्वसाधनत्वेन प्रमेयत्वादौ सव्यभिचारलक्षणं
माभूदिति संभावनोक्ते इत्युक्तम् । यथा चतुर्वेदाभिज्ञोयं ब्राह्मण इत्युक्ते
कश्चिदाह नैवं ब्राह्मणेनैकान्त्यादिति । लक्षणादिवाक्ये वाचकत्वकल्पनया विधात
उपचारलम्, यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते मैवं मञ्चानामचेतनत्वादिति ॥२॥

इदानीं जानिनिग्रहस्थानयोर्लक्षणं यथोक्तप्रमाणादिपदार्थज्ञानफलस्य
मोक्षस्य च लक्षणं प्रकृतार्थोपसंहारञ्चैकश्लोकेनाह-

ज तः साम्यमतेर्विधातवचनं हेतोरथो निग्रह-

स्थानं यत्तु पराजयस्य वचनं तत्स्यादिति प्रोच्यते ।

मोक्षस्तत्र मतो विशुद्धसुखता दुःखप्रणाशे सति
क्षेत्रज्ञात्मन इत्युदीरितमिदं नैयायिकं दर्शनम् ॥३॥

कल्पलतिका

जातिस्वरूपविवेचनम्

साम्यमर्हेतोर्विघातवचनं जातिः । अयमर्थः, वादिना सम्यक्साधनेऽ
भिहिते झटिति प्रतिवादिनः सदुत्तरास्फुरणान्तःकरणस्यैवं मतिरुज्जिहीते ।
यथैवाहमुत्तरास्फुरणान्तःकरणस्तथैनमपि भावयसीति । ततो वाद्युक्तस्य हेतो-
र्विघातवचनं युक्त्याभासेन प्रत्यवस्थानं जातिरिति । तदभेदाः साधर्म्यस-
मादयोऽनन्तास्ते च स्थूलदृष्ट्या कियन्तः प्रदर्श्यन्ते, तथाहि -

यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवदनित्युक्ते जातिवाद्याह यद्यनित्य-
घटसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्यः शब्दस्तर्हि नित्यनभःसाधर्म्यादिमूर्तत्वान्नित्यः
किन्न स्यादविशेषादिति साधर्म्यसमः । यदि च नित्यनभो वैधर्म्यात्कृतकत्वा-
दनित्यस्तर्हि तदनित्यघटवैधर्म्यादिमूर्तत्वान्नित्यः प्राप्नोत्यविशेषादिति वैधर्म्यसमः ।

यदि कृतकत्वाद् घटवदनित्यः शब्दस्तर्हि घटवदेव सावयवः
स्यादित्युत्कर्षसमः । अश्रावणश्च घटो दृष्टस्तद्वदेव तर्हि शब्दोऽपि श्रावणो न
स्यादित्यपकर्षसमः ।

यदि शब्दः कृतकत्वानुमानेनानित्यो वर्ण्यते तर्हि घटोपि तेनैवानु-
मानेन तथा वर्ण्यः स्यादिति वर्ण्यसमः । अथानवरथाभयान्न तथा घटोऽवर्ण्य-
स्तर्हि शब्दोऽप्यवर्ण्यः स्यादित्यवर्ण्यसमः ।

कृतकत्वाविशेषेपि यथा मूर्तमूर्तत्वविकल्पस्तथा नित्यानित्यविकल्पोपि
स्यादिति विकल्पसमः ।

यदि कृतकत्वादुभयोरनित्यत्वं तर्हि साध्यत्वमप्युभयोः स्यादिति साध्यसमः ।
यद्ययं हेतुः प्राप्यसाध्यं साधयेत्तर्हि प्राप्तावुभयोरविशेषादंगुल्योरिव
किं कस्य साधनं चेति प्राप्तिरसमः ।

अप्राप्यसाधको नास्ति काष्ठाग्निवदनित्यप्राप्तिसमः ।

शब्दस्योत्पत्तेः प्रागनित्यत्वे कारणं नास्तीति नित्यः प्रसक्तः तस्यो-

त्पत्तिर्नोपपद्यत इति अनुत्पत्तिसमः ।

यदि पूर्वं साधनमसति साध्ये कस्य साधनं, अथ यश्चाविद्यमानं कथं साधनं, अथ युगपत् तथापि किं कस्य साध्यं साधनञ्चेत्यहेतुसमः ।

यदि घटशब्दयोरेकस्य कार्यत्वस्योपपत्तेरविशेषस्तर्हि-सर्वेषां भावाना-मस्तित्वस्यैकस्योपपत्तेरविशेष इत्यविशेषसमः ।

विमतं पृथिव्यादि अनित्यं सावयवत्वादित्युक्ते सावयवत्वादावनित्य-त्वमुपलब्धमित्युपलब्धिसमः । बुद्ध्यादेः कार्यस्यानुपलब्धिर्या तस्या अनुपलम्भा-दभावे प्रागूर्ध्वमपि बुद्ध्यादिसदभावः सिद्धयतीत्यनुपलब्धिसमः ।

अनित्यत्वस्य सर्वदा सदभावे धर्मिणोपि शब्दादेस्तथात्वं स्यादन्यथा वा सिद्धो हेतुरिति नित्यसम इति । एवमेते जातिभेदाः स्थूलत्वादुदाहृताः । अन्ये पुनरुक्त्या इति ।

निग्रहस्थानानां भेदाः

जातिलक्षणानन्तरं क्रमप्राप्तनिग्रहस्थानलक्षणमाह - अथो इत्यादिना प्रोच्यत इत्यन्तेन । यत्तु पराजयस्य वचनं तन्निग्रहस्थानं स्यादिति प्रोच्यते अभियुक्तरितिशेषः । अथो इत्यनेन निग्रहस्थानस्य हेत्वाभासस्य हेत्वाभासख-लजातिवद्गुणभूतत्वं नास्ति किन्तु प्रमाणवत्प्रधानपदार्थत्वमेवेति दर्शयति ।

यथाहि — प्रमाणान्तर्भूतत्वात्तत्प्रत्यक्षभूता दृष्टान्तादयः प्रमाणञ्च तान्प्रति प्रधानभूतः पदार्थः, तथा हेत्वाभासादयो निग्रहस्थानान्तर्भूतत्वेन तत्प्रतिगुणभूताः, निग्रहस्थानं तान्प्रति प्रधानभूतः पदार्थ इति तात्पर्यार्थः । प्रमाणनिग्रहस्थानाभ्यां दृष्टान्तहेत्वाभासादीनां पार्थक्येनोपदेशः कथाप्रवृत्ति-हेतुत्वादिवशादवगन्तव्यः । तदेतन्निग्रहस्थानं विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिकारणभेदा-त्सामान्येन द्वेधा । तयोश्चानन्ताः प्रतिज्ञाहान्यादयो भेदाः । तत्रापि स्थूलम् - प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञासन्धासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञा-तार्थमपार्थक्यं पुनरुक्तमननुभाषणमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा निरनुयोज्यानु-योगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासादयश्चेति । एतेषां लक्षणानि उदाहरणैरुन्नेयानि ।

तद्यथा- यदि कृतकत्वादनित्यः शब्दस्तर्हि अमूर्तत्वान्नित्यः किञ्चस्या-दित्युक्ते भवतु किञ्चो बाध्यते इति प्रतिज्ञाहानिः । कार्यं सकर्तृकमित्युक्ते

भागे सिद्धसाधनतया प्रत्युक्ते विमतं कार्यमिति वचनं प्रतिज्ञान्तरम् । नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति प्रतिज्ञाविरोधः । अनुष्णोऽग्निरित्यस्य प्रतिषेधः कः प्राह उष्णमग्निमित्यस्य गन्धादौ व्यभिचार इत्युक्ते सति द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वादिति प्रतिज्ञासंन्यासः । नित्यमाकाशममूर्तत्वादित्युक्ते नाहमनुष्णमग्निं ब्रवीमीति वचनं हेत्वन्तरम् । अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्त्वा शब्द इति प्रथमैकवचनं प्रथमत्वप्रातिपदिकार्थादिषु भवेदित्याद्यनुपयुक्तवचनमर्थान्तरम् । कचटतपानां ज्वगडदशत्वादित्यादि निरर्थकम् । अतिद्रुतोच्चारितासिद्धादिवचनमविज्ञा-
तार्थम् । जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारिस्थितो गायति मद्रकाणीत्या-
दिवचनमपार्थक्यम् । नित्यमाकाशमविनाशिनभः कार्यत्वादिति पुनरुक्तम् ।
शब्दोऽनित्यः कार्यत्वादिति स्पष्टमभिहिते प्रतिवादिनोऽप्रत्युच्चारणमननु-
भाषणम् । कथामभ्युपगम्योत्तराभावोऽप्रतिभा वादिप्रतिवादिनोनिग्रहस्थानम् ।
कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपः । त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इति
वचनं मतानुज्ञा । अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्तेऽनैकान्तिकोऽयं हेतुरित्यसत्यपि
दोषे दोषोद्भावनं निरनुयोज्यानुयोगः । शब्दस्य गुणत्वे प्रमाणं नास्तीति
केनचिदुक्ते वैशेषिकः प्राह भवतुतर्हि द्रव्यं शब्द इति वचनं वैशेषिकस्यापसि-
द्धान्तः । हेत्वाभासाः स्पष्टाः । आदिशब्दाद्दुर्वचनादिकमपि निग्रहस्थानमिति ।

वैशेषिकदर्शनतः किञ्चिद्वैसादृश्येन

मोक्षलक्षणनिरूपणेनोपसंहारः

इदानीं प्रमाणादिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानरूपत्वेनोक्तस्य मोक्षस्य लक्षणमाह-
मोक्षस्त्वित्यादिना क्षेत्रज्ञात्मन इत्यन्तेन । ननु मोक्षलक्षणं वैशेषिकप्रक्रिया-
यामुक्तं मोक्षलक्षणं तत्तु न न्यायवादिभिरभ्युपगम्यते, अतो यन्न्यायवादिभि-
रभ्युपगतं तदेव तन्मतनिरूपणे निरूपणीयं मोक्षलक्षणमिति तात्पर्यार्थः ।
दुःखप्रणाशे सति विशुद्धसुखतेत्येतन्मोक्षलक्षणम् । अत्र च विशुद्धसुखता मोक्ष
इत्येव मोक्षलक्षणम् । दुःखप्रणाशे सतीत्येतत्तु पपादकम् । कस्य मोक्ष इत्यपेक्षायां
क्षेत्रज्ञात्मन इत्युक्तम् । अनेन सांख्यादिमतव्यावृत्तिरुह्या । ते हि प्रकृतेरेव
बन्धमोक्षावाचक्षते । नच सुखस्यानित्यत्वानभ्युपगमात्, सांसारिकमेव हि
मुखमनित्यं मोक्षसुखन्तु नित्यमेवाभिभव्यते नित्येन संवेदनेन । नच मुक्तस्य

सुखं तत्संवेदनञ्चाप्रामाणिकमिति वाच्यम् , आगमेन तत्सिद्धेः उक्तं हि -

सुखमत्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

तं वै मोक्षं विजानीयाद्दुष्प्रपमकृतात्मभिः इति॥

न चेवं सति सुखतत्संवेदनयानित्यत्वान्मुक्तसंसारिणोरविशेषः स्यादिति शङ्कनीयम् , संसारिणः सतोरपि नित्यसुखतत्संवेदनयोः प्रतिबन्धकदुःखान्दः सद्भावात्, मुक्तस्य च तद्भावाद्विशेषोपपत्तेः , तस्मात्क्षेत्रज्ञात्मनो दुःखप्रणाशे सति विशुद्धसुखता मोक्ष इति रमणीयम् ।

एवमुक्तं मतमुपसंहरति-इत्युदीरितमिदं नैयायिकं दर्शनमिति । इति, अनेन संक्षेपप्रकारेणैवं नैयायिकं दर्शनमुदीरितं निरूपितमिति सकलम-
कलङ्कम् ॥३॥

इति श्रीकविकैरवेन्दुश्रीजाषराजविरचितायां कल्प-
तिकायां नैयायिकशास्त्रसङ्ग्रहव्याख्या ।

अथ भाट्टमतप्रक्रिया

इदानीं प्राभाकराद्यपेक्षया प्रसिद्धतरत्वाद्भाट्टमतसंग्रहं तावदारभते-
भाट्टैस्तत्त्वमनन्तमेव गदितं भिन्नानुवृत्तात्मकं

तच्चैकं परिणामि नित्यमपरं कूटस्थनित्यं द्विधा ।

सर्गो न प्रलथोऽपि नास्ति सततं चेद्भजगन्नेश्वरो

जीवा एव हि हेतवः परिणतौ विश्वस्य धर्मादिना ॥१॥

कल्पलतिका

तत्त्वमनन्तम्

भाट्टैस्तत्त्वमनन्तमेव गदितमित्यस्यायं भावः । यथा वैशेषिकादिभि-
र्द्रव्यादिभेदेन नियतत्वं तत्त्वस्योक्तं न तथा भाट्टैः किन्त्वनन्तमेव तत्त्वम-
नियतमेवेति यावत् । कुतो नन्तं तत्त्वमित्याशङ्क्याह भिन्नानुवृत्तात्मकमिति ।
व्यावृत्तानुवृत्तात्मकमिति यावत् । अयमाशयः, यदि घटादिव्यक्तिभ्योऽनन्ता-
भ्योऽत्यन्तभिन्नं द्रव्यत्वादिसामान्यं भवेदेकं तदा तदवरोधात्कतिचिद्रव्यक्तयो-
द्रव्यं कतिचिद्गुण इत्यादि व्यवहारनिग्रमसंभवान्निग्रतं तत्त्वं स्यात्, नचैत-
दस्ति, सामान्यस्य व्यक्तिभ्योऽत्यन्तभेदानुपपत्तोऽभिन्नत्वेन नियतव्यवहारप्रयो-
जकाभावात् । यदि हि घटादिभ्योऽत्यन्तभिन्नं घटत्वादिकं तदा घटादिप्रती-
तिस्तदनुरक्ता न स्यात् पटादिप्रतीतिवत् । ततः सामान्यविशेषयोः परस्पर-
परिहारेणाप्रतीतेरभेद एवास्थेयः । तदाहुर्भट्टपादाः -

“स्थितं नैव हि जात्यादेः परत्वं व्यक्तितो हि नः ।

यदि ह्येकां ततोभिन्नं विशेष्यात्स्याद्विशेषणम्” ॥

1- प्र. प्र. श्लो. वा. १४२ ।

“स्वानुरूपां तदा बुद्धिं विशेष्ये जनयेत्कथम् ।” इति
तस्मात्सामान्यस्य व्यक्तिभ्यो भेदाभावात्तदवरोधाद्व्यक्तिविशेषेषु द्रव्यादिव्यव-
हारनियमासंभवादनियतमेव व्यावृत्तानुवृत्तात्मकं तत्त्वमिति । तदाहुर्भट्टपादाः-

“सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्त्यनुमात्मिका ।

जायते द्व्यात्मकत्वेन विना सा च न सिध्यतीति” ॥

एवं वैशेषिकाद्युत्प्रेक्षितनियतत्वासंभवेनानन्तत्वेपि तत्त्वस्य प्रकारान्तरेण
नियतत्वमाह-तच्चेत्यादिना द्विधेत्यङ्गतेन । परिणामित्वं पृथिव्यादि कूटस्थनि-
त्यमाकाशादि इत्येवं द्विधा तत्त्वमित्यर्थः । परिणामो नाम सिद्धस्यैवावस्थादि-
शेषप्राप्तिः । सौम्यास्तीति परिणामि तच्च तन्नित्यं च परिणामित्वम्,
तद्विलक्षणं नित्यं कूटस्थनित्यमिति तत्त्वक्षणं वेदितव्यम् ।

संसारस्यानादित्वम्

पृथिव्यादेः परिणामिनित्यत्वमुपपादयिपुराह-सर्गो न प्रलयोपि नास्ती-
ति । पृथिव्यादेरात्यन्तिकसर्गप्रलयाभावेन नित्यत्वात्परिणामित्वाच्च परिणामि
नित्यत्वमुपपन्नमिति भावः । आत्यन्तिकसर्गप्रलयाभावप्रतिपादिकां युक्तिमभिव्य-
नक्ति सततं चेदृजगदिति । अयमभिप्रायः, विमतमहोरात्रं निरन्तराहोरात्र-
पूर्वकम् अहोरात्रत्वाद्यदि तत्तथा यथा सम्प्रतिपन्नमित्यनुमानादिदानीभिव
पूर्वमपि विमताहोरात्रस्य निरन्तराहोरात्रपूर्वकत्वसिद्धे निरन्तराहोरात्रयुक्तमेव
सर्वदा जगदिति नात्यन्तिकसर्गप्रलयसिद्धिरिति ।

अथवा सततं चेदृजगदित्यस्यायमर्थः । यथा साम्प्रतं जीवाः कर्मफलो-
पभोगरहिता न भवन्ति तथा पूर्वं कदाचिदपि फलभोगरहिता न भवन्ति, तदाहु-
र्भट्टपादाः- “न च कर्मवतां युक्ता स्थितिः संभोगवर्जितेति” २ । तेन न सर्ग-
प्रलयसिद्धिरात्यन्तिकीति ।

1- श्लो. वा. आ. वा. श्लो. १ ।

2- श्लो. वा. सं. क्षे. प. ६६ ।

ईश्वरसत्ताऽभावः

एवं सर्गप्रलयासंभवे सति ईश्वराभ्युपगमो व्यर्थ इत्याशयेनाह-नेश्वर इति। सर्गप्रलयौ च न संभवत इत्यभिहितमिति भावः । किञ्चेश्वरः कर्मपरतन्त्रे-
ष्विव सर्गप्रलयहेतुरित्यभ्युपगन्तव्यः, अन्यथा कर्मवैफल्यं नैर्घृण्यादिदोषश्च
प्रसज्येत, कर्मपरतन्त्रत्वे च कर्मोद्बोधकं किञ्चिदवक्तव्यम्, अनुदबुद्धकर्मणाम-
सत्समत्वात्सर्गादौ । तच्चेदुद्बोधकमीश्वरेच्छेयं, तर्हि सैव कर्मोद्बोधमिव सर्वं
किमिति न कुर्यात्, तथा च कर्मवैफल्यादिः पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थः । किञ्चेश्वर
उद्बोधकात्कार्यं करोतीति वाच्यम्, अन्यथा तस्यानित्यत्वादेकरूपत्वाच्च सर्वदा
सर्ग एव वा प्रलय एव वा प्रसज्येत, उद्बोधश्च कर्मभिश्चेत्परस्परश्रयः । नि-
मित्तान्तराच्च तदेव तदुद्बोधमिव सर्वं किमिति न कुर्यात् । तदाहुर्भट्टपादाः-

“कर्मणां चाप्यभिष्यक्तौ किं निमित्तं तदसवेत् ।

ईश्वरेच्छा यदीष्येत सैव स्थाललोककारणम् ॥

ईश्वरेच्छावशित्वे च निष्फला कर्मकल्पना ।

यद्वा तस्य निमित्तं यत्तद्भूतानां भविष्यतीति ॥”

ननु तद्वृणाङ्कुरादि सकर्तृकं कार्यत्वात् कुम्भवदित्यनुमानादीश्व-
रसिद्धिः । अन्यस्याङ्कुरादिकर्तृसंभवादित्याशङ्क्याह जीवा एव हि हेतवः
परिणतौ विश्वस्येति । तद्वृणाङ्कुरादेर्जीवकर्तृकत्वेनापि सकर्तृकत्वसिद्धेः
कार्यत्वानुमानस्येश्वरसत्तायकत्वं नास्तीति भावः । जीवानामङ्कुरादिकर्तृत्वं
कथमित्याशङ्क्याह धर्मादिनेति । अयं भावः । अस्ति तावद्धर्मैः सुखादि-
फलहेतुत्वम्, तन्नाङ्कुराद्युत्पादनमन्तरेण संभवति, अतो धर्मादिकर्तार एव
धर्मादिद्वारेणाङ्कुरादीन्युत्पाद्य तत्फलं सम्पादयतीति जीवानामङ्कुरादिक-
र्तृत्वसिद्धिरिति ।

ननु कर्तृत्वंनाम व्यापारवत्वम्, कार्यत्वञ्च व्यापारान्वयव्यतिरे-
कानुविधायित्वं, तथाचाङ्कुरादीनां जीवकर्तृकत्वे जीवगतव्यापारान्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वं वक्तव्यम् । नचाङ्कुरादयो जीवव्यापारेणान्वयव्यतिरेकवन्तो

1- श्लो. वा. स. क्षे. प्र. श्लो. ७१-७३ ।

जुभवपद्धतिमध्यासते, धर्माधर्मौ च न व्यापारशब्दाभिधेयौ, कृतेरेव कर्तृत्वो-
पयोगितया व्यापारशब्दाभिधेयत्वात् । नच जीवानामङ्कुरादिविषया कृतिः
कल्पयितुं शक्या, तथासति अङ्कुराद्युपादानगोचरसाक्षाद्विज्ञानादेस्तादृक्कृ-
त्यनुकूलस्य प्रसङ्गेन सर्वज्ञत्वप्रसङ्गादिति ।

अत्रब्रूमः । अस्त्येवाङ्कुरादीनां जीवगतधर्मादिविषयप्रयत्नरूपव्यापारा-
नुविधायित्वम् । नच घटादिषु तदन्यव्यापारजन्यत्वदर्शनादङ्कुरादिष्वपि
तदन्यव्यापारानुविधायित्वं शक्यमनुमातुम् । तथाहि - धर्मादिविषयप्रयत्नाद-
न्यव्यापारशब्देन जीवगतप्रयत्नान्तराभिधाने तदनुविधायित्वस्य व्यभिचारः ।
दृश्यते हि विनापि तादृशप्रयत्नं धन्यानां निधानादि धनकसमृद्धिः । कुर्व-
न्तोपि सन्ततं महा^१न्तमुद्यममद्यार्थरहिताः केचिद् । अन्यथा व्यापारशब्देन
जीवादन्त्यस्य व्यापारोऽभिधीयेत । तद्व्यर्थप्रसिद्धविशेषणत्वं, जीवादन्त्यस्य व्या-
पारवतोऽद्याप्यसिद्धत्वात्, अतो धर्मादिविषयप्रयत्नरूपजीवगतव्यापारानुवि-
धायित्वमस्त्येवाङ्कुरादीनामिति ।

किञ्च यथा जीवस्य प्राणप्रेरणयोपयुक्तः सौषुप्तः प्रयत्नो नेच्छा-
भ्यामनुत्थापितोपि नैयायिकैरङ्गीक्रियते सुकृतादिवशेन, तथा व्यापकस्य
तत्तदङ्कुराद्यनुकूलः प्रयत्नः किमिति नाङ्गीक्रियते । तथाच जीवानामङ्कु-
रादिविषयायामपि कृतौ कल्पितायां न नैयायिकेन सर्वज्ञत्वादि प्रसञ्जयितुं
शक्यम्, तस्मादङ्कुरादेर्जीवकर्तृकत्वेनापि सकर्तृत्वसिद्धेः कार्यत्वानुमान-
स्येश्वरसाधकत्वं नास्तीति स्थितम् ।

संसारानादित्वोपसंहारः

तदेवमुक्तमित्या व्यावृत्तानुवृत्तात्मकं परिणामनित्यं कूटस्थनित्यञ्चेति
द्विविधं सर्गप्रलयरहितं सर्वदानीदृशं निरीश्वरं भाट्टैस्तत्त्वमुक्तमिति
श्लोकार्थः ॥१॥

प्रमाणसामान्यलक्षणम्

इदानीं मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादिति न्यायात्प्रमा-

१- अद्याद्य इति मूले स नार्थघटक इति । टि.

णसामान्यलक्षणपूर्वकं प्रमाणविभागं तत्प्रामाण्यस्वरूपं वेदस्यापौरुषेयत्वपूर्वकं प्रमेयविशेषपरत्वञ्चैकश्लोकेनाह-

अज्ञातप्रमितिः प्रमाणमुदितं सामान्यतः षड्विधं

तच्चार्थ्यक्षमथानुमानमुपमाशब्दश्च वाक्यात्मकः ।

अर्थगतित्तरभाव एवमिह तु प्रामाण्यमुक्तं स्वतो

वेदस्तावदपौरुषेयरचनो धर्मैकमानं च सः ॥२॥

कल्पलतिका

अज्ञातप्रमितिः प्रमाणं सामान्यत उदितं भाट्टैरिति शेषः । प्रमाण-
सासान्यलक्षणमेतदज्ञातप्रमितिः प्रमाणमिति यावत् । अत्र प्रमितिः प्रमाण-
मित्येव लक्षणम् । अज्ञातपदं पुनन्ययोक्तप्रमाणानामिव ज्ञातविषयत्वं प्रति-
पेधति । प्रमितिः प्रमाणम्, साक्षाज्ञातविषयैवेत्यर्थः सम्पद्यते ।

ननु किं सर्वेऽर्थेऽज्ञातविषयत्वं वा प्रकारेण वा ?, नाद्यः, यदि नेह
जन्मनि जन्मान्तरे वा यदि प्रत्यक्षेणानुमानादिना वा प्रायः प्रतीतानामेव
प्रतीतेः । न द्वितीयः, प्रकारेणाज्ञातविषयत्वमिति विकल्पः, तादृशप्रकार-
स्यानिर्वचनात्, न हि प्रतिक्षणमनुभूयमाने स्तम्भादौ प्रतिक्षणलब्धजन्मापवर्गः
कश्चिद् गुणप्रकारो वा कर्मप्रकारो वा प्रतीतिपथमुपारोहति, येन तद्विशिष्ट-
स्तम्भादेरज्ञातत्वात्तत्प्रतीतेरज्ञातविषयत्वं श्रद्धाधीमहीति ।

उच्यते, यत्तावदवादि सर्वथैवाज्ञातविषयत्वं प्रकारेण वेति । तत्र प्रथम-
विकल्पस्तावदनङ्गीकारपरास्तः । द्वितीयविकल्पस्त्वभ्युपगम्यते, तथाहि-यद्यपि
प्रतिक्षणमनुभूयमाने स्तम्भादौ न कश्चिद्द्रुपादिगुणप्रकारः कर्मप्रकारो वा प्रति-
क्षणलब्धजन्मापवर्गः परिभाव्यते, तथापि वर्तमानकालसम्बन्धरूपप्रकारस्य तथा-
विधस्य संभवात्तद्विशिष्टस्तम्भादेः पूर्वपूर्वज्ञानैरनधिगतस्योत्तरोत्तरैरधिगमा-
दस्त्येव प्रकारेणाज्ञातविषयत्वं प्रमाणस्य । तथाहि-

क्रमभाविनां प्रत्यक्षधारावाहिज्ञानानां न तावदेक एव वर्तमानः कालो
विषयः, ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गादेकस्यापि नानाप्रमातृवत् प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्च ।

ज्ञानानेकत्वेऽप्येककालावस्थानाकलनात् । तच्चवाच्यं न कालः प्रत्यक्षगोचरो नास्ति
भिन्नस्वभाव इति कथं धरावाहिज्ञानानां विषयः प्रत्येकं भिन्नो वर्तमान
काल इति । केवलस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि प्रत्यक्षविशिष्टस्य प्रत्यक्षत्वाद्युपपत्तेर्जात्या-
दिवत् । तस्मात्पूर्वपूर्वज्ञानेनरन्ध्रगतस्य तत्तद्वर्तमानकालविशिष्टस्योत्तरोत्तरज्ञा-
नैरन्ध्रगमादस्त्येवाज्ञानविषयत्वं प्रमाणस्येति स्थितम् ।

प्रमाणविभागः

एवं प्रमाणसामान्यलक्षणमभिधाय तद्विभागमाह तच्चाध्यक्षमित्यादिना
एवमित्यन्तेन । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थास्त्यभावाख्यानि षट् प्रमाणानित्य-
भिप्रायः । अध्यक्षशब्देन प्रत्यक्षमुच्यते । वाक्यात्मकः शब्द इत्यनेन तज्जं ज्ञा-
तलक्ष्यते, तस्यैव प्रमाणत्वाङ्गीकारान्न शब्दस्य । वाक्यात्मकपदेन न पदात्मक
शब्दः प्रमाकरणमित्यस्ति च, वाक्यात्मकस्यैव प्रमाकरणत्वं यथा स्यात्तथा
वक्ष्यामः ।

प्रत्यक्षलक्षणम्

तत्र “ सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्¹ ”
इन्द्रियाणां सत्संप्रयोगे सतीति विद्यमानेन संप्रयोगे सति पुरुषस्य बुद्धिजन्म
अतः तत्प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः ।
नन्वेवं सति विद्यमानेन शुक्तिशकलेनेन्द्रियस्य संप्रयोगे सति ज्ञायमान-
रजतादि बुद्ध्यावप्रमाभूतायामतिप्रसक्तिरुक्तप्रत्यक्षलक्षणस्येति चेत्, न शुक्तौ रज-
तादिवुद्धेरैन्द्रियकत्वेऽपि संप्रयोगजन्यत्वाभावात्, सम्प्रयोगशब्देनादुष्टेन्द्रिय-
सम्बन्धस्य विवक्षितत्वात्, तदाहुर्भट्टपादाः—

“सम्प्रयोगे च संशब्दो दुःप्रयोगनिवारणः ।

प्रयोग इन्द्रियाणाञ्च व्यपारोऽर्थेषु कथ्यते ॥

दुष्टत्वाच्छुक्तिकायोगो वार्यते रजलक्षणादि²”ति ।

1-मी. सू. १।१।४।

2-श्लो वा. प्र. सू. श्लो. ३८-३९ ।

नचादुष्टेन्द्रियजन्यत्वेऽपि चित्रनिम्नोन्नतादिप्रत्यक्षस्याभासत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, चित्रनिम्नोन्नतादेरवस्तुत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षाभावात्तत्प्रत्यक्षस्यादुष्टेन्द्रियजन्यत्वाभावात्, रेखाविन्यासविशेषस्यैव तत्र दोषत्वात् । अयं पर्वतो बन्दिमानित्यनुमानस्य लिङ्गेन्द्रियजन्यैन्द्रियकत्वाभावान्नतत्राप्यतिव्याप्तिः ।

जन्मातिरिक्तव्यापारत्वे बुद्धेर्नयनादिकारकविशेषसंप्रयोगवारणार्थं बुद्धिजन्मेत्युक्तम्, तदाहुर्भट्टपादाः—

“बुद्धिजन्मेति चाप्याह जायमानप्रमाणताम् ।

व्यापारः कारणकारणां हि दृष्टो जन्मातिरेकतः ॥

प्रमाणेऽपि तथा माभूदिति जन्म विवक्ष्यते ।

नहि तत्क्षणमप्यस्ते जायते वाऽप्रमात्मकम् ।

येनार्थग्रहणेऽप्युक्त्याप्रियेतेन्द्रियादिवत् ।

तेन जन्मैव विषये बुद्धेर्व्यापार इत्येते ॥” इति ।

ननु विद्यमानेनैवैन्द्रियसंप्रयोगे सति बुद्धिजन्मप्रत्यक्षमित्येव लक्षणाङ्गीकारे प्रत्यभिज्ञायामविद्यमानस्य तत्रोपलम्भादव्याप्तिरिति चेत्, मैवम् - अदुष्टेन्द्रियेणैकदेशसन्निकर्षादपि जायमानबुद्धेः संकलितघटादिबुद्धिब्रतप्रत्यक्षत्वाङ्गीकारात् । ननु—

अतीतेऽनागतेऽर्थे सूक्ष्मे व्यवहितेऽपि च ।

प्रत्यक्षं योगिनामिष्टं कैश्चिन्मुक्तात्मनामपि ॥

इत्युक्तत्वादविद्यमानातीताशुपलम्भानमपि प्रत्यक्षमिति चेत्, न— अतीतानागतज्ञानस्य योगिनां व्यासादीनां स्वतः प्रतिभातनिष्ठिलवेदार्थत्वात्स्मृतिवत्त्वेनाप्युपपत्तेः । वेदानामनन्तत्वादन्ता वै वेदा इति श्रुतेः । व्यासादीनां तद्दर्शनस्य च

1- श्लो. वा. चो. सू. ५३-५६ ।

2- श्लो. वा. प्र. सू. २६ ।

प्रसिद्धत्वात् । सूक्ष्मव्यवहितयोस्तु यद्यपि विद्यते ज्ञानं योगिनां तथापि स्वप्राप्त्य-
योरेव सतोरिन्द्रियादिनैर्मल्याद्यतिशयवशेन गृध्रादिवत् । तदाहुर्भट्टपादाः-

यत्राप्यतिशयो दृष्टः सः स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूरसूक्ष्मादि दृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिः । ॥ इति

तस्मात्सम्प्रयुक्तविद्यमानोपलम्भनमेव प्रत्यक्षमिति स्थितम् ।

अनुमानलक्षणादिविचारः

अनुमानं पुनर्ज्ञातिसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः ।
ज्ञातः सम्बन्धो व्याप्तिरनेनेति ज्ञातसम्बन्धः प्रमाता । तस्यैकदेशदर्शनादेक-
देशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे इत्यनधिगतेऽर्थे या बुद्धिस्तदनुमानम् । अत्रैकदेशशब्देन
व्याप्तिधर्मिणौ व्याप्यव्यापकरूपौ पदार्थौ , ततश्चायमर्थः - गृहीतव्याप्तिकस्य
व्याप्यदर्शनाद्व्यापकेऽनधिगते बुद्धिरनुमानमिति । अथवा ज्ञातः सम्बन्धो
व्याप्यस्य यस्मिन्निति ज्ञातसम्बन्धः पर्वतादिस्तरसम्बन्धेकदेशदर्शनादिति
धूमवत्त्वादिदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टे वल्लिमत्वादौ बुद्धिरनुमानम् । अथवा
ज्ञातश्चासौ सम्बन्धश्चेति विग्रहे ज्ञातसम्बन्धशब्देन गृहीता व्याप्तिरुच्यते,
तस्य सम्बन्धस्यैकदेशदर्शनाद्व्याप्यरूपसम्बन्धदर्शनादेकदेशान्तरे व्यापकरूपे-
ऽसन्निकृष्टे बुद्धिरनुमानम् । अथवा ज्ञातः सम्बन्धो यस्य व्याप्यव्यापकरूप-
समुदायस्येति स तथोक्तः, तस्यैकदेशेन समुदायिना व्याप्यरूपेण व्यापकरू-
पेऽसन्निकृष्टे बुद्धिरनुमानम् । तदाहुर्वातिककृतः -

“प्रमाता ज्ञातसम्बन्ध एकदेश्यथबोध्यते ।

कर्मधारयपक्षे वा सम्बन्धिन्येकदेशता ॥

द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धमुपलब्धं परस्परम् ।

तस्यैकदेशशब्दाभ्यामुच्येते समुदायिनावि^२” ति ।

1- श्लो. वा. चो. सू. श्लो. ११४ ।

2- श्लो. वा. अनु. श्लो. २-३ ।

व्याप्यव्यापकशब्दौ न्यूनाधिकवृत्तौ पदार्थौ क्रमेण ब्रूतः समवृत्तौ वा, तदाहुः—

“यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोपि वा भवेत् ।

स व्याप्यो व्यापकस्त्वस्य समो व्याप्याधिकोऽप्येव” ति ।

शिष्टं वाऽभ्युपगमसिद्धान्तेन निर्वाह्यम् ।

उपमानलक्षणम्

सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमानम् । नगरावगतचरगोपिण्डस्य वनमु-
पेयुषः साक्षाद्गवयमीक्षमाणस्य मतिरुज्जिहीते अनेन सदृशी मदीया गौरिति ।
तदेतज्ज्ञानमुपमानमितिलक्षणार्थः, नचास्य ज्ञानस्य स्मृतित्वमेष्टव्यम्, परिदृ-
श्यमानगवयसादृश्यविशिष्टतया स्वीयगोपिण्डस्य सर्वथैवानवगतस्य विषयी-
करणात् ।

शाब्दं प्रमाणम्

शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः शाब्दं प्रमाणम् । शब्दमात्रविषयं
विज्ञानं शब्दविज्ञानम् । यद्वा शब्दजनितं पदार्थमात्रविषयं विज्ञानं, तेन
शब्दलिङ्गकवक्तृविशेषानुमाने धूमपदात्तदर्थविज्ञानेन बन्धनमाने वा नाति-
व्याप्तिः । व्याप्तिज्ञानस्यापि तत्र भावात्, मात्रशब्दात्तस्य च व्यावृत्तेः ।
तदेवंविधाच्छब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽनधिगतेऽर्थे बुद्धिः शाब्दं प्रमाणमित्यर्थः
सम्पद्यते । अत्र च पदमत्यधिकाभावात्स्मारकान्नविशिष्यत इति वचनात् । न
पदात्मकः शब्दोऽनधिगतार्थबुद्धौ करणं किन्तु वाक्यात्मक एवेत्यवगन्तव्यम् ।

वाक्यं नामाकांक्षादिमन्ति पदानि, तच्च वाक्यं स्वविषयज्ञानेन वा
स्वावयवपदार्थविषयज्ञानेन वाऽवान्तख्यापारेणानधिगतार्थप्रमां प्रसूते ।
तदेवं शब्दमात्रविज्ञानाच्छब्दजनितपदार्थमात्रविज्ञानाद्वाऽसन्निकृष्टेऽर्थे इत्यनधि-
गतेऽर्थे बुद्धिः शाब्दं प्रमाणमिति युक्तम् ।

अर्थापत्तिः

अन्यथानुपपद्यमानदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिः । यथा जीवन् देवदत्तः क्वचिदस्तीति बुद्धिः । अत्र हि जीविनो देवदत्तस्य गृहनिष्ठाभावो बहिःसत्त्वमन्तरेणानुपपद्यमानो बहिःसत्त्वमुपपादकं कल्पयति, अतोऽनुपपद्यमानगृहनिष्ठाभावदर्शनादुपपादके बहिःसत्त्वे बुद्धिरर्थापत्तिरित्यर्थः । नच वाच्यं देवदत्तो बहिरस्ति जीवत्वे सति गृहेऽसत्त्वात्सम्मतवदित्यनुमानमेवैतन्नार्थापत्तिरिति देवदत्तस्य बहिःसत्त्वसिद्धौ हेतोः पक्षधर्मत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च बहिःसत्त्वमिद्विरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । तदहुः-

“पक्षधर्मादिविज्ञानं बहिःसंबाधतो यदि ।

तैश्च तद्बोधतोवश्यमन्योन्याश्रयता भवेदि” ति ।

अतो ऽ र्थापत्त्या देशान्तरे देवदत्तस्य सत्त्वमधिगन्तव्यम्, पश्चादनुमानं यदि भवेद्भवतु कामम्, तदाहुः-

“तेन सम्बन्धवेलायां सम्बन्ध्यन्तरोद्धुवम् ।

अर्थापत्त्यावगन्तव्यः पश्चादस्त्यनुमानता² । ” इति ।

तस्माद्देवदत्तस्य बहिःसत्त्वसंबोधोऽनुपपद्यमानगृहनिष्ठाभावोपलम्भाज्जायमानोऽर्थापत्तिरेव भवितुमर्हतीति युक्तम् ।

अभावप्रमाणम्

योग्यानुपलब्धिकरणकमर्थाभावज्ञानमभावप्रमाणम् । दर्शनयोग्यस्य घटादेरनुपलब्ध्याऽभावज्ञानं जायमानमभावप्रमाणतया व्यपदिश्यत इति भावः । नचानुपलब्ध्या ज्ञातयाऽर्थाभावज्ञानं जन्यते येन जायमानकरणजन्यतया प्रमाणान्तरानुगमः स्यात् । अनुपलब्धेरुपलब्ध्यभावत्वेनानुपलब्ध्यन्तरवेद्यत्वेऽनवस्थापातात् । ननु मध्याह्ने चैत्रमालोचयतः प्रातःकालीनतद्देशनिष्ठतदभावज्ञानतदनुपल-

1. श्लो. वा. अर्था. परि. २८ ।

2. श्लो. वा. प्र. प्र. २०६ ।

व्येतरसत्त्वान्निर्मूलतया न स्याद्यदि योग्याभावज्ञानमनुपलब्धिकरणमुच्येत इति चेत्, न-तत्र केवलं भूतलोपलभस्मरणादिलङ्घनेनापि गम्यत्वादभावस्य स्थल-विशेष एवानुपलब्धेः प्रमाकरणत्वात्, तदाहुः -

“प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्त्वसतावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणते”ति ।

एवं प्रत्यक्षादीन्यभावान्तानि षट् प्रमाणानि लक्षणतो वेदितव्यानि ।

प्रामाण्यं स्वतः

एषु च प्रामाण्यमज्ञातज्ञापनशक्तिलक्षणं स्वत एवेत्याह - इह तु प्रामाण्यमुक्तं स्वत इति । इहेति प्रमाणेषु प्रामाण्यं ज्ञापनशक्तिलक्षणमुत्पत्तौ ज्ञातौ वा स्वत उक्तं भाट्टैरिति शेषः । तदाहुर्भट्टपादाः -

“स्वतः सिद्धप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यताम् ।

नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यत इति ।”

तत्रोत्पत्तौ स्वतः प्रामाण्यं नाम ज्ञानोत्पादकसामग्रीजन्यत्वे सत्यन्याजन्यत्वम् ।

ननु प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना अनुभवत्वे सति कार्यत्वादप्रमाव-दित्यनुमानादुत्पत्तौ परतस्त्वमेव प्रामाण्यं न स्वतस्त्वमिति चेत्, न - प्रमामात्रपक्षकारे कार्यत्वादिहेतोरीश्वरप्रमायां त्वन्मते भागासिद्धत्वात् । अनीश्वरप्रमा-पक्षीकारे तु हेतोर्विपक्षबाधकतर्काभावेनाप्रयोजकत्वात् ।

ननु यदि प्रमा ज्ञानहेतुमात्राधोना भवेत्तर्हि भवेदप्रमापि प्रमेव, अस्ति खल्वप्रमायामपि ज्ञानहेतुरित्यस्त्येव विपक्षबाधकस्तर्क इति चेत्, मैवम्-अप्र-माया ज्ञानहेत्वतिरिक्तदोषहेत्वधीनत्वेन तन्मात्राधीनत्वलक्षणापादकाभावेन प्रमात्वस्यापादयितुमशक्यत्वादुक्तबाधकतर्कस्याभासत्वात् ।

नन्वेवं तर्हि दोषाभावादेर्हेतोर्ज्ञानहेत्वतिरिक्तस्य प्रमायामपि संभवात्सि-द्धं नः समीहितमिति चेत्, मैवम्, सत्यपि काचकामलादिदोषे कदाचित् प्रमोदय-दर्शनाद्दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वानुपपत्तेः । गुणादेश्च स्वप्रयुक्तदोषाभावद्वारेणा-

!- श्लो. वा. अभा. परि. ? ।

प्रामाण्यशङ्कानिवारकत्वान्निरपवादाप्रामाण्योपयोगितयाप्युपपत्तेः, प्रमाहेतु-
त्वाभावात् । तदाहुर्भट्टपादाः-

“तस्माद्गुणोभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः ।

अप्रामाण्यद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गोत्पन्नोदितः^१ ॥ इति ।

तदेवं ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वजन्यत्वात्प्रमायाः स्वतस्त्वमुत्पत्तौ रमणीयम् ।

तदाहुः-

आहुर्विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यजन्यता ।

तदन्यतः प्रमायास्तत्स्वतस्त्वमिति तद्विद^२ इति ।

ज्ञप्तौ तु स्वतस्त्वं प्रमाया ज्ञानज्ञापकसामग्रीमात्रज्ञाप्यत्वलक्षणं झटिति
प्रचुरसमर्थप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्याज्वगन्तव्यम् । तथाहि -

यदि प्रमा ज्ञानज्ञापकसामग्र्यजन्यज्ञाप्या भवेन्नभवेत्तर्हि यथोक्तप्रवृत्ति-
लाभः । यथोक्तप्रवृत्तिर्हि प्रामाण्यस्फुरणमन्तरेण न सङ्गच्छते, तच्च प्रामाण्यस्फु-
रणं ज्ञानस्य शुद्धकारणकत्वप्रमाधीनम्, सापि शुद्धकारणकत्वस्वकारणशुद्धिप्रम-
याज्वगन्तव्या, सापि तथैवेत्यनवस्थेति कुतो यथोक्तप्रवृत्तिलाभः, तदाहु-
र्भट्टपादाः-

“जातेपि यदि विज्ञाने तावन्नार्थोऽवधार्यते ।

यावत्कारणशुद्धत्वं न प्रमाणान्तराद्भुतम् ॥

तत्र ज्ञानान्तरोत्पादः प्रतीक्ष्यः कारणान्तरात् ।

यावद्वि न परिच्छिन्ना शुद्धिस्तावदसत्समा ॥

तस्यापि कारणे शुद्धे तज्ज्ञाने स्यात्प्रमाणता ।

तस्याप्येवमितीच्छञ्च न क्वचिद् व्यवतिष्ठते^३ ” इति ।

१- श्लो. वा. चोद. ६५ ।

२- प्रत्यक्तत्त्व प्र. स्वतस्त्वम् ।

३- श्लो. वा. चो. प्र. ४६-५१ ।

ननु प्रामाण्यं ज्ञानज्ञापकहेत्वतिरिक्तहेतुज्ञाप्यमनभ्यासदशायां सांश-
यिकत्वात् अप्रमावदित्वनुमानात्परतः प्रामाण्यसिद्धिरिति चेत्, न यथा त्वन्मते-
ज्ञानस्य स्वरूपग्रहणे सत्येव प्रामाण्याकारेण सांशयिकत्वं तथाऽऽत्मन्मते प्रामा-
ण्यस्य स्वरूपग्रहणे सत्येव सापवादत्वमित्यपवादत्वाकारेण सांशयिकत्वोपप-
त्तेर्हेतोरन्यथासिद्धत्वात्, अतो ज्ञप्तावपि प्रमायाः स्वतस्त्वं निर्मलम् ।

वेदानामपौरुषेयत्वम्

इदानीं वेदस्यापौरुषेयत्वात्सुतरां तदुत्थज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यं सुनिह-
पमित्याशयेनाह- वेदस्तावदपौरुषेयरचन इति ।

इदमत्राकूतम् - यदि वेदः पौरुषेयः स्यात्तर्हि पुरुषदोषसंक्र-
माशङ्क्या तदुत्थज्ञानस्य स्वरूपग्रहणे सत्येव प्रामाण्यस्फुरणं न स्याद्यावद्दो-
षाभावो न, निश्चिते तु दोषाभावे प्रामाण्यस्फुरणमिति परतः प्रामाण्य-
मित्युच्येत ।

यदा त्वपौरुषेयो वेदस्तदा कुतः पुरुषदोषसंक्रमाशङ्का, कुतस्तरां
तदुत्थज्ञानस्य स्वरूपग्रहणे सत्येव दोषाभावनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयः, कुतस्तमां
तन्निश्चये प्रामाण्यनिश्चयात्परतः प्रामाण्यमिति स्वतः प्रामाण्यमेवौत्सर्गिकं
न्याय्यम् ।

नन्वेवं सति मीमांसानारम्भः प्रसज्येत वेदवाक्यमिति चेत्, मैवम्-
असंभावनादिनिराकरणार्थं तदारम्भोपपत्तेरिति । कथमपौरुषेयरचनत्वं वेदस्येति
चेत् - प्रणेतृपुरुषाभावादिति ब्रूमः । तथाहि - किमीश्वरो वेदप्रणेता किं वा
जीवः कश्चनेति वाच्यम्, न तावदाद्यः, ईश्वरस्य प्रागेव परास्तत्वात् ।
किञ्च भवदभिमतेश्वरस्य शरीरित्वाभावात् तात्त्वोष्ठाद्यभावेन कथं वर्णा-
त्मकवेदप्रणेतृत्वम् ? ।

अथोच्येत जगदनुजिघृक्षया शरीरित्वमवलम्ब्य वेदप्रणेतृत्वमीश्वरस्य,
तर्हि शरीरित्वाज्जीववद्रागादिमत्त्वसंभवेन सर्वज्ञत्वमीश्वरस्य भवदभिमतं
भज्येत, तथा च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवचनसामर्थ्यमनुपलभ्य विरचितत्वसं-
भवादौत्प्रेक्षिकत्वशङ्क्या न तत्र तत्र कर्मसु प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ते, न ह्यसर्वज्ञ-
स्तत्तददृष्टं द्रष्टुमीष्टे ।

नच व्यासादीनामिवेश्वरस्यापि तत्तददृष्टदर्शनमतिशयविशेषादुपपद्य
इति वाच्यम्, व्यासादीनां ह्यतिशयविशेषात्स्वतः प्रतिभातसमस्तवेदवचसां

तद्द्वारेण तत्तददृष्टदर्शनमुपपद्येत नृपुनरीश्वरस्य तद्द्वारेणापि, परस्पराश्र-
यापातात्, तथाहि -

वेदात्ततददृष्टमुपलभ्य वेदप्रणयनम्, सति वेदप्रणयने वेदात्ततददृष्टो-
पलब्धिरिति । एतेन जीवविशेषस्यापि वेदप्रणेतृत्वमपास्तम् । तस्मादपौरुषे-
यवचनो वेद इत्यास्थेयम् ।

वेदस्य धर्मे एव प्रामाण्यम्

इदानीमीदृशस्य वेदस्य प्रमेयविशेषे एव प्रामाण्यमित्याह-धर्मेकमानं
च स इति । धर्मे एव प्रामाण्यं वेदस्य नान्यत्रेत्यर्थः । ॥२॥

ननु सर्वस्यापि वेदस्य प्रतिवाक्यं विधिवाक्यवद्धर्मेकमानत्वे विध्यर्थ-
वादमन्त्रनामधेयात्मना विभागो न स्यादित्याशङ्क्य तद्विभागानुकूलं सर्वस्यापि
तस्य धर्मे प्रामाण्यं धर्मस्वरूपञ्चैकश्लोकेनाह-

स्याद्धर्मे विधिरेव मानमितरन्मन्त्रार्थवादादिकं

विध्यङ्गं हि भवत्प्रमाणमुदितं धर्मः क्रियारूपकः ।

स्वर्गादिः करणं यजेत जुहुयादित्यादिभिर्ज्ञायते

भावज्ञापककर्मवाचकपदैस्तत्रैव तत्सङ्गतेः ॥३॥

कल्पलतिका

विधिमन्त्रार्थवादानामध्येषु मध्ये विधिरेवेतिविधिवाक्यमेव स्वर्गकामो
यजेतेत्यादिकं धर्मे प्रमाणम् इतरत्-मन्त्रार्थवादानामधेयात्मकं वाक्यजातं
विध्यङ्गमिति विध्येकवाक्यगोपन्नं भवत्प्रमाणमित्युदितं भाट्टेऽस्ति शेषः ।
तत्र विधिवाक्यं धर्मे यथा प्रमाणं स्यात्तथानन्तरमेव वक्ष्यति । मन्त्रादीनां
तु विध्येकवाक्यत्वादि शिष्टोक्तं द्रव्यमिति भावः । तथाहि-

तदर्थशास्त्रादिति सूत्रेण पूर्ववाद्यभिप्रायमाशङ्क्य अवशिष्टस्तु वाक्यार्थ
इति सूत्रेण मन्त्राणां तावद् विध्येकवाक्यत्वं सिद्धान्तितम् ।

तद्यथा- तदर्थ'शास्त्रादित्यस्यायमर्थः, 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति

1- मी. सू. १।२।३१ ।

2- तै. आ. २।५, शतपथ. ११।५।६।३ ।

विधिना सर्वस्यापि वेदस्य पुमर्थपर्यवसायित्वप्रतीतौ तदन्तः पातिमन्त्राणामपि तत्पर्यवसायित्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, नच प्रयाजादिवाक्यानामिव मन्त्राणां कर्मोपयिकार्थसमर्पकतया पुमर्थपर्यवसायित्वं, तदर्थशास्त्रात् । मन्त्रस्वरूपविनियोजकं हि प्रयोगादिशास्त्रं श्रूयते, यथा खलु नीलरोगोपहृतेन्द्रियस्य चक्षुरस्त्येवेति परैर्निरीक्षिते परेण तु नीयमानमेतमालोच्य नायमालोचयति स्वयमिति प्रतीयते । तथा मन्त्ररूपमालोचयतां यद्यप्यर्थप्रकाशनशक्तिरस्ति मन्त्रेष्विति मतिरुज्जिहीते तथापि तद्विनियोगपरेण प्रतिपद्य स्वयं विनियोजकशक्तिर्नास्तीति मतिरस्ति मतिमतां, ततः कर्मोपयिकार्थाभिधायितया न मन्त्राविध्येकवाक्यतां प्रतिपद्यन्ते किन्त्वदृष्टार्थोच्चारणेनैव पुमर्थपर्यवसायिन इति एवं प्राप्ते-

सिद्धान्तसूत्रम् - अवशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति । अस्यार्थः । न तावदुच्चारणेनैव मन्त्राणां पुमर्थपर्यवसायित्वम्, उच्चारणस्याक्षरग्रहणेन चरितार्थस्य क्रत्वङ्गत्वाभावात् । एवमक्षरग्रहणस्य पदग्रहणेन, तैकाक्षरक्रत्वङ्गत्वम्, तस्मान्न तद्द्वारापि पुमर्थपर्यवसायित्वं मन्त्राणाम्, वाक्यार्थग्रहणन्त्वकृतार्थत्वात्कर्मसमवेतानुष्ठानस्य मानार्थस्मृतिं जनयद्दृष्टार्थतयैव क्रत्वङ्गतामनुभवति । नचान्येन विनियुज्यमानानां स्वयं दृष्टार्थविनियोजकशक्तिर्नास्तीत्यदृष्टार्थता प्रतीयते । तत्र प्रकरणादृष्टार्थताकल्पने लिङ्गविरोधः, लिङ्गादृष्टार्थत्वप्रतीतौ तु न प्रकरणविरोधोपि, तस्मादन्येन विनियुज्यमानानामपि स्वयं दृष्टार्थविनियोजनकशक्तिर्न विरुध्यते मन्त्राणाम्, तेन तद्द्वारा पुमर्थपर्यवसायित्वान्मन्त्राणां विध्येकवाक्यत्वं युक्तम् ।

अर्थवादानामपि विध्येकवाक्यत्वञ्च शिष्टोक्तम्, तथाहि- “आम्नायस्य२ क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनां तस्माद्भिनित्यमुच्यते”- इति पूर्वपक्षसूत्रम्, अस्यार्थः - सर्वस्यापि वेदस्य तावत्क्रियार्थत्वेनैव धर्मे प्रामाण्यं वक्तव्यम्, चोदनालक्षणार्थो३ धर्म इत्युपक्रमात्, ‘तस्य ज्ञानमुपदेशः’,^४ तस्य धर्मस्य ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रमाणमुपदेशश्चोदना इति परामर्शात्, तदुभूतानां क्रियार्थेन

1- मी. सू. १।२।३२ ।

2- मी. सू. १।२।१ ।

3- मी. सू. १।१।२ ।

4- मी. सू. १।१।५ ।

सामान्याय तत् तत्र वेदे भूतानां सिद्धवाचिपदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिपदेन सामान्यायः सम्बन्ध इत्युपसंहाराच्च तत्रैव तात्पर्यावगतेः । अतश्च यानि क्रियावाचिपदेन सम्बन्धं नार्हन्ति सोऽरोदीदित्येवमादीनि पदानि तान्यक्रियार्थत्वादन्तर्थाकान्यप्रमाणभूतानि, तस्मान्न सर्वस्यापि वेदस्य धर्मे प्रामाण्यमित्येवं प्राप्ते-

सिद्धान्तसूत्रम्- “विधिनात्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधिना^२ स्युरिति । अयमर्थः ।” स्वाध्यायोध्येतव्य इति विधिना सर्वस्यापि वेदस्य समर्थपर्यवसायित्वं तावत्प्रतीयते । ततश्च तस्याक्षरमात्रेणाप्यन्तर्थाकन न भवितव्यमिति यथा कयापि विधया सोरोदीदित्येवमादेरपि धर्मे प्रामाण्यमास्थेयम् । तच्चैवम्-प्रजेतेत्यादि विधिवाक्येषु तावद् द्वे भावने गम्येते शब्दात्मिकार्थात्मिका च तत्रार्थात्मिकया अर्थवादा नापेक्ष्यन्ते, शब्दात्मिकया तु तेऽङ्गीक्रियन्ते ।

सा ह्येवं प्रवर्तते, भावयेदिति, तत्र लिङादीनां प्रयोजककर्तृत्वं पुरुषः प्रयोज्यः । एवञ्च सति किं भावयेल्लिङादिरित्यपेक्षायां पुरुषप्रचलनं प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकमिति सम्बध्यते, केनेत्यपेक्षिते पूर्वसम्बन्धानुभवापेक्षेण स्वज्ञानेनेति सम्बध्यते, कथमित्यपेक्षिते प्रशस्त्यादिज्ञानेनार्थवादकृतेन । कुत एतत् उच्यते-यावत्प्रशस्तोप्रशस्तो वाऽयमिति प्रेक्षावन्तो न प्रतिपद्यन्ते तावन्न प्रवर्तन्ते वा तत्र विधिविभक्तिः कुण्ठीभवति । तां प्ररोचनानिन्दा वाऽर्थवादकृता प्रकटीकरोति । तत्र ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’ इत्यादयः प्ररोचनार्थवादाः । सोरोदीदित्यादयो निन्दार्थवादाः । ततः प्ररोचनादिद्वारेणार्थवादा विध्येकवाक्यतां प्रतिपद्यन्ते । ततो धर्मे प्रमाणमिति ।

नामधेयानान्तु विध्यन्तर्गतत्वं शिष्टोक्तम् । तथाहि-उद्भिदा यजेत बलिमिदा यजेतेत्यादि श्रूयते । तत्र सन्देहः - किमुद्भेदादयः किञ्चिद्धर्मप्रत्युपयोगं गच्छन्त्युतनेति, किं प्राप्तम् ? विध्यादिष्वनन्तर्भावादानर्थवयम्, तथाहि-साध्रसाधनेतिकर्तव्यतानभिधायित्वात्तावच्चोदनावाह्यत्वम्, स्तुत्यादिबुद्धयभावादर्थवातिरेकः, कर्माङ्गभूतैवसंज्ञं प्रकाशयितव्यार्थाभावानां कार्यनिवृत्तिः । न चान्यद्वेदे प्रयोजनमस्तीत्यप्रमाणमेवंजातीयका इति प्राप्ते आह-

सामान्यायैदमर्थं स्यादिति । अयमर्थः - विध्यर्थवादमन्त्रात्मकस्य सर्वस्यापि वेदस्य साक्षात्पारम्पर्येण धर्मे प्रामाण्यमुक्तनीत्योपवर्णितम् ।

1- तै. सं. १।१।१ ।

2- मी. सू. १।२।७ ।

तस्मादुद्भिदादीनामपि वेदवचनत्वाद्विध्यर्थवादमन्त्रान्यतमान्तर्गमोऽङ्गीकार्यो
नाप्रामाण्यत्वमिति, तथाचोक्तम्—

“सर्वस्य त्रिविभागत्वाद्देस्योक्तेन हेतुना ।

उद्भिदाद्यप्रमाणत्वमतिरेकान्न सिध्यतीति^१ ॥”

सतिचैवं विध्यर्थवादमन्त्रेषु क्वोद्भिदादीनामान्तर्गम इति विमर्शं पूर्वोक्तनोत्या
न तावदर्थवादमन्त्रान्तर्गमः । ततः परिशेषाद् विध्यन्तर्गम एव युक्तः ।

तत्रापि च संशयः किमुद्भिदादीनां गुणविधित्वमुत नामवेयत्वमिति ।
तत्र गुणविधित्वमिति पूर्ववाद्यभिप्रायः । उद्भिदादिद्रव्येण यजेतेति, नचोद्भिदा-
दिशब्दो न द्रव्ये क्वचित्प्रसिद्ध इति वाच्यम्, अवयवप्रसिद्ध्या उद्भेदनसमर्थं द्रव्ये
खनित्रादौ प्रसिद्धयुपपत्तेः, ततो गुणविधित्वमित्येवं प्राप्ते—

सिद्धान्तः—‘अपि^२ वा नामधेयं स्याद्यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वादि’ ति । अय-
मर्थः यस्य यागस्पोत्पत्तावपूर्वं निष्पद्यते तस्येदं नामधेयमेव । गुणविधायकत्वा-
नुपपत्तेः । तथाहि—फलं प्रति गुणो विधीयते उत यागं प्रति । नाद्यः, तथासति
परपदसम्बन्धविधानं, व्यवहितकल्पना, औत्पत्तिकसोमबाधो नदनीये न च खनि-
त्रादिनात्यन्ताप्रसिद्धे न याग इति च दोषप्रसक्तः । न द्वितीयः फलपदानर्थव्यप्र-
त्ययव्यापारविप्रकृष्टतादिदोषप्रसक्तः । अथ गुणविशिष्टयागविधानमेतदुद्भिदा
यजेतेत्यादीत्युच्ये, तदपि न - अनेकशक्तिकल्पनामन्वर्थलक्षणादिदोषप्रसङ्गात्,
तथाचोक्तम् -

“गुणो विधीयमानो हि फले कर्मणि वा भवेत् ।

विशिष्टविधिबुद्ध्या वा सर्वथा च न युज्यते^३ इति ।

तस्मान्नोद्भिदादीनां गुणविधित्वं किन्तु यागनामधेयत्वमेव । ततो
विध्यन्तर्गमेतैव धर्मं प्रामाण्यमिति स्थितमिति ।

धर्मस्वरूपनिरूपणम्

एवं मन्त्रादीनां विध्यङ्गतया विधेश्च साक्षाद्धर्मं प्रामाण्यमित्युक्त्वा
धर्मस्वरूपं विधिवाक्यस्यैव तज्ज्ञापकत्वं विधिवाक्यस्वरूपञ्चाह धर्म इत्यादिनाम् ।

1- तन्त्रवार्तिकम् १।४।१ ।

2- मी. सू. १।४।२।

3- तन्त्रवार्तिकम्. ३।

यागादिधात्वर्थः क्रिया सैव रूपमस्येति क्रियारूपको धर्मः ।

ननु यावादिधात्वर्थलक्षणक्रियास्वरूपस्य प्रत्यक्षादिदृश्यत्वात्कथं धर्मत्वं, चोदनालक्षणो धर्म इति सूत्रेण चोदनैव विधिवाक्यमेव धर्मे प्रमाणमिति सूत्रितत्वात् प्रत्यक्षादिदृश्यत्वे च तदनुपपत्तेरित्याशङ्क्याह स्वर्गादिः- करणमिति ।

अयंभावः सत्यं यागादिधात्वर्थलक्षणक्रियास्वरूपस्य प्रत्यक्षादि दृश्यत्वं तथापि न तेनाकारेण धर्मत्वं ब्रूमः, किन्तु स्वर्गादिफलसाधनत्वाकारेण नचाय-माकारश्चोदनां विनान्यतः सिध्यतीत्यतश्चोदनालक्षणोर्थो धर्म इत्यप्यनुकूलं भवति, तेन स्वर्गादिः कारणं क्रियारूपको धर्म इत्येव धर्मस्वरूपम् । तच्च यजेत जुहुयादित्यादिभिर्भावार्थैः कर्मशब्देश्चोदनापरपर्यायैर्गम्यतइत्याह यजेतेत्यादिना भावज्ञापकैरिति । भावज्ञापकैरिति भावं धात्वर्थं ज्ञापयन्तीति भावज्ञापकानि तैरिति यावत् । कर्मवाचकपदैरिति कर्मशब्दैरित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति - न केवलं कर्मशब्दैर्नापि केवलं भावशब्दैर्धर्मस्वरूपं विज्ञायते, किन्तु भावार्थाः सन्तः कर्मशब्दास्तैरेव धर्मस्वरूपं विज्ञायते, यथा यजेत जुहुयादित्यादिभिः, तदाहुर्भट्टपादाः -

“भावार्थाः कर्मशब्दा ये तेभ्यो पूर्वक्रियागतिः ।

तैः कुर्याद्यजिना स्वर्गमेष ह्यर्थो विधीयते” ॥ ”इति ।

भावार्थैः कर्मशब्दैर्धर्मरूपं विज्ञायत इत्युक्तं तत्र हेतुमाह-तत्रैव तत्सङ्गतेरिति । अयमाशयः । केचिदाहुः - यजेत जुहुयादित्यादिशब्दान् क्रियास्वरूपस्य स्वर्गादिकरणत्वं ज्ञापयितुमीशत्ते, क्रियायाः क्षणभङ्गुरत्वात्कालान्तरभावस्वर्गादिकारणत्वानुपपत्तेः, अलः क्रियातो भिन्नं भाविस्वर्गाद्यनुकूलं किञ्चिदपूर्वं तत्करणमास्थेयम् । तदेव यजेतेत्यादिपदैः प्रतिपाद्यत इति-तन्न-श्रुतहानि - अश्रुतदोषकल्पनाप्रसङ्गात्, श्रूयते हि यजेतेत्यादिषु यागादिक्रिया-भाव्यस्वर्गादिकरणत्वम्, तत्र हि यजेतेत्यादिशब्दैः किं केन कथमित्यंशत्रयसहितार्थभावना प्रतिपाद्यते । तथाहि -

अभूतार्थप्रादुर्भावफलं करोत्यर्थमात्रं भावना, सः च सर्वत्रसिद्धकर्तृ क्रिया वाचिष्वाख्यातप्रत्ययेषु करोत्यर्थतयानुवर्तते किं करोति ? पचति, किं करोति ? पठति, किं करोति ? गच्छतीत्यादीनि तदुक्तम् ।

“सिद्धकर्तृक्रियावचिन्वाख्याय प्रत्यये सति ।

सामानाधिकरण्येन करोत्यर्थोऽवगम्यत^१ । ” इति ।

ततश्च सिद्धकर्तृकाख्यातप्रत्ययार्थी भावना, तदत्र यजेतेत्याद्याख्यातप्रत्ययस्य लिङादेरयमर्थः प्रतीयते कुर्यादिति । तत्र च किं केन कथमित्यंशत्रयापेक्षा भवति । साच लिङाद्यतिरिक्तशब्दैर्योग्यतावशात्पूर्यते । तत्र च किं कुर्यादिति किमंशापेक्षा योग्यतया स्वर्गादिशब्दैरन्योपसर्जनेरपि पूर्णा भवति । ततश्चायमर्थः सम्पद्यते -

स्वर्गादिकं कुर्यादिति, केन कुर्यादित्यपेक्षायां यजिधात्वर्थः करणांशे निविशते, इतिकर्तव्यताशब्दश्च कथमित्यंशः पूर्वते, तदेतद्यज्यादिधात्वर्थलक्षणक्रियायाः श्रूयमाणं स्वर्गादिकारणत्वं हीयेत चापूर्वं तथाकल्पितं प्रसज्येतेति भवत्येव श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गो यदि यजेतेत्यादिशब्दा न क्रियायाः स्वर्गादिकारणत्वं ज्ञापयन्तीत्युच्येत ।

ननु यज्यादिक्रियाया यथानीप्सिततमत्वान्न किमंशरूपेणान्वययोग्यता तथा क्षणभङ्गुरत्वान्नभाविस्वर्गादिकं प्रति करणत्वेन केनांशरूपेणान्वययोग्यता, अतस्तदतिरिक्तं कारणांशे निवेशमर्हति, तच्चापूर्वं श्रुतिसामर्थ्यादेव लभ्यत इति नोक्तदोष इति चेत् - यथाग्नेयादीनामुत्पत्त्यपूर्वावान्तरव्यापाराणां परमापूर्वं प्रति साधनभावस्तथा यज्यादिक्रियायाः कल्पितापूर्वावान्तरव्यापारायाः स्वर्गादिकरणोपपत्तेः केनांशरूपेणान्वयसंभवात्, तदाहुः -

“फलाय विहितं कर्म क्षणिकं चिरभाविने ।

तत्सिद्धिर्नान्यथेत्येवमपूर्वमपि गम्यत^२” इति ॥

तदेवं यागादिक्रियायाः स्वर्गादिकरणत्वसंभवाद्युक्तं यजेतेत्यादिशब्दानां तज्ज्ञापकत्वं मूलाः सर्वं यापि वेदस्य धर्मे एव प्रामाण्यं सुस्थितमिति सिद्धं भवति ॥३॥

ननु वेदान्तभागस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यासिद्धेर्न सर्वस्यापि वेदस्य धर्मे प्रामाण्यमित्याशङ्क्याह -

आत्मज्ञानफलं न मुक्तिरपितु स्वर्गोपभोगादिकं

प्रामाण्यं प्रतिपत्तिनिष्ठमुदितं वेदान्तवाचामपि ।

१- तं. वा. १।४। २२ ।

२- तं. वा. २।१।५

उक्ता मन्त्रमयी न विग्रहवती शक्रादिका देवता
यस्तस्यार्थ उपासनैकविषयः सोपीति निश्चीयते ॥४॥

कल्पलतिका

मन्त्रमयी देवता

अस्यायमन्त्रयः । वेदान्तवाचामपि प्रामाण्यं प्रतिपत्तिनिष्ठमुदितं शिष्टे-
रिति शेषः ।

अयमाशयः — ज्योतिष्टोमादिविधयः स्वाधिकारिणं स्वर्गादिफलोपभा-
गयोग्यं देहाद्यतिरिक्तमात्मानमन्तरेण न स्वकार्याय प्रभवन्तीति तज्ज्ञानोपाय-
मपेक्षन्ते । सोयमुपाय आत्माद्रष्टव्य इत्यादिना वेदान्तभागेन विधीयते, अतः
क्रतुविध्यपेक्षितात्मप्रतिपत्तिनिष्ठवेदान्तभागस्यापि क्रियार्थत्वाद्धर्म एव प्रामाण्यं
न ब्रह्मणीति । सति चैवमन्यार्थत्वादात्मज्ञानस्य न मोक्षः स्वतन्त्रं फलं किन्तु
स्वर्गाद्येव तत्तत्क्रतुद्वारा फलमित्याह — आत्मज्ञानफलं नमुक्तिरपि तु स्वर्गोप-
भोगादिकमिति, तदाहुर्भट्टपादाः —

“आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं न तु चोदिता ।

कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्य लक्ष्यता^१ ॥

विज्ञाते चास्य पारार्थ्ये यापि नासफलश्रुतिः ।

सार्थवादी भवेदेव न स्वर्गादिः कलान्तरमिति ॥

एवं च सति यथा वेदान्तानामन्यार्थतया न स्वार्थं प्रामाण्यं तथा वज्रहस्तः
पुरन्दर इत्यादिविग्रहवद्देवतावाक्यानामप्यन्यार्थतया न स्वार्थं प्रामाण्यमित्या-
शयेनाह — उक्ता मन्त्रमयी न विग्रहवती शक्रादिका देवतेति ।

ननु मन्त्ररूपस्यैव देवतात्वेऽभिधेयार्थतिरोभावेनार्थशून्यत्वापत्त्या
कञ्चन टटपादिशब्दाविशेषात्, अथाभिधेयार्थः कश्चिदस्ति मन्त्राणामित्युच्येत,
तर्हि, तस्यैव प्रतीयमानवज्रहस्तादिपदार्थस्य विग्रहवतो देवतात्वं संभवति,
किमिति मन्त्रमयी देवता न विग्रहवतीत्युच्यत इत्यत आह — यस्तस्यार्थ उपा-

१- श्लो. वा. सम्ब. परि. प्र. १०३ - १०४ ।

सनैकविषयः सोपीति निश्चीयत इति । सत्यमस्ति मन्त्ररूपस्याभिप्रेयोर्थस्तथापि नासौ प्रामाणिकः तथाहि - न तावन्मन्त्ररूपमेव तत्र प्रमाणं तस्यान्यत्र तात्पर्यात्, प्रत्यक्षादेश्च तत्रासंभव एव, इन्द्रियसन्निकर्षादिरसंभवात्, योगि-प्रत्यक्षस्य सर्वविषयत्वासंप्रतिपत्तेः, तथाचोक्तम् -

“यत्राप्यतिशयो दृष्टः सः स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूरसूक्ष्मादि दृष्टौ स्यान्नरूपे श्रोत्रवृत्तिते” ति ॥

लिङ्गाभावादनुमानमपि न तत्र प्रमाणम्, नच वैदिकशब्दगम्यत्वं लिङ्गम्, अप्रयोजकत्वात्, उपासनाविषयत्वेनाप्यस्योपपत्तेः । अतएव नार्थापत्तिः, नोपमानमपि, सादृश्यधर्मिण एवाद्याप्यसिद्धेः । अभावप्रमाणमपि न तत्र क्रमते, तस्य भावरूपत्वेन भवद्भिरङ्गीकारात् । अभावप्रमाणस्य च भावविषयत्वानुपपत्तेः, अतः प्रतियमानोपि विग्रहवत्तत्तार्थं उपासनाविषयतया काल्पनिक एवाङ्गीकार्य इति निश्चीयते । तदेवं तथाविधकाल्पनिकार्थमन्त्ररूपमेव देवतात्वेन व्यपदिश्यत इति सर्वं सुन्दरम् । एवं सर्वस्यापि वेदस्य धर्म एव प्रामाण्यं नान्यत्रेत्युपपादितम् ॥४॥

इदानीं वेदस्य वर्णशरीरत्वाद्वर्णानां नित्यत्वविभूत्वादिकं, तत्तद्वैधर्म्यनिरासाय प्रतिपादयति -

नित्याः सर्वगता नभोवदुदिताः सर्वेऽपि वर्णा ध्वनि -

व्यङ्ग्यारते ध्वनयश्च मारुतगुणा मन्द्रोच्चनीचादयः ।

एतादृग्ध्वनियोगतस्तु निखिला वर्णास्तथाधर्मिण -

स्तद्वद् भान्ति स्वरोच्चमन्द्रमृदवश्चेत्याह तौतातितः ॥५॥

कल्पलतिका

वर्णात्मकशब्दस्य नित्यत्वम्

सर्वेऽपि वर्णा नभोवन्नित्याः सर्वगता उदिताः । तथाहि-वर्णा नित्याः ध्वनिधर्मान्यत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्-इत्यनुमानाद्वर्णानां नित्यत्वं सिद्धयति । नच वाच्यमनित्या वर्णाः शब्दत्वात् ध्वनिवदिति सत्प्रतिपक्षग्रस्तं वर्ण-

नित्यत्वानुमानमिति, स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञा न गकारादिव्यक्तिविष-
येति वाच्यम्, व्यक्तिविषयत्वे बाधदर्शनात् । ननु तारगकारव्यक्तेर्मन्द्रगका-
रव्यक्तिभेदस्तावदङ्गीकार्यः, तारमन्द्रत्वादिविरुद्धधर्माध्यासस्यैकत्रासंभवात्,
अतो गकारव्यक्तिभेदसिद्धौ सोयं गकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञा न व्यक्तिविषया,
किन्तु जातिविषया, अतो गकारादिवर्णव्यक्तीनामनित्यत्वानुमानं न प्रत्यभिज्ञा-
बाधितविषयमिति चेत्,

सैवं वोचः, गकारव्यक्त्यैक्येपि तारमन्द्रध्वनियोगात्तथाप्रतिभासोपपत्तौ
सोयं गकार इति प्रत्यभिज्ञा गकारव्यक्त्यैक्यविषयत्वोपपत्तेः । अन्यथा त्वन्म-
तेपि तारमन्द्रगकारव्यक्तिभेदाङ्गत्वस्याभिन्नस्यापि भेद प्रतिभासोपपादनं शिथि-
लीभवेत् । तस्माद्यथा तारादिगकारव्यक्तिभेदाङ्गत्वभेदप्रतिभासस्त्वन्मते तथा
मन्मते तथाविधध्वनिभेदाद् गकारव्यक्तिभेदप्रतिभासोपपत्तिरिति । तदाहुः-

“यथैव न तु गत्वादि गम्पमानं द्रूतादिभिः ।

विशेषैरपि नानेकमेवं वर्णोपि नो भवेत् ॥

त्वयापि व्यञ्जकव्यक्तिभेदाद्भेदोभ्युपेयते ।

समापि व्यञ्जकैर्नादैर्भेदनुद्विर्भवति ॥ ”

तस्मात्सोयं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबाधितविषयं वर्णानित्यत्वानुमानं न वर्ण-
नित्यत्वानुमानसत्प्रतिपक्षतां भजते । सति चैवं वर्णानां नित्यत्वे सर्वगतत्वं
साध्यते । सर्वगता वर्णा नित्यत्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वादात्मवदिति । नचास्म-
दादिपदं व्यावृत्त्याभावाद्व्यर्थमिति शङ्कनीयम्, परमाण्वादावसर्वगते नित्यत्वे
सति योगिप्रत्यक्षे परमतप्राप्तानिव्याप्तिपरिहारार्थतयासार्थक्योपपत्तेः । तस्माद्
वर्णात्मकः शब्दो नित्यः सर्वगतश्चेति स्थितम् । तदाहुः -

“वर्णात्मानस्तु ये शब्दा नित्याः सर्वगताश्च ते ।

पृथग्द्रव्यतया ते हि न गुणाः कस्यचिन्मता ॥^१ इति ।

ननु वर्णानां नित्यत्वे सति सर्वगतत्वे सर्वदा श्रोत्रसङ्गतत्वादुपलब्धि-
रनुपलब्धिरेव वा स्यात्तयोः कादाचित्कत्वे नियामकाभावादित्याशङ्क्याह-
ध्वनिव्यङ्ग्या इति । अयं भावः, वर्णानां ध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद्व्यञ्जकध्वनि-

१. श्लो. वा. स्फोट. २४-२५ ।

२. श्लो. वार्तिकम् श. नि. प्रकरणम् ।

सम्बन्धे सत्युपलब्धिरसतिचानुपलब्धिरित्युपलब्ध्यनुपलब्धयोः कादाचित्कोपपत्तो न सर्वदा तयोरन्यतरप्रसञ्जनं समञ्जसमिति, तदाहुः-

यथा घटादेशीपादिरभिन्यञ्जक इष्टते ।

चक्षुषोऽग्रहादेवं ध्वनिः रथाच्छ्रोत्रसङ्गते^१रिति ॥

ननु वर्णातिरिक्तध्वनीनामभावात्कथं वर्णव्यञ्जकत्वं तेषामित्याह-
शङ्क्याह ते ध्वनयश्च मास्तगुणा मन्द्रोच्चनीचादय इति । दूरादुच्चार-
णवर्णव्यक्त्यभावेऽपि य आकर्ष्यन्ते ते ध्वनयो मात्र गुणाः चकारात्रमना
वा सर्वथा तावद् वर्णातिरिक्ता एव ध्वनयो न वर्णात्मान इति तात्पर्यार्थः ।
एतदेव मन्द्रोच्चनीचादय इत्यनेन समसूचि । मन्द्रो गकार उच्चो गकारो
नीचो गकार इत्यादिषु गकारव्यक्तेरनुवृत्तेर्मन्द्रत्वादिव्यावृत्तेष्व मन्द्रादि-
ध्वन्यतिरिक्तो गकार इति गम्यत इति भावः ।

एवं ध्वनिस्वरूपमभिधाय तत्सम्बन्धादृणेष्वपि तथा प्रतिभासो
भवतीत्याह-एतादृग्ध्वनियोगत इत्यादिना । मन्द्रादिध्वनियोगादमन्द्रादि
स्वरूपादिष्वपि निखिन्नावर्णास्तथाधमिणस्तथाविधमन्द्रत्वादि धर्मवन्तः सन्तस्तद्-
वत्स्वरोच्चमन्द्रमृदवो भान्ति । यथा रक्तः पटस्तत्त्वतोऽत्राभूतोऽपि कुसुम्भादि-
रक्तद्रव्यसम्बन्धात्तथाविधरक्तत्वादिधर्मैर्वा तद्वदवभासते, तथा वर्णा अपि तत्त्व-
तोऽत्राभूता तथाभूतध्वनिसम्बन्धात्तथावभासन्त इति ।

उक्तेऽर्थे शिष्टोक्तिरस्तीत्याह-इत्याह तौतातित इति । शिष्टोक्तिश्च
लेशतो दर्शिता यथैव तत्त्वगन्धादीत्यादिना ॥१॥

इति श्रीकविकैरेन्दुश्रीजापराजविरचितायां

कल्पलतिकायां भाट्टशास्त्रसङ्ग्रह-

व्याक्रिया

अथ प्राभाकरशास्त्रसङ्ग्रहप्रक्रिया

इदानीं प्राभाकरशास्त्रस्य भाट्टशास्त्रेण प्रायः सादृश्यात्तन्निरूपणा-
नन्तरं तत्सङ्ग्रहं पद्यत्रयेण प्रतिपादयति—

व्यावृत्तात्मकमेव वस्तु सकलं प्राभाकरीये मते
भेदस्तत्र घटादिरूप उदितस्तद्धर्मरूपो नहि ।
ज्ञानं चापि यथार्थमेवसकलं पञ्चैव मानानि तु
प्रत्यक्षप्रभृतीन्यभावरहितान्यत्रापि शब्दो गुणः ॥१॥

नित्यः सोऽथ कथ्यते पदचयः सर्वोपि कार्यान्वितः
स्वार्थे कार्यपरस्तु कार्यविषये चान्यान्विते शक्तिमान् ।
कृत्युद्देश्यतया प्रधानमपि यत्तत्कार्यमार्याविदु—
वेदे तच्च नियोग संज्ञकमथो भावार्थसंज्ञं त्वहि ॥२॥

यन्मानान्तरगोचरो नहि ततो पूर्वं नियोगो भवेत्
तस्मादेवफलं भवेन्न च पुनर्धात्वर्थतो भङ्गुरात् ।
स्वस्मिन् प्रेरयते नियोज्यपुरुषं यस्मात्ततः प्रोच्यते
तज्ज्ञैरेष नियोग इत्यभिहितं भीमांसकैर्युक्तिः ॥३॥

कल्पलतिका

भाट्टमतादस्य वैलक्षण्यम्

अत्र च ज्ञानयथार्थत्वादिनिरूपणस्य वस्तुव्यवस्थोत्तरकालीनत्वात्तामेव प्रथ-
मश्लोकार्धेन प्रथमं तावदाह—व्यावृत्तात्मकमेव सकलमित्यादिना । एवकारेण
भाट्टोक्तव्यावृत्तानुवृत्तात्मकत्वं निवारयति । सकलमिति वैशेषिकमतव्यावृत्ति-

विधीयते । तत्र हि न सर्वं वस्तु व्यावृत्तात्मकं, नापि व्यावृत्तात्मकं न्यरूपि, किन्तु व्यक्त्यादिव्यावृत्त्यात्मकमेव, जात्याद्यनुवृत्तात्मकमेवेति, ततो व्यावृत्तात्मकमेव जात्याद्यनुवृत्तात्मकमेवेति ! ततो व्यावृत्तात्मकमेव वस्तु सकलमिति पक्षद्वयव्यावृत्तिपरो युक्तः प्रयोगः ।

ननु कथं सर्वमपि व्यावृत्तात्मकं वस्तु यावता जातिरनुवृत्ता घटादिषु प्रतीयते इति चेत् - मैवं वोचः, जातेरेवासिद्धत्वात् । ननु यदि जातिर्नाङ्गीक्रियेत तर्हि व्यावृत्तेषु घटादिषु अनुगतप्रत्ययो न स्यात्ततो जातिरङ्गीकर्तव्येति चेत् -

न, यया जातिव्यञ्जकमङ्गीक्रियते तेनैवानुवृत्तप्रत्ययोपपत्तेः । नच जातिव्यञ्जकमपि स्वरूपतोऽनुवृत्तं स्वीकर्तुं मुचितम्, तथासति हि तस्यापि जातिव्यञ्जकत्वापत्त्या सर्वदोषलब्धिवारणाय कादाचित्कं व्यञ्जकमास्थेयम् । तथा च तस्याप्येवं तस्याप्येवमित्यनवस्थाप्रसङ्गः । तस्य इदं घटादिव्यक्त्य एव व्यञ्जकत्वेनाङ्गीकार्या । ताश्च व्यावृत्ता एवानुवृत्तस्वरूपं धर्मं विनैव यथा तवानुवृत्तघटत्वादजातिव्यञ्जिकास्तथा ममानुवृत्तप्रत्ययं प्रति गोचरीभविष्यन्तीति मुद्यानुवृत्तजातिस्वीकारः ।

भवतु तर्हि व्यावृत्तानुवृत्तकं वस्तुतत्त्वमिति चेत् न-विरोधात्, नह्येकमेव वस्तु व्यावृत्तमनुवृत्तञ्चेति युज्यते, नित्यमनित्यमितिवत्, अथाकारभेदाद् व्यावृत्तानुवृत्तात्मकत्वमेवास्यैवेत्यङ्गीक्रियेत, तदाहुः-

“कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाभेदः कुण्डलद्यात्मना भिदे”ति ॥

तथापि द्व्याकारस्य वस्तुनोनुगमानुपपत्तेर्व्यावृत्तात्मकमेव वस्तुतत्त्वमङ्गीकृतं भवेत्, तदाहुः-

सामान्यं नहि वस्त्वाभा विशेषश्चित्र एव सः ।

तस्यानवयतोभेदवादः शब्दान्तरादय इति ॥

तस्माद् व्यावृत्तात्मकमेव वस्तुतत्त्वमिति ।

भेदो व्यावृत्तात्मकः

ननु पटाद् घटादयोभिन्ना इत्यत्र घटादिषु व्यावृत्तेष्वनुवृत्तोभेदः प्रतीयत इति न सर्वं वस्तु व्यावृत्तात्मकमित्याशङ्क्याह भेदस्तत्रैत्यादि । घटादिरेव रूप-

मस्येति घटादिरूपो भेदः । भेदस्वभावाः सर्वे भावा इत्यर्थः, ततो न घटादिष्व-
नुवृत्तो भेदो येन न सर्वं वस्तु व्यावृत्तात्मकमित्याशङ्क्येतेति भावः । अत्र
हेतुमाह तद्धर्मरूपो नहि इति ।

अयमर्थः, यदि भेदो घटादिधर्मस्तर्हि घटादेर्भिन्नोऽभ्युपेयः, एकस्यैव धर्मधर्मि-
भावासंभवात्, यदा च घटादिभ्यो भिन्नो भेद इत्यभ्युपगमस्तदापि भेदान्तरेण
वा भिन्नः स्वरूपेणैव वेति वाच्यम् । यद्याद्यः, तर्ह्यनवस्था-भेदान्तरस्यापि स्वधर्मि-
भेदादन्यभेदान्तरेणैव भिन्नत्वाद्गीकारस्यावश्यकता । अथ घटादिधर्मो भेदः स्वरू-
पेणैव ततो भिन्न इति द्वितीयः पक्षस्तर्हि घटादिना किमपराद्धं भेदेन च किमनुकू-
लमाचरितम् । घटादेः स्वरूपतो न भिन्नत्वं भेदस्य तु स्वरूपतो भिन्नत्वमसति
विशेषेभ्युपगम्यते । ततो घटादिरेव भेदशब्देन व्यपदिश्यते, तच्च व्यावृत्तात्मकमेव
सर्वमित्युपपादितम् ।

ज्ञानं यथार्थमेव

ननु विमतं ज्ञानमयथार्थं प्रत्ययत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानाद् घटादि-
रूपस्यापि प्रतीयमानस्य भेदस्यावस्तुत्वे कथं व्यावृत्तात्मकमपि वस्तुतत्त्वमित्या-
शङ्क्याह ज्ञानं चापि यथार्थमेव सकलमिति ।

अयमाशयः, यदि विमतं ज्ञानमयथार्थं प्रत्ययत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनु-
मानं क्षोदधमं स्यात्तर्हि घटादिभेदप्रत्ययानामयथार्थत्वे घटादिभेदानामवस्तुत्वं
स्यात्, न चैतदस्ति, दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्येन हेतोर्विरुद्धत्वात्, न ह्ययथार्थं
किमपि ज्ञानं नः प्रतिपन्नम् ।

इदं रजतमित्यादि ज्ञानस्यापि यथार्थत्वाभ्युपगमादुपपत्तेश्च । तथाहि-
काचकामलादिसमुद्बुद्धदोषदूषितलोचनालोचितशुक्तिकाशकलादिसाधारणाकारा-
कलने तथाविधदोषवशाच्छुक्तिवादिविशेषास्फुरणे च सति समुद्बुद्धसंस्का-
रकारणकं रजतगोचरं स्मरणमुपजायते तावत् । तच्च स्मरणान्तरदोषवशा-
त्तत्तावियुक्तमवभासते, ततश्चेदमिति पुरोर्वर्तिसाधारणाकारग्रहणस्य रजतमिति
स्मरणस्य च विषयतः स्वरूपतश्च परस्परं भिन्नस्याप्यसंसर्गाग्रहात्सम्प्रति-
पन्नरजतग्रहणसारूप्येणैवं रजतमिति व्यवह्रियते । न पुनः पुरोर्वर्तितयेदं
रजतमित्यसत्यमेव तदनुभूयते, येन तत्प्रत्ययस्यायथार्थत्वं स्यात् क्वचित्पुन-

ग्रहणयोरेव यथार्थत्वे। दोषाभावान्मानसद्भावाच्च तदन्तःपातिभेदप्रत्यय-
स्यापि यथार्थत्वे स्थिते सिद्धं स्वरूपभेदभिन्नं व्यावृत्तात्मकं वस्तुतत्त्वमिति ।

प्रमाणपञ्चकम्

एवं वस्तुतत्त्वं व्यवस्थाप्य मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायेनैतन्मता-
नुगतं प्रमाणविभागमुपक्षिपति पञ्चेत्यर्थः । नित्यत्वं च शब्दस्य वर्णात्म-
कस्यैव वेदितव्यम् । इतरस्यानित्यत्वेन सम्प्रतिपन्नत्वात् । तन्नित्यत्वञ्च
भाट्टप्रक्रियानुसारेण समर्थनीयम् ।

कार्यान्विते शक्तिः

एवं शब्दरूपं निरूप्य तस्य कथं प्रामाण्यमित्याद्याह अथेत्यादिना
शक्तिमानित्यन्तेन ।

अयमत्रार्थसङ्ग्रहः । गामानयदण्डेनेत्यादिपदकदम्बात्मकं वाक्यं कार्य-
परतया प्रमाणतामवलम्बत इति सर्वजनप्रतीतिसिद्धम् । तथाहि- गामानय
दण्डेनेत्युत्तमवृद्धप्रयुक्तपदकदम्बकश्रवणसमनन्तरसमुपजातप्रवृत्ति मध्यमवृद्धम-
ध्यवसाय मध्यस्थः कश्चिदनुमिमीते - अस्येयं प्रवृत्तिः कार्यज्ञानपूर्विका प्रेक्षा-
वत्प्रवृत्तित्वात्मदीयप्रवृत्तिवदिति । तच्चास्य कार्यज्ञानं कारणान्तरासंभवात्स-
न्निहितप्रारम्भाविपदकदम्बकश्रवणकारणकमेव भवितुमर्हतीति गामानय दण्डेने-
त्यादिपदकदम्बकस्यास्ति कार्येऽर्थे तात्पर्यमिति च पर्यालोचयति । तस्माद्-
गामानयेत्यादिवाक्यस्य कार्यपरतयैवाध्यवसाये स्थिते सत्यावापोद्वापाभ्यां गामि-
त्यादिपदकदम्बकस्य कार्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वमानयेत्यादिपदकदम्बकस्य
पुनरन्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वमध्यवसायते ।

न च वाक्यं गामित्यादिपदकदम्बकस्य कार्यान्वितस्वार्थेभिहिते कार्य-
पदस्य वैयर्थ्यम्, कार्यपदेन वाच्यान्विते स्वार्थेभिहिते गामित्यादेवैयर्थ्यम्, ताव-
तैव प्रतिपादयिषितप्रतिपत्त्युपपत्तेरिति । तत्र बोधात् - गामित्यादिपदं तु
द्वितीयादि विभक्त्यर्थान्वित एव । द्वितीयादिविभक्त्यर्थश्च क्रियाव्याप्यत्वलक्ष-
णकर्मत्वादिः । तच्च क्रियाव्याप्यत्वं न क्रियान्वयं विना संभवतीति द्वितीया-
दिविभक्तिमदभिर्गामित्यादिपदैः क्रियाव्याप्यत्वादिविशिष्टगवादिस्वार्थमभिद-
धद्भिः क्रियान्वित एव सोभिधीयते ।

1- 'यथार्थत्वे' इत्यतो 'दण्डेनेत्यादि' पर्यन्तस्य पाठस्यावृत्ततया तं परित्य-
ज्योचितानुपूर्वी स्थापिता । टि.

क्रिया च धात्वर्थलक्षणा । सा च प्रवर्तकवाक्ये कार्यमित्युच्यते, ततश्च प्रवर्तकवाक्ये क्रियान्वितस्वार्थाभिधायकानि गामित्यादिपदानि कार्यान्वितं स्वार्थमभिदधतीत्युच्यते । एवमानयेत्यादिकार्यपदमपि योग्यान्वितमर्थमभिदधते, आनयेत्यादिपदेभिहिते हि सामान्येन कारकान्वितमानयनादि प्रतीयते, अन्यथा कारकविशेषाकांक्षानुदयप्रसङ्गात्, सति हि सामान्यतोभिधाने विशेषपाकाङ्क्षा भवति । इदमित्युक्ते किमितिवत् । तस्मादानयेत्यादिकार्यपदं योग्यान्वितार्थाभिधायकमित्युचितम् ।

नचैवं सति गामित्युक्ते सत्यानयनस्यानयेत्युक्ते च गवादिपदानामुच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् विशेषसमर्पकतया सार्थक्योपपत्तेः ।

कार्यलक्षणम्

एवं गामानयेत्यादिपदकदम्बकस्य कार्यपरतया प्रामाण्यमुपवर्ण्य कार्यपदार्थं लक्षयति कृत्युद्देश्यतयेत्यादिनाविदुरित्यन्तेन । कृत्युद्देश्यत्वे सति प्रधानं कार्यमिति कार्यलक्षणमाचक्षते विचक्षणा इत्यर्थः । प्रधानपदेन फलादिव्यावृत्तिः । तस्य कृत्युद्देश्यत्वे सत्यपि प्रधानत्वाभावात् ।

ननु कथं फलादेः प्राधान्याभावो यावता तादर्थ्यमन्यस्य क्रियादेरवगम्यते, यदर्थं ह्यन्यद्भवति तत्प्रधानमिति प्रसिद्धिरिति चेत्—न, अत्र शाब्दप्राधान्यस्य विवक्षितत्वात् । न च शाब्दं प्राधान्यं फलादेरुपलभ्यते, शाब्दं हि प्राधान्यं तत्रैव भवति, यदप्राप्तं बोध्यते शब्देन । नचाप्राप्तफलादिवोधनाय शब्दप्रवृत्तिः तस्य रामकिंनारां प्राप्तत्वात् । किन्तु हि ? रागादिप्राप्तं फलादिकमनूयाप्राप्ततत्करणादिवोधनाय, ततः फलादेः शाब्दप्राधान्याभावाद्युक्ता प्रधानपदेन तद्व्यावृत्तिः ।

तथातीतादिव्यावृत्तिश्च कृत्युद्देश्यमिति अस्ति हि—रामः सेतुं बबन्धेत्यादिषु सेतुबन्धनादेः शाब्दप्राधान्यम् । नच तस्य कृत्युद्देश्यता, अतीतादिस्वरूपत्वात् । तस्मात्कृत्युद्देश्यत्वे सति प्रधानं कार्यमिति कार्यलक्षणं युक्तम् । तदाहुः—

कृत्युद्देश्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयत इति । तदेतत्कार्यं लोके भावार्थापरपर्यायं वेदे तु नियोगसंज्ञमित्याहुः वेदे तच्चेत्यादिना । अयं भावः, लोके भावार्थस्यैवानयनादेर्यथोक्तकार्यत्वदर्शनाद्भावार्थ एव गामानयेत्यादौ कार्यशब्दाभिधेयः । वेदे तु न तथा, तत्र हि क्षणभङ्गुरे भावार्थे यथोक्तकार्यल-

क्षणाभावात्तदतिरिक्तं किञ्चित् स्वर्गाद्यनुकूलं कार्यपदेनाभिधीयते । तथाहि-
अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गं काम इत्यत्र काम्यसम्बन्धात्साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्यः
प्रतीयते । स च नियोज्यस्तदेव कार्यतयाधिगच्छति यत् काम्यमानस्वर्गाद्यनु-
कूलतामवलम्बताम् । न चाग्निहोत्रादिक्रिया कालान्तरभावस्वर्गाद्यनुकूला
क्षणभङ्गुरत्वात् ततस्तदतिरिक्तमेव किञ्चित् स्वर्गाद्यनुकूलं कार्यतयाधि-
गच्छति नियोज्य इति गम्यते । तच्च नियोगशब्देनान्वर्थेनाभिधीयते, अस्य
चान्वर्थतां नातिदूरे निरूपयिष्यति, तदेव लोके भावार्थसंज्ञया वेदे च नियो-
गसंज्ञया व्यवह्रियते यथोक्तलक्षणं कार्यमिति ।

न केवलं नियोगसंज्ञया कार्यं व्यवह्रियते, किन्तुहि? अपूर्वसंज्ञयाप्यन्व-
र्थयेत्याह यन्मानान्तरगोचरो न हि ततो पूर्वं नियोगो भवेदिति । पूर्वोक्तनित्या
क्रियादिभिन्नं स्वर्गाद्यनुकूलं यन्नियोगपदगोचरः कार्यं तन्मानान्तरगोचरत्वाद-
पूर्वशब्दविषयो भवेदिति यावत् । तदाहुः -

क्रियादिभिन्नं यत्कार्यं वेद्यं मानान्तरैर्न तत् ।

अतो मानान्तरापूर्वमपूर्वमभिधीयत इति ॥

तदेतदपूर्वं नियोगाभिधानं क्रियादिभिन्नमेव कार्यं स्वर्गाद्यनुकूलं न क्रियाल-
क्षणं भङ्गुरत्वादित्याह तस्मादेव फलमित्यादिना भङ्गुरादित्यन्तेन ।
स्पष्टोऽर्थः । उपपत्तिस्तु लेशतः प्राक् प्रत्यपादि । एवं क्रियादिभिन्नं
नियोगापरप्रायिमपूर्वं वेदे कार्यमित्युक्तम् । तत्र नियोगशब्दस्यान्वर्थतामाह
स्वस्मिन् प्रेरयत इत्यादिना । यस्मात् कारणात् स्वस्मिन् नियोज्यपुरुषं
प्रेरयते ततः कारणात् तज्ज्ञैर्नियोगलक्षणज्ञैर्मिमांसकैरेण नियोग इति प्रोच्यते
तदाहुः-

कार्यत्वेन नियोज्यञ्च स्वात्मनि प्रेरयन्नसौ ।

नियोग इति मीमांसानिष्णातैरभिधीयत इति ॥

तदेतद्यदवादि मीमांसकैस्तदुपपत्ति एवेत्याह युक्तिरिति । युक्तिश्च लेशतो
दर्शिता । विस्तरः पुनरन्यतोवगन्तव्यः ॥१॥ ॥२॥ ॥३॥

इति श्रीकविकैरेन्दुश्रीजापराजविरचितायां

कल्पलतिकायां प्राभाकर-

शास्त्रसङ्ग्रहव्याक्रिया ।

अथ सांख्यमतसङ्ग्रहप्रक्रिया

इदानीं वेदान्तिमतापेक्षया सांख्यमतस्य भेदवादित्वेन पूर्वोक्तदर्शनैः साम्यात्त-
दनन्तरं तस्यैव वक्तुमुचितस्य संग्रहं प्रतिज्ञापुरस्सरं पद्यत्रयेण प्रतिपादयति -

ब्रूमः सांख्यमिह प्रधानपुरुषद्वयेन तत्त्वद्वयं
तत्रापि प्रकृतिः प्रधानवचनात्तस्याश्चतुर्विधः ।
रूपाणि प्रकृतिर्महानहमथो पञ्चापि तन्मात्रिकाः
शब्दाद्या अथ भूतपञ्चकमतश्चैकादशाक्षाणि च॥१॥

स्यान्मूलप्रकृतिर्विकाररहिता नित्या जगत्कारणं
सत्त्वादित्रिगुणा महत्प्रभृति तु स्यात्सप्तकं प्राकृतम् ।
अन्यस्य प्रकृतिश्च षोडश परे भावाः पुनः प्राकृताः
नान्यस्य प्रकृतिः पुमांस्तु बहुधा स्याच्चेतनाविग्रहः ॥२॥

नासौ तु प्रकृतिर्न चापि विकृतिर्नानाप्यसङ्गोपि सं -
स्तादात्म्यं प्रकृतेरवाप्य भजते दुःखादिसङ्गं पुमान् ।
सत्त्वस्यातिशयात्प्रधानपुरुषाभेदावभासे गते
कैवल्यं पुरुषस्य यच्च सहजं निःश्रेयसं तद्विदुः ॥३॥

कल्पलतिका

सामान्यतः पदार्थविभागः

अत्र चाद्यपद्येन विवक्षितमतप्रतिज्ञां तदभिमततत्त्वस्य सामान्यतो
विशेषतश्च तत्तत्संज्ञाभेदेन विभागं निरूपयति तत्र च ब्रूमः सांख्यमिति प्रतिज्ञा,

इहेत्यादिना तत्त्वविभागनिरूपणम् । तथाहि- इहेत्यस्मिन् सांख्यशास्त्रे प्रधान-
पुरुषद्वयेन तत्त्वद्वयम् । प्रधानं पुरुषश्चेति द्वेधेन सामान्यतस्तत्त्वद्वयम् ।
अत्रापि प्रधानशब्दः प्रकृत्यपरपर्याय इति दर्शयंस्तस्य चतुर्विंशत्यात्मना विभा-
गमभिधत्ते तत्रापि प्रकृतिरित्यादिना रूपाणीत्यन्तेन ।

प्रकृतेर्भेदः

अयमर्थः, तत्रापि प्रधानपुरुषयोर्मध्ये प्रकृतिः प्रधानवचना, प्रधान-
मिति वचनं यस्याः सा तथोक्ता, प्रधानशब्देन प्रकृतिरुच्यत इत्यभिप्रायः ।
प्रकृतिर्नामानात्मवस्तु, सा च प्रकृतिश्चतुर्विंशत्यात्मना विभक्तेत्युक्तं,
तमेव विभागमभिव्यनक्ति प्रकृतिर्महानित्यादिना ।

अयमाशयः, प्रकृतिर्मूलप्रकृतिर्विध्यमाणलक्षणेति यावत्, महानिति
प्रथमो मूलप्रकृतेर्विकारः, अहमित्यहङ्काराख्यो महत्तत्त्वस्य प्रथमो विकारः,
अथो पञ्चापि तन्मात्रिका इत्यहङ्काराख्यतत्त्वानन्तरं पञ्च तन्मात्राः शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धाख्या भवन्ति । अथ भूतपञ्चकमिति शब्दादितन्मात्रानन्तरमा-
काशादिभूतपञ्चकं भवति, अतश्चेत्येतदनन्तरमेकादशाक्षाणीति श्रोत्रस्पर्शचक्षू-
रसनघ्राणवाग्दलिङ्गकरचरणांतप्करणाख्यान्येकादशेन्द्रियाणि भवन्ति ।

प्रकृतिलक्षणम्

एवं प्रकृतेश्चतुर्विंशतिविभागानभिधायान्विभागस्य प्रकृतिशब्दोद्दिष्टस्य
मूलप्रकृतितत्त्वस्य लक्षणमाह स्यान्मूलप्रकृतिरित्यादिना त्रिगुणेत्यन्तेन ।

अयमर्थः, जगत्कारणमिति महदादेः प्रपञ्चस्य उपादानकारणं तन्मू-
लप्रकृतिरिति मूलप्रकृतेः तटस्थलक्षणम् । विकाररहिता नित्या सत्त्वादित्रि-
गुणेति स्वरूपलक्षणम् । विकाररहितेति स्वरूपलक्षणम् । अत्र च सत्त्वादित्रिगुणा
नित्येतावदेव स्वरूपलक्षणम् । विकाररहितेतिपदं नित्यत्वोपपादकम् । यतो
विकाररहिता विकारेण कृतत्वेन रहिताः स्वयं विकाररूपा न भवन्ति ततो नित्येति ।
एतावत्येव मूलप्रकृतेः स्वरूपलक्षणे पुरुषे व्यभिचारस्तस्यापि नित्यत्वात्तत इदमुक्तं
सत्त्वादित्रिगुणेति । सत्त्वादयस्त्रयो गुणा यस्यास्तथोक्ता ।

ननु सत्त्वादयस्त्रयो गुणा एव मूलप्रकृतिरिति सांख्यैः स्वीकृतत्वात्
त्रयो गुणा यस्या इति गुणत्रयान्मूलप्रकृतेरन्यत्वद्योतको विग्रहो न युक्त इति चेत् -
न, मूलप्रकृतेर्गुणा नित्या इति मूलप्रकृतेः स्वरूपलक्षणम् । सत्त्वादित्रिगुणा मूल-
प्रकृतिरित्येव तल्लक्षणे महदादितत्त्वेषु व्यभिचारस्तेषामपि त्रिगुणात्मकत्वात्स्वयं
विकाररूपत्वेन मूलप्रकृतिर्नाभावाच्च ततो नित्येत्युक्तम्, तदेवं नित्या सत्त्वादि-

त्रिगुणेति मूलप्रकृतेः स्वरूपलक्षणम् ।

तदस्थलक्षणन्तु जगत्कारणमित्युक्तम् । ननु कुतो जगत्कारणत्वं गुणत्रयात्मिकाया मूलप्रकृतेरिति चेत्-उच्यते, विमतमविभक्तजडवस्तुपादानकं परिमितत्वाद् घटशरावादिवत् । तथा विमतं सुखदुःखमोहसामान्योपादानकं नियमेन तदन्वितस्वभावत्वात् यन्नियमेन यदन्वितस्वभावं तत्तत्सामान्योपादानकं यथा मृत्सामान्यान्वितस्वभावं घटशरावादिवत् । तच्चायमसिद्धो हेतुः विमतस्य रागद्वेषमोहेहेतुत्वेन तत्सिद्धेः । तथाहि-काचन कामिनी कस्यचिन्तिजप्रियस्य रागमुत्पादयति, सैव सपत्नीजनस्य द्वेषं जनयति, उदासीनस्य च मोहमज्ञानलक्षणम् । तत्कस्य हेतोः? तं प्रति सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमसामाविर्भावात्, सुखदुःखमोहा एव हि सत्त्वरजस्तमांसि । तेन, गुणत्रयोपादानकं विमतं सिध्यति ।

तथा विमतमविभक्तजडवस्तुपादानकं प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वात्तरङ्गादिवत्, तथा विमतं समानोपादानकं कार्यत्वात् घटवत्, विमतं जडस्वभावमिति तदुपादानमपि जडस्वभावमिति, तथा विमतं अविभक्तजडवस्तुपादानकं विचित्रकार्यत्वादेकबीजप्रखण्डाङ्कुरकाण्डादिवत् । तदेवमनेन हेतुकलापेनास्य जगतो गुणत्रयात्मिका मूलप्रकृतिरेवोपादानमिति युक्तमातदाहुः-

भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेरेव ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूपस्येति ॥”

अत्र च कारणमस्ति गुणत्रयात्मकमव्यक्तं महदादिविणेषाणामित्यन्वयः ।

महदादिसप्तकस्य स्वरूपम्

एवं गुणत्रयात्मिका नित्या जगत्कारणं मूलप्रकृतिरित्यनात्मवस्तुलक्षण-प्रकृतेश्चतुर्विधस्यात्मना विभक्ताया आद्यविभागस्वरूपं निरूप्य महदादिविभागसप्तकस्य स्वरूपं निरूपयति महदित्यादिना प्रकृतिश्चेत्यन्तेन । महत्तत्त्व-महद्भारतत्त्वं, शब्दाद्याः पञ्चतन्मात्रा इत्येतत्तत्त्वसप्तकं प्राकृतं प्रकृतिजन्यम्, अन्यस्य प्रकृतिश्च कारणं भवति, पूर्वं पूर्वं प्रति कार्यत्वमुत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वमित्यर्थः । तथाहि- महत्तत्त्वं मूलप्रकृतेः कार्यं कारणञ्चाहद्भारतत्त्वस्य, तथाहद्भारतत्त्वं महत्तत्त्वस्य कार्यं कारणञ्च शब्दादितत्त्वाद्यतन्मात्रपञ्चकं प्रति, तथा तदसि पूर्वं प्रति कार्यं कारणञ्चोत्तरं प्रतीत्यादि ज्ञेयम् ।

एवं महदादितत्त्वसप्तकस्यापेक्षिकं प्राकृतत्वं प्रकृतित्वञ्चोक्तत्वाका-

शादीनां षोडशभावानां प्राकृतत्वमेव न पुनः प्रकृतिरूपमपीत्याह-षोडश परे भावाः पुनः प्राकृता नान्यस्य प्रकृतिरिति । परे इति शब्दादितन्मात्रापञ्च-कानन्तरोक्ता आकाशादिभूतपञ्चकमेकादशेन्द्रियाणीत्येतत्पुनः षोडशभावाः प्राकृताः प्रकृतिजन्या, अन्यस्य प्रकृतिरित्युपादानकारणं न भवन्ति । महदादि-सप्तकमिवैते षोडश भावाः प्राकृता सन्तः प्रकृतिरूपाश्चान्यं प्रति न भवन्ति किन्तु प्राकृता एवेत्यर्थः ।

पुरुषस्वरूपम्

एवं चतुर्विंशत्यात्मकं प्रकृतिशब्दाभिधेयं प्रधानमभिधाय पुरुषस्वरूपं निरूपयति पुमास्तु बहुधेत्यादिना । पुमानिति पुरुषश्चेतनाविग्रह इति विज्ञा-नशरीरो बहुधेति प्रतिशरीरं भिन्नस्तत्त्वत इति यावत् । पुमांस्त्विति तुशब्दः पुंसः प्रकृतिवन्नियतविभागत्वं वारयति । “अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति”ति श्रुतेस्तावत् पुरुषस्य विज्ञानशरीरत्वमवगम्यते । स्वयं ज्यो-तिरितिपदेन हि स्वप्रकाशत्वमात्मनोभिधियते, स्वप्रकाशं च विज्ञानमेव, तेनात्मनः स्वप्रकाशत्वमभिधेयं तृतीयं श्रुतिविज्ञानविग्रहत्वमेवावेदयति ।

ननु विज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं कुत इति चेत् उच्यते, विमतं विज्ञानं स्वसमानाश्रयस्वसमानकालस्वगोचरज्ञानविरहप्रयुक्तव्यवहारविरहं न भवति विज्ञानत्वादनन्तरव्यवहियमाणविज्ञानवत् । विपक्षे घटादिप्रकाशानन्तरमेव ‘मयेदं विदितम्’ इति विकल्पो न स्यात्, नखत्वविज्ञाते विशेषणं विशिष्टप्रति-भासः?, नच तद्गोचरं विज्ञानान्तरमनुभूयते, अनुभूयते चेत् तद्गोचरमप्यनुभूये-तेत्यनवस्था स्यात् । तथाचोक्तम्-

“असंदिक्तौ वित्ते न खजु तदुपाधिव्यवहतिः ।

प्रतीतावन्वस्यां प्रसभमनवस्था प्रसरती”ति ॥

ततो विज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं सिद्धम् । ततश्चात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति श्रुतिः पुरुषस्य स्वप्रकाशत्वमभिधेयतीति विज्ञानविग्रहत्वमप्यभिधेते इति स्थितम् ।

ननु क्षणभङ्गुरज्ञानविग्रहत्वं नित्यस्य पुरुषस्यानुपपन्नमिति चेत्, न, ज्ञानस्य क्षणभङ्गुरत्वासिद्धेः, तद्विनाशप्रतीतेस्तु घटाकाशादिविनाशप्रतीतिवदौ-पाधिकत्वेनाप्युपपत्तेः । ततो विज्ञानविग्रहत्वमात्मनो युक्तम्, प्रतिशरीरं तत्त्वतो भिन्नत्वञ्च पुरुषस्यानुमानादिनावगन्तव्यम् । तथाहि-विमतानि शरीराणि स्वसं-

1- वृ. उ. ४। ३। ६।

2- विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानपूर्वकत्वनियमादित्यर्थः । टि.

ध्येयात्मवन्ति शरीरत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्, जननादीनां प्रतिनियमाच्च पुरुषभेद-
सिद्धिः, तदाहुः, -

“जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च ।

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवे” ति ॥

न वाच्यं जननादयः क्षेत्रसमवायिनः क्षेत्रज्ञस्य च भेदः प्रसाध्यत इति किं केन
सङ्गतमिति, भावानवबोधात् - अयं ह्यस्य भावः, यदि प्रतिशरीरं पुरुषभेदो
नाभ्युपगम्येत तर्हि यथैकस्मिन्नेकजीववति देवदत्तशरीरे जाते वा चेष्टावति वा
मृते वा जीवोपि जातश्चेष्टावान् मृतः किलेति लोको व्यवहरति तथा शरीरान्त-
रेपि तदेव व्यवहरेत्, नचैवमुपलभ्यते व्यवहारः, तस्मात्पुरुषभेदोभ्युपेय इति ।

नच वाच्यं भेकमेवा^२द्वितीयमि^३त्यादिना पुरुषभेदप्रतिषेधान्नैवमिति,
एकमेवाद्वितीयमित्यादेरुपचारार्थत्वेनाप्युपपत्तेः पुरुषभेदप्रतिषेधकत्वायोगात् ।
यथा ह्यभिन्नदेशकालं तत्त्वमेकमित्युच्यते तथात्मनोपि विभुनित्यत्वा-
दभिन्नदेशकाल इत्येकत्वेनोच्यते इति । “अजो ह्येको जुषमाणोनुशेते जहा-
त्येतां भुक्तभोगामजोऽन्य^३” इत्यादिश्रुतेश्च पुरुषभेदोवगम्यते । तस्मादेवमाद्यु-
पपत्तेः पुरुषश्चेतनाविग्रहः प्रतिशरीरं तत्त्वतो भिन्न इति स्थितम् ।

सचैवं नानाभूतोपि पुरुषो जडवर्गवत् न कस्यचित् प्रकृतिविकृतिश्चे-
त्याह नासौ नु प्रकृतिर्नचापि विकृतिर्नानापीति । नानापीत्यनेनाशङ्कावीज-
मुक्तम्, यद्धि नाना तत्कस्यचित्प्रकृतिविकृतिर्वा दृष्टमतो यदि पुरुषो नाना
स्यात्तर्हि कस्यचित्प्रकृतिविकृतिर्वा स्यादिति तामेतामाशङ्कां नानापीतिपदेन
द्योतयति, तुशब्द आशङ्कामपनुदति । यद्यपि नाना पुरुषस्तथाप्यसौ न प्रकृतिर्न
विकृतिः कस्यचित् नित्यत्वात्तावदयं न विकृतिः स्वप्रकाशत्वान्नप्रकृतिरपि,
यदि हि स्वप्रकाशस्याप्यस्य प्रकृतित्वमाश्रीयेत तद्व्येतद्विकृतित्वेनाभिमत-
स्यापि स्वप्रकाशत्वमथवा जडत्वमापद्येत, समानयोरेव प्रकृतिविकृतिभावो-
पलम्भात्, तस्मान्न पुरुषः प्रकृतिविकृतिश्च कस्यचिदित्यास्थेयम् ।

पुरुषस्य दुःखित्वमध्यासनिबन्धनम्

ननु प्रकृतिविकृतिभावा ये तस्यासङ्गस्य पुरुषस्य, दुःखादिसङ्गासंभ-

1- सां. का. १८ ।

2- छा. उ. ६।२।१ ।

3- श्वे. उ. ४।५ ।

वादहं दुःखीत्यादिव्यवहारस्याकस्मिकत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह-असङ्गोपि सन्नित्यादिना पुमानित्यन्तेन । अयमभिप्रायः, परिशुद्धचैतन्यविग्रहः प्रकृति-
विकृतिभावायेतः पुरुषस्तदस्थः परमार्थतो दुःखादिसङ्गरहितोऽप्यन्तःकरणा-
कारपरि तत्प्रकृतितादात्म्यमविवेकलक्षणमविद्यया प्रतिपद्यते, ततश्चेतरेतरा-
ध्यासादन्तर्करणवृत्तीनां दुःखादीनां पुरुषधर्माणाञ्च प्रकाशत्वादीनामन्तः
करणेध्यासादहं दुःखीत्यादि व्यवहारो भवतीति । अविद्या नामानित्याशु-
चिदुःखानात्मवस्तुनि नित्यशुचिमुखात्मव्याप्तिः । सा च तमोगुणोद्रेकादा-
विर्भवति, विविक्तयोरपि प्रकृतिपुरुषयोस्तादात्म्यमवभासयति, ततश्चोत्तरेपा-
मस्मितारागद्वेषाभिनवेशानां क्लेशशब्दाभिधेयानां हेतुरविद्यं वेति गीयते ।
तथाचोक्तम्- “ अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामि^२”ति ।
प्रसुप्तत्वादिकञ्चास्मितादिव्लेशानां तत्त्वज्ञानातिशयादिना भवति, तदुक्तम्,-

“ प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तनुदग्धाश्च योगिनाम् ।

विच्छिन्नोदाररूपाश्च क्लेशा विषयसङ्गिनाम्”ति ॥

तस्मादविद्यामूलात्प्रकृतिपुरुषतादात्म्यादेव पुरुषे दुःखित्वादिव्यवहारो यथा-
तप्तायःपिण्डेनितादात्म्याद् दाहकत्वादिव्यवहार इति समञ्जसम् ।

मुक्तिनिरूपणम्

सति चैवमखिलानर्थकन्दलीभूताया अविद्यायाः सत्त्वातिशयविशेषाविर्भू-
तविद्यया विनाशे सति यत्पुरुषस्य सहजचैतन्यात्मनावस्थानं तन्मोक्षापरपर्यायं
निःश्रेयसमित्याह-सत्त्वस्येत्यादिना तद्विदुरित्यन्तेन । स्पष्टोर्थः ।

नन्वविद्या तमोगुणोद्रेकादाविर्भवतीत्युक्तम्, विद्यया च तमोगुणोद्रे-
कविक्षेपेपि तमोगुणस्य नित्यत्वात्पुनरपि उद्रेकसंभवेनाविद्याविभवंसंभ-
वान्मुक्तिप्रच्युतिः स्यादिति चेत् न, दृढतमचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगबलात्पुन-
रुद्रेकानुपपत्तेः । तथाचोक्तम्- “ सतु दैर्घ्यकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढ-
भूमि व्युत्थानसंस्कारेण न बाध्यत,, इति । तस्मादुक्तलक्षणमेव मोक्षापर-
पर्यायं पुरुषस्य निःश्रेयसं समञ्जसम् । नन्वसङ्गोदासीनस्य पुरुषस्य बन्ध एव

1-योग. सू. २।५

2-यो. सू. २।४

3-यो. सू. १।१६

न ज्ञच्छते कुतो मोक्षो बन्धाभावरूप इति चेत्-सत्यम्, असङ्गोदासीनस्य
पुरास्य नैव वस्तुवृत्त्या बन्धमोक्षावुपपद्येते किन्तु प्रकृतेरेव बन्धमोक्षौ पुरस्कु-
पयन्ते । तदाहुः -

“रूपैः सप्तभिरेवं बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः^१ ।

सैव च पुरुषस्यार्थं विमोचयत्येकरूपेण^२”ति ॥

अस्यार्थः, धर्माधर्मवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानेश्वर्यज्ञानाज्ञानान्यष्टौ प्रकृतिरूपाणि । तत्र
ज्ञानव्यतिरिक्तैर्धर्मार्थैः सप्तभी रूपैः प्रकृतिरात्मनैवात्मानं बध्नाति । एकरूपेण
ज्ञानाख्येन च विमोचयतीति, तदाहुः -

“धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेण ।

ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्ध^३”इति ॥

तदेवं सकलमकलङ्कम्, शिष्टञ्चाभ्युपगमसिद्धान्तेन निर्वाह्यम् ॥१॥ ॥२॥ ॥३॥

इति श्रीकविकैरवेन्दुश्रीजापराजविरचितायां

कल्पलतिकायां सांख्यमतसङ्ग्रह-

व्याक्रिया ।

1- सां. का. ६३ ।

2- सां. का. ४४ ।

अथ वेदान्तमतसंग्रहप्रक्रिया

अथेदानीं पद्यसप्तकेन वेदान्तमतसङ्ग्रहं चिकीर्षुस्तत्प्रतिपाद्यमर्थं
प्रथमपद्येन प्रतिजानीते -

अथ परमरहस्यं सर्वशास्त्रेषु सारं

प्रभवति चरितार्थो यत्र वेदान्तवादः ।

इदमहमभिधास्ये ब्रह्मजिहोपनुत्यै

भवजलधिगतानां लक्षणान्मानतश्च ॥१॥

कल्पलतिका

सिद्धान्तरूपमिदं दर्शनम्

अस्यार्थः, अथेदं ब्रह्म अहमभिधास्ये निरूपयिष्ये । अथशब्देन पूर्वोक्तदर्शनापेक्षयास्य दर्शनस्य सिद्धान्तत्वं द्योतयति ।

ननु पूर्वोक्तान्यपि दर्शनान्यन्यापेक्षया सिद्धान्तरूपाण्येव, तत्किमित्यस्यैव दर्शनस्यान्यापेक्षया सिद्धान्तत्वमथशब्देन द्योतयतीति चेत्- उच्यते, वैशेषिकादीनि दर्शनानि खलु स्वपक्षसाधनप्रयोगपुरस्कारेणैव प्रवर्तन्ते वेदान्तमतं पुनः परपक्षदूषणपुरस्कारेणैव प्रवर्तते, स्वपक्षसिद्धिस्तु परिशेषादेव

१-इत्यापाततो नेतिनेतीति श्रुत्यनुसारम्, वस्तुतस्तु 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादि शारीरकमीमांसासूत्रप्रणयतो महर्षेर्वादिरायणस्य तथामतमिति न प्रतीयते, अन्यथा प्रथमाध्याये श्रुतिसमन्वयेन स्वरूपनिरूपणमपार्थक्यं स्यात् । निबन्धग्रन्थकर्तृष्वात्मनो वैतण्डिकत्वं ख्यापयन्तोपि खण्डनकृत उपोद्घाते-ऽद्वैतवादसिद्धान्तं न्यरूपयन् । उत्तमाधिकारिणां स्वपक्षनिरूपणं पर्याप्तमिति द्योतनाय 'उपपादनञ्च स्वपक्षसाधनपरपक्षदूषणाभ्यां भवती'ति कण्ठत एवाभिदधत अद्वैतसिद्धिकृतः स्वपक्षसाधनस्याभ्यहितत्वमिति वादरायणीयमेव मतं पोषयन्ति । एवञ्च परपक्षदूषणपुरस्कारेणैव प्रवृत्तिरिति कथनस्य युक्तायुक्तत्वालोचने विद्वांस एव प्रमाणम् । दि.

तत्र वितण्डाप्रधानत्वात्तद्दर्शनस्य, वितण्डायां हि स्वपक्षसिद्धिः परिशेषा-
देवाचक्षते । तथाहि - त्वया समर्थनीयं मया खण्डनीयमित्येवं समयबन्धात्
परिशेषपन्थायेन स्वपक्षसिद्धिमभिप्रेत्य यत्रान्यतरः प्रवर्तते कथायां सा वितण्डे-
ति । अस्यार्थस्तु प्रागेव विवृतः । तस्मादधश्चब्देन पूर्वोक्तदर्शनापेक्षयास्य दर्शनस्य
परपक्षदूषणप्रधानतया सिद्धान्तत्वमेव द्योतयतीत्येवं व्याख्या ज्यायसी ।

इदं ब्रह्माहमभिधास्य इत्युक्तम्, तत्र किमिदमित्यपेक्षायामाह प्रभ-
वतीत्यादि यत्र वेदान्तवाद इति मीमांसापरपर्यायो वेदान्तवाक्यविचारश्च-
रितार्थः प्रभवति । यदुद्देशेनाथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादि मीमांसा प्रवृत्ता,
तद्ब्रह्माहमभिधास्य इति भावः । इतरशास्त्रापेक्षया वेदान्तवादस्यातिशय-
विशेषमाह परमरहस्यं सर्वशास्त्रेषु सारमिति । वैशेषिकादिसर्वशास्त्रेषु मध्ये
परमरहस्यं दुर्विवेचतयातिगहनं सारं प्रधानं वेदान्तवाद इत्यर्थः । सार-
मिति नियतलिङ्गं पदं विलिङ्गेनापि वेदान्तवाद इति पदेन विशेषणतया-
न्वेतुमुचितं भवति, नियतलिङ्गानां पदानां विलिङ्गपदैरपि विशेषणतया
सम्बन्धोपलम्भात्, यथा-

“ सारं सारङ्गनयना तावल्लोचनगोचरः ।

यावद्विष्णुपदद्वन्द्वं मुक्तिहेतुर्न चिन्तितम्” । इति

कथं पुनर्ब्रह्माभिधेयमित्यपेक्षायामुक्तं लक्षणान्मानतश्चेति । जन्माद्यस्य यत्
इति सूत्रानुसारेण वक्ष्यमाणलक्षणान्मानतश्चेति यथोक्तलक्षणे ब्रह्माणि किं
प्रमाणमित्यपेक्षायां शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रानुसारेण वेदान्तवाक्यान्त्येव तत्र
प्रमाणमिति वक्ष्यमाणप्रमाणादिति भावः ।

एवंविधब्रह्माभिधाने फलमाह-जिहोपनुत्यै भवजलधिगतानामिति ।
संसारिणामविद्यापटललक्षणकुटिलविघटनायेति यावत् । लक्षणादिना हि ब्रह्मा-
भिधाने सति ब्रह्मतत्त्वज्ञानादविद्यानिवृत्तिः फलं सम्पद्यते । तत्तत्त्वाय-
मेतत्पद्यप्रतिपाद्यार्थसङ्ग्रहः । लक्षणप्रमाणाविरोधसाधनफलाख्यप्रकार
पञ्चकेन ब्रह्माभिधास्य इति ॥ १॥

ब्रह्मणो लक्षणादिकम्

एवं लक्षणादिना ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञायेदानीं तल्लक्षणाद्याह -

१. न्यायमतप्रक्रियायाम् । टि.

जननविलयवृद्ध्याद्यस्य लोकस्य यस्मात्
तदमलमुखरूपं ब्रह्मचिद्रूपमेकम् ।
श्रुतिगदितमितीदं लक्षणम् ॥२॥

कल्पलतिका

स्वरूपलक्षणञ्चोक्तम्, तथाहि- अस्य लोकस्य जननविलयवृद्ध्यादि यस्मात्तद् ब्रह्मेत्येतावत्तदस्थलक्षणम् । अस्येति प्रत्यक्षादिव्यावहारिकप्रमाण- सिद्धस्येत्यर्थः । वृद्ध्यादीत्यादिशब्देनापचयपरिणामस्थितयो लक्ष्यन्ते । यस्मादिति पञ्चमी यच्छब्दवाच्यस्योपादानत्वं द्योतयति । ततश्चैवं लक्षणार्थः सम्पन्नः, अस्य प्रत्यक्षादि व्यावहारिकप्रमाणसिद्धस्य लोकस्येति जगतो जन्मस्थितिप्रत्ययोपचयविपरिणामा यस्मादुपादानाद्- भवन्ति तद्ब्रह्मेति । नच शून्यमेवास्योपादानमित्यर्थोत्तरतेति वाच्यम्, “सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यप्रतिष्ठाः” इत्यादि श्रुत्यास्य लोकस्य सन्मूलत्वप्रतिपादनात् । “असद्वा इदमग्र आसीदः” त्यादि श्रुतीनां पुनरव्याकृतसत्कारणविषयतयाप्युपपत्तेः । अन्यथा “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय^३”, “आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त^४” इत्यादिमत्कारण- वादानुकूलबहुश्रुतिव्याकोपप्रसङ्गात् । किञ्च शून्यमेवास्य लोकस्योपादान- मिति वदन्तः प्रष्टव्याः, किं केवलस्य तस्योपादानत्वमन्यमचिवस्य वा? नाद्यः, केवलस्य कारणत्वासम्प्रतिपत्तेः, तन्नित्यतया सर्गस्य कादाचित्कत्वाद्यनुपपत्ति- प्रसङ्गाच्च । अस्मन्मते पुनरचिन्त्यसामर्थ्यानिर्वाच्याविद्यासन्निवस्य ब्रह्मणः कारणत्वान्न सर्गस्य कादाचित्कत्वादितोषप्रसक्तिः ।

अथान्यसचिवस्यैव शून्यस्योपादानत्वमित्युत्तरतः पञ्चः सोप्यसाधुः सर्गा- त्पूर्वं शून्यादन्यस्यासंप्रतिपत्तेः । अथ त्वन्मत इव मन्मतेष्वविद्यानादिरस्तीति सर्गात्प्रागपि तत्संभवात्तत्सचिवं शून्यमुपादानमस्य लोकस्येति चेत्-न त्वन्मतेऽ

१- छा. उ. ६।८।४।

२- छा. उ. ६।२।१॥

३- छा. उ. ६।२।३।

४- तै. उ. ३।६।

विद्यायाः साधकानुपपत्तेः, न तावच्छून्यमेवाविद्यायाः साधकं वा प्रकामावम् ।
अप्रकाशत्वात्तस्य, नाप्यविद्या स्वप्रभवत्वेन सिद्धा, अविद्यात्वव्याघातात् ।

नापि प्रमाणं तत्साधकम्, वाद्यकाभावप्रसङ्गात्, शून्यपक्षे त्विद-
गहीनस्य प्रमाणसाधकत्वानुपपत्तेश्च, तस्माच्छून्यकारणवादस्यानुपपन्नत्वान्न-
शून्येत्यर्थान्तरता यथोक्तब्रह्मलक्षणस्येति सिद्धम् ।

नापि परमाणुभिरर्थान्तरता, तेषां जगदुपादानत्वानुपपत्तेः । यत्र ही-
यत्समेवतमुत्पद्यते तत्तदुपादानम्, नच जगत्परमाणुसमेवतमुत्पद्यते, तथा सति
परमाणुसमेवेतरूपादेरिव जगतोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् ।

किञ्च परमाणूनां जगदुपादानत्वे “यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवती” इति जगदुपादानविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाव्याकोपः प्रसज्येत, तद्वि-
ज्ञानेपि निमित्तकारणाविज्ञानात् । अस्मन्मते पुनर्जगदुपादानस्यैव जगन्नि-
मित्तत्वात्, ततोऽन्यस्य तदस्थवस्तुनोऽभावाच्च तद्विज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोप-
पद्यते । “यं वै सौम्यैतमणिमानं न निभालयते एतस्यैव सौम्यैषोऽणिमन् एवं
महान्यग्रोऽस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सौम्ये” इति छन्दोगश्रुतेर्ब्रह्मपरतयाप्युपपत्तेर्न
परमाणुकारणपरत्वम् । “स एष अणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति ब्रह्मण्यणिमणवदप्रयोगदर्शनात् । ततो न
परमाणुभिरप्यर्थान्तरता ब्रह्मलक्षणस्येति सिद्धम् ।

तदैवत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि श्रुतिर्न प्रधानेनापि जडेनार्थान्ति-
रता । किञ्च सर्गात्प्राग्गुणत्रयसाम्यात्मकप्रधानस्य सर्गकाले गुणवैषम्यं न
तावत्मुव्यापारात्पुंसोऽकृतृत्वेन व्यापारवत्वानुपपत्तेः । नापि कर्मभ्यस्तेषां
प्रसुप्तत्वात्, नच मिथ्याज्ञानं रागादयो वा कर्मोद्बोधं गुणवैषम्यं वा तदा
विदधुः, तदानीं मनसोऽनुत्पन्नत्वेन तद्वृत्तीनां तेषामसंभवात् । तदाहुर्महृपादा
अपि-

“पुमानकर्ता देषां तु तेषामपि गुणैः क्रिया ।

अयमादौ भवेत्तत्र कर्म तावन्न विद्यते ॥

1- मुण्ड. उ. १।३ ।

2- छा. उ. ६।१२।२ ।

3- छा. उ. ६।१२।३

मिथ्याज्ञानं न तत्रास्ति रागद्वेषादयोपि वा ।

मनोवृत्ति हि सर्वेषां न चोत्पन्नं मनस्तदे^१” ति ॥

एवं तत्तच्छ्रुतिन्यायपर्यालोचनया यथोक्तब्रह्मलक्षणस्यान्यैरप्यथान्तरता निरा-
करणीया ।

ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणन्तु अमलसुखस्वरूपं चिद्रूपमेकमित्यनेनोक्तम् ।
शुद्धानन्दज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणार्थः । तथा च श्रुतिः “ विज्ञान
मानन्दं ब्रह्मे^२”त्यादि । ननु क्षणभङ्गुरं विज्ञानं कथं नित्यस्य ब्रह्मणो
रूपं भवेदिति चेत्- न, सांख्यप्रक्रियायामुक्तोत्तरत्वात् । ननु भवतु विज्ञा-
नरूपत्वं ब्रह्मणस्तथाप्यानन्दस्य दुःखाभावरूपत्वात्तद्रूपत्वं ब्रह्मणो न युक्त-
मिति ब्रह्माण्यानन्दश्रुतिरूपचरितार्थेति चेत्- न, दुःखाभावमर्शमन्तरेणाप्या-
नन्दस्य श्रुतिभासमानत्वाद् भावरूपत्वोपपत्तौ ब्रह्मणो मुख्यवृत्त्यानन्दरूपत्वोप-
पत्तौ स्तत्रानन्दश्रुतेरुपचरितार्थताया वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मादानन्दमित्यादि-
श्रुतेरानन्दरूपत्वं ब्रह्मणो युक्तम् । तथाच प्रयोगः-आत्मा तावदानन्दरूपः
परप्रेमास्पदत्वात् यन्नैवं न तदेवं यथा घट इति । ननु भवतु परः
प्रेमास्पद आत्मा तथाप्यानन्दस्वरूपो मा भूत्, किं बाधकमिति चेत् ?
आत्मगोचरप्रेम्णः सातिशयत्वप्रसङ्गो बाधक इति ब्रूमः ।

नचात्मगोचरात्प्रेम्णोधिकः किञ्चिद्विषयः प्रेमास्ति यदपेक्षयात्मगो-
चरः प्रेमा सातिशयः स्यादिति न तस्य सातिशयत्वप्रसङ्गो दूषणमित्युच्येत ।
लौकिकमपि सुखमात्मार्थतयैव प्रेमगोचर इति तद्विषयः प्रेमानात्मगोचर-
प्रेम्णोऽधिको यद्विषयदर्शनतया प्रेमगोचरस्तद्विषयप्रेम्णो न्यूनप्रेमगोचरो
यथा लौकिकसुखार्थतया प्रेमगोचरात्कलत्रादेर्लौकिकम् सुखम् । तत आत्मगो-
चरः प्रेमा सर्वेभ्योपि पुत्रमित्रकलत्रादिप्रेमभ्योधिको निरतिशयश्चाभ्युपगन्तव्यः ।
तथाच श्रुतिः- “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती^३”ति तत आत्मनोऽ-
नानन्दत्वे तद्विषयप्रेम्णः सातिशयत्वप्रसङ्गो बाधकस्तर्कः मिद्वः । तस्मात्पर-
प्रेमास्पदत्वादात्मानन्दरूप एवास्थेयः ।

१- श्लो. वा. स. क्षेप. प. ५७-५८ ।

२-वृ. उ. ३।६।२८ ।

३-वृ. उ. २।४।५ ।

आत्मा च ब्रह्म, अयमात्माब्रह्मेत्यादिश्रुतेः। तेन परप्रेमास्पदत्वेनात्मन आनन्दरूपत्वे सिद्धे ब्रह्मैवानन्दरूपं सिद्धं भवति, एतदेव स्फोरयति एकमिति । नन्वस्यात्मनो ब्रह्मणैकत्वे संसारित्वादिव्यवस्था नोपपद्यते इति चेत् - न, औपाधिकभेदेनापि तदुपपत्तेः । यथा खलु कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्य नभसस्तत्त्वतः परमनभसैक्येपीन्द्रियत्वादिव्यवस्था कर्णशष्कुल्युपाधिनिबन्धना तथैतस्यात्मनो ब्रह्मणैक्येपि संसारित्वादिव्यवस्थातत्करणोपाधिनिबन्धनोपपद्यते । तस्माद् विशुद्धानन्दविज्ञानरूपमेकं ब्रह्मेति ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं साधीयः । तदेवं जनन-विलयवृद्ध्यादीत्यादिना पूर्वार्धेन ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं स्वरूपलक्षणञ्चोक्तम् ।

निरुक्तलक्षणस्य प्रामाण्यम्

इदानीं यथोक्तलक्षणद्वयस्यासंभवाशङ्कानिराकरणाय प्रामाणिकत्वमाह श्रुतिगदितमितीदं लक्षणमिति । इतीत्येवं प्रकारमिदं लक्षणं श्रुतिगदितं श्रुत्युक्तमित्यर्थः, तथाहि—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिविशन्ति चे”त्यादिश्रुतिर्यथोक्तं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमात्रेण, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिः स्वरूपलक्षणम् ।

स्यादेतत्, यदि विज्ञानमानन्दमित्यादिश्रुतिवचसां सिद्धरूपेणाभिमतं ब्रह्मणि प्रामाण्यं सङ्गच्छेत, नचैतदस्ति, साध्यायविषयत्वाच्छब्दप्रमाणं भवेत्तदा वेदान्तानां सिद्धे ब्रह्मणि—अप्रमाणम्, नचैतदस्ति, ‘पुत्रस्ते जात इत्यादि-शब्दप्रमाणस्य सिद्धविषयत्वस्यापि दर्शनात् । ततश्च यथा पुत्रस्ते जात इत्यादिवचसां सिद्धयर्थे सङ्गच्छददर्शनात्प्रामाण्यम्, एवं वेदान्तानामपि सिद्धरूपे ब्रह्मणि समन्वयदर्शनात्प्रामाण्यमास्थेयम् ।

नच वाच्यं शाब्दप्रामाण्यस्य पदार्थसंसर्गनिष्ठत्वमन्यान्वितप्रधानपदार्थनिष्ठत्वं वेति स्थितेन वेदान्ताख्यशाब्दप्रामाण्यस्याखण्डेकरसंब्रह्मनिष्ठत्वमिति, ‘प्रकृष्टः प्रकाशः सविता’ ‘सोयं देवदत्त’ इत्यादि वाक्यानामखण्डार्थपरत्वस्यापि दर्शनात् - शाब्दं प्रमाणमेकं तेन पदार्थसंसर्गनिष्ठं वान्यान्वितप्रधानपदार्थनिष्ठं वेति निश्चयानुपपत्तेः, ततो वेदान्ताख्यशाब्दप्रमाणस्य विज्ञानमानन्दमित्येव मादेस्तद्वदेवाखण्डेकरसनिष्ठत्वोपपत्तौ न कश्चिद् दोषः । तथाच प्रयोगः, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिलक्षणवाक्यमखण्डार्थनिष्ठं लक्षणवाक्यत्वात्

प्रकृष्टः प्रकाशः सविता इत्यादिवाक्यवत् । तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठमकार्यकारणद्वयनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात् सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यवदिति । नचानुमानद्वयेऽपि साध्यविकलो दृष्टान्त इति वाच्यम्, तत्राखण्डाद्वितृप्रातिपदिकार्थमात्रबुभुत्सुं प्रति हि प्रकृष्टः प्रकाशः सवितेति प्रतिवचनमुच्यमानं बुभुत्सिताखण्डार्थस्यैव प्रतिपादकम् । अन्यथाऽनवधेयवचनतापत्तेः । तथा परं प्रति तदेतद्देशकालोपलक्षितस्य देवदत्तस्वरूपस्याखण्डस्य स्वयं प्रत्यभिज्ञातस्य प्रतिपादकं सोऽयं देवदत्त इति वाक्यम्, अन्यस्यार्थस्य परेणाप्रतिपत्तिसत्त्वात् । तस्मात्प्रकृष्टः प्रकाशः सविता सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठमिति स्थितौ तदुदृष्टान्तावष्टम्भेन वेदान्तवाक्यानां विज्ञानमानन्दमित्येवमादीनामखण्डार्थनिष्ठत्वं स्थितम् ।

नन्वेकपदानामखण्डार्थनिष्ठत्वे घटकलशादिशब्दवत्पर्यायत्वप्रसङ्गेन सहप्रयोगो न स्यादिति चेत्—मैवम्, व्यवच्छेद्यभेदेन तदुपपत्तेः, तथाहि—प्रकृष्टः प्रकाशः सविता इत्यत्र तावत्प्रकृष्टपदमप्रकृष्टचन्द्रादिव्यावृत्त्या, प्रकाशपदञ्च सन्तमसादिव्यावृत्त्या सवितृप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायीति न पर्यायत्वप्रसङ्गः स्यादित्युच्येत, सोऽयं देवदत्त इत्यादिष्वपीयमेव दिगनुगन्तव्या । तस्माज्जगज्जन्मादिहेतौ विज्ञानानन्दरूपे ब्रह्माण्डखण्डैकरसे सिद्धरूपे वेदान्तानां प्रामाण्यसंभवान्न पूर्वोक्तं ब्रह्मणो लक्षणद्वयमसंभवीति सिद्धम् ॥२॥

अतात्त्विकस्यापि तात्त्विकसाधकत्वम्

इदानीं जगज्जन्मादि हेतुत्वं ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणमक्षममाणस्य पूर्वपक्षिणोभिप्रायमाशङ्कते -

ननु कथय किमेतद् ब्रह्म निस्सङ्गमेकं

रचयति जगदेतत् किंस्विदन्येन सक्तम् ।

प्रथममिह न वाच्यं तादृशोऽकारणत्वा -

च्चरममपि च न स्यादद्वयत्वप्रकोपात् ॥ ३ ॥

कल्पलतिका

स्पष्टोन्वयः, अयमभिप्रायः - एतद् विज्ञानानन्दलक्षणमेकमित्यखण्डं

ब्रह्म किं निस्सङ्गं सदेतत्परिदृश्यमानं जगद्रचयति किंस्विदन्येन सक्तम् ।
नाद्यः, केवलस्य कारणत्वानुपपत्तेः, अपरथा केवलस्य कारणत्वे सामग्य-
न्तरापेक्षाया अभावात्कार्यस्य कादाचित्कत्वभङ्गप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, ब्रह्म-
गोच्यसम्बन्धे सति जगत्कारणत्वोक्तावद्वैतवादभङ्गप्रसङ्गादिति ॥ ३ ॥

अत्र द्वितीयं विकल्पभङ्गीकृत्य तद्दूषणं परिहरति -

इदमिह कथनीयं सत्यमन्येन सक्तं

रचयति जगदेवं नोद्वयत्वप्रकोपः।

सदसदुभयभिन्ना विद्यया तस्य सङ्गे

नहि भवति विरोधस्तात्त्विकाद्वैतयुक्तः ॥ ४ ॥

कल्पलतिका

अयं भावः, न ब्रह्म केवलं सज्जगत्कारणमिति ब्रूमः । किन्तु सदसदादिप्र-
कारानिर्वाच्याविद्यासचिवं ब्रह्म जगत्कारणमिति । नचैवं सत्यद्वैत-
व्याकोपः, नहि वयं सर्वथैवाद्वैतमाचक्ष्महे किन्तु तात्त्विकमद्वैतम् ।

नचानिर्वाच्याविद्याभ्युपगमे तात्त्विकाद्वैतयुक्तिव्याकोप इति, स्यादे-
तत्प्रपञ्चस्यापि पुनः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वेन तात्त्विकत्वात्कथं न तात्त्विका-
द्वैतयुक्तिव्याकोप इति चेत्, मैवं वोचः, प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वेऽपि प्रपञ्चस्य
चन्द्रप्रादेशिकत्वादेरिव तात्त्विकत्वाभावात् । न हि प्रत्यक्षादिप्रमाणं तत्त्वावेदकम्,
एकमेवाद्वितीयमित्याद्यागमेन बाधितविषयत्वात् । किन्तुहि? व्यावहारिकविषयम् ।
तेन प्रपञ्चस्यातात्त्विकत्वेऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वोपपत्तेर्न तात्त्विकाद्वैतयुक्ति-
व्याकोपः । तदाहुः-

“प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकम्।

आश्रित्यायं प्रपञ्चः स्यादलीकोपि प्रमाणवानिति ॥

नन्वाद्वैतागमस्यापि प्रमाणत्वाविशेषेण व्यावहारिकविषयत्वापत्त्या तद्वि-
षयस्याद्वैतस्यापि न तात्त्विकत्वं प्रपञ्चवदिति चेत्, न- अद्वैतागमवाक्यस्य
प्रमाणत्वेऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणवत्प्रमाणान्तरबाधितविषयत्वाभावात्तद्विषयस्या-
द्वैतस्य तात्त्विकत्वोपपत्तेः । तदाहुः-

“ अद्वैतागमवाक्यं तु तत्त्वावेदकलक्षणम् ।

प्रमाणभावं भजतां बाधवैयर्थ्यहेतुतः” इति ।

तस्माद्यथा ज्योतिः शास्त्रादिबाधितविषयं चन्द्रप्रादेशिकत्वादिग्राहकं प्रत्यक्षादि-
प्रमाणं न तत्त्वावेदकम् । ज्योतिःशास्त्रन्तु प्रमाणान्तरबाधितविषयत्वाभावा
त्तत्त्वावेदकमिति, तथाऽद्वैतग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणमद्वैतागमबाधितविषयं न
तत्त्वावेदकम् । अद्वैतागमस्तु प्रमाणान्तरबाधितविषयत्वाभावात्तत्त्वावेदक इति
तद्विषयस्तात्त्विकमद्वैतमिति सिद्धम् ।

नन्वादित्यो यूप इत्याद्यागयस्येवाद्वैतागमस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणविरु-
द्धार्थमिध्याधित्वात्तत्र तात्त्विकस्य स्वार्थपरत्वमिति चेत्-उपक्रमोपसंहारादिपङ्-
विधतात्पर्यलिङ्गोपेतत्वात्मकतात्त्विकस्वार्थपरत्वोपपत्तेः । तथाहि एकमेवाद्विती-
यमित्याद्यद्वैतेनोपक्रम एतदात्म्यमिदं सर्वमित्याद्यद्वैतेनोपसंहारस्तत्त्वमसीत्यादि
अद्वैताभ्यासः ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गतात्पर्यनिर्णये ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणागोचरत्वाद्यद्वैतस्यापूर्वत्वम् । ‘तरति शोकमात्मवित् ।’
इत्यादिकलम्, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि अर्थवादो-यथा “ सौम्यैकेनः
मृत्पिण्डेन सर्वं मृगमयं विज्ञातं स्यात् ” इत्याद्युपपत्तिरित्यद्वैतागमस्य तात्पर्य-
लिङ्गानि श्रूयन्ते । आदित्यो यूप इत्यादेस्तु न तात्पर्यलिङ्गोपेतत्वमिति
न तात्त्विकस्वार्थपरत्वम्, तस्मात्प्रत्यक्षादिप्रमाणमेवाद्वैतागमबाधितविषयमिति
न तद्विषयस्तात्त्विक इति नाद्वैतागमसिद्धस्याद्वैतस्य तात्त्विकत्वयुक्तिव्याकोप
इति सिद्धम् ॥४॥

सर्वस्यापि प्रपञ्चस्यातात्त्विकत्वेऽनिष्टमाशङ्कते-

ननु यदि सकलोपि स्यादसत्यः प्रपञ्च

श्रुतिरपि सकला स्यात्तर्हि मिथ्यात्मिकैव ।

इति च सति कथं स्याद्ब्रह्मणीयं प्रमाणं

नहि भवति मृषा यत्कुत्रचित् तत्प्रमाणम् ॥ ५ ॥

1-छा. उ. ७।१।३।

2-छा. उ. ६।२।४।

कल्पलतिका

स्पष्टोन्वयः । अस्यायमाशयः यदि सर्वोपि प्रपञ्चोऽतात्त्विकः स्यात्तर्हि श्रुतिरपि सर्वा तथा स्यात्प्रपञ्चान्तःपातित्वात् घटादिवत्, सति चैवमियमेकमेवाद्वितीयमित्यादि श्रुतिर्ब्रह्मणि प्रमाणं न भवेन्मिथ्यात्वात्, यन्मिथ्या तत्कुत्रचित्प्रमाणं न भवति यथा स्वप्नपरिदृष्टधूमादीति ॥१॥ परिहरति -

इह परिहृतिरेवं यद्यपीयं मृषा स्या-

तदपि भवति मानं सा श्रुतिर्ब्रह्मणीति ।

भवति हि शशिबिम्बे सत्यरूपेण्यसत्यं

जलगतशशिबिम्बं सूचकत्वेन मानम् ॥६॥

कल्पलतिका

अतात्त्विकप्रपञ्चान्तः पातित्वाद्यद्येकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिर्मृषेति मिथ्या स्यात्, भवतु कामम् । तदपीति तथा सा श्रुतिरेकमेवाद्वितीयमित्यादि लक्षणाद् ब्रह्मणि प्रमाणं भविष्यतीति परिहारार्थः । भवति हीत्यादि हेतुग्रन्थः ।

अयमर्थः, हि यस्मात्कारणात्सत्यरूपेण शशिबिम्बे जलगतशशिबिम्ब-मसत्यमपि सूचकत्वेन मानं भवतीति ।

नच वाच्यं जलगतशशिबिम्बज्ञानमेव स्वरूपतः सत्यं सत्यशशिबिम्बे सूचकत्वेन मानं न पुनर्जलगतशशिबिम्बमसत्यमिति । केवलज्ञापस्य तत्र मान-त्वेतिप्रसङ्गात्, विषयाबन्धिस्य प्रमाणतायां विषयस्यापि प्रमाणत्वस्यावर्ज-नीयत्वात् । तस्मान्मिथ्यात्मिकाया अप्येकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मतत्त्वे प्रामाण्ये न काचन दोषकलेति । एतेनैतदपास्तम् - यदाहुः -

अद्वैते प्रमाणमस्ति चेदद्वैतव्याहतिः प्रमाणस्यैव द्वितीयत्वात् । नास्ति चेदप्रामाणिकमद्वैतमापतेदिति । विद्यमानस्यापि प्रमाणस्य स्वरूपतो-ऽस्त्वाभ्युपगमादुक्तदोषाप्रसङ्गात् । तस्मादद्वैतमेव तात्त्विकं न प्रपञ्च इत्य-भ्युपगमे न दोषलेपावकाशोपीति सिद्धम् ॥६॥

जीवत्वमनाद्यविद्योपाधिनिबन्धनम्

ननु “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयो-
रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनशनन्यौ अभिचाकशीति ।” तथा द्वे ब्रह्मणी
वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेत्यादि श्रुतेर्जीवब्रह्मणो भिन्नत्वाद्यवगमाद् ब्रह्मवज्जी-
वोपि तात्त्विको द्वितीय इति कथमद्वैतमेव तात्त्विकमित्याशङ्क्य जीवस्य
वस्तुवृत्त्या ब्रह्मस्वरूपस्यैवानाद्यविद्योपाधिवशाद्भिन्नत्वादिकं प्रमद्भान्मोक्षलक्ष-
णञ्चाह-

जीवस्तावदनादिरेव तमसो नादेरुपाधेरयं

तद्वैतस्तु तथा तथेह भवति ब्रह्मस्वरूपोपि सन् ।

मोक्षस्तत्त्वमसीति वाक्यकलनान्मोक्षस्त्वविद्याक्षयः

सा संसार उदाहृतेति गदितो ^३ वेदान्तवादः स्फुटः॥७॥

कल्पलतिका

जीवस्तावद् ब्रह्मस्वरूपः सन्नपि अनादेस्तमस उपाधेरनादिस्तद्वैतस्तु
तथा तथैव भवतीत्यन्वयः । अयमभिप्रायः, अयमात्मा ब्रह्मेत्यादि तात्पर्य-
वच्छ्रुतिभ्यस्तत्त्वतो ब्रह्म वरूप एव जीवो न तु ब्रह्मणो भिन्नस्तात्त्विको येन
कथमद्वैतं तात्त्विकमित्याशङ्क्येत तथापि लिङ्गशरीराकापरिणततमः शब्दाभि-
धेयानाद्यविद्योपाधिवशादनादिकालं ब्रह्मणो भिन्नो भवति । लिङ्गशरीरधर्मैः
पुनस्तत्तल्लोकान्तरसंसारकर्मफलशालित्वादिभिः स्वयमेवपि लोकान्तरसञ्चार-
कर्मफलशालीव भवति । तथा लिङ्गशरीरमुपक्रम्योक्तम् - ‘तदुपहितोसौलो-
कान्तरं देहान्तरं रोहति तल्लग्नधर्मधर्मफलञ्च तत्र भुङ्क्त इति’ तत्त्व-

१-मुण्ड ३।१।१।

२-मोक्षद्वयक्षणमिति मूले दृश्यते स न प्रकृतानुकूल इति द्वागोऽपसा-
रितः । टि.

३-निगदिन इति मूले, छन्दोभङ्गभयाद् गदित इत्येव स्थापितः । टि.

दर्शितमिति ।

ननु लिङ्गणरीरस्य महाप्रलयादावभावात्कथमनादित्वमिति चेत्—न, महाप्रलयेपि सूक्ष्मगत्क्यात्मनावस्थानाङ्गीकारात्, तथाचोक्तं देवताधिकारणे वाचस्पति-मिश्रेः—“यद्यपि महाप्रलये तान्तत्करणादयः समुदाचरद्वृत्तयः सन्ति तथापि गकारणोऽनिर्वाच्यायामपि विद्यायां लीनाः सूक्ष्मेण शक्तिरूपेण कर्मविक्षेपिका-विद्यावासनाभिः सहव्रतिष्ठन् एवेति” न वाच्यम् । तन्निवृत्तत्करणादीनां महाप्रलये सूक्ष्मगत्क्यात्मनावस्थानमुक्तं ननु लिङ्गणरीरस्येति-अन्तत्करणादीनां लिङ्गणरीरतो भेदाभावात्, तथाचोक्तम्-प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकमन्तत्करणमविद्याकामकर्म चेति पुण्ड्रकमोक्षादवर्गजीववस्थानमा-गमप्रमिद्वमिति । तस्मादनाद्यविद्यापाविनिवृत्त्यनो जीवभित्तत्वादिव्यवहार इति सिद्धम् । एवं जीवस्य ब्रह्मास्वरूपत्वा नित्यमुक्तस्याप्यविद्यालक्षणभित्तत्वादि-व्यवहाराहेन निरूप्य सर्वथा तात्त्विकमद्वैतमिति स्थापितम् ।

मिथ्याज्ञानतत्त्वज्ञानयोरप्यथार्थत्वेपि निवर्त्यनिवर्तक- भावोपपत्तिः

नन्वेवं यदि तात्त्विकस्य मोक्षहेतोरसंभवादब्रह्मास्वरूपस्य च तात्त्विकस्य नित्यतया हेतुत्वानुपपत्तोरप्यथावच्छेदार्थभावप्रसङ्गादतात्त्विकस्य च कस्यचि-त्कर्मदिरिव प्रत्युत बन्धहेतुत्वादनिराश्रयप्राप्तौ मोक्षणास्त्राप्राप्ताप्यप्रसङ्गरत-स्तात्त्विकं ब्रह्माणोज्यैरिच्छन्मोक्षसाधनमाश्रयेयमिति न सर्वथा तात्त्विकमद्वै-तमित्याण्डव्याह-मोक्षस्तत्त्वमसीतिवाचकलतादिति । वाक्यजनितं कलन-वाक्यकलनं, वाक्यार्थपरिज्ञानं तस्मात्तत्त्वमसीति वाक्यार्थपरिज्ञानान्मोक्षो-भवतीत्यर्थः ।

इदमाकृतम्— तत्त्वमसीति वाक्यार्थपरिज्ञानं वृत्तिरूपत्वात्स्वरूपतोऽ-तात्त्विकमपि समर्थतात्त्विकत्वानर्थविदानाद्यविद्याव मंत्र स तादिक-शेषमपि निर्दहन्मो-क्षहेतु भवति । नन स्वरूपतोऽज्ञात्त्विकं तत्त्वमसीति वाक्यार्थज्ञानं कथं स्वरू-

१- तत्त्वदर्शिन इति यथाश्रुतपाठस्यानन्वयादुक्तमित्यनेनावयवानुरोधात्तृतीया-न्तत्त्वम् । टि.

२- भामिनी १ । २।२० ।

स्वरूपतोऽतात्त्विकतया सजातियाविद्यानिवर्तकमिति वाच्यम्—भवन्मतेपि पर्यनुयोगेन साम्यात्—तथाहि—

स्वरूपतस्तात्त्विकमेव पदार्थतत्त्वज्ञानं कथं स्वरूपतस्तात्त्विकतया सजातीयसंसारकारणमिथ्याज्ञाननिवर्तकमिति—स्वरूपतस्तात्त्विकत्वाविशेषेपि मिथ्याज्ञानतत्त्वज्ञानयोरयथार्थत्वयथार्थत्वभेदाच्चिवर्त्यनिवर्तकभावो नानुपपन्न इति चेत्—तद्व्यसंमन्गतेपि समः समाधिः । स्वरूपतो तात्त्विकत्वाविशेषेप्यविद्या-तत्त्वमसीति वाक्यार्थज्ञानयोरयथार्थत्वभेदाच्चिवर्त्यनिवर्तकभावो नानुपपन्न इति ।

एतेनेतदप्यपास्तम्, यदवादि—अतात्त्विकस्य च कस्यचित् कमादिरिव प्रवृत्त बन्धहेतुत्वादतिमोक्षप्राप्ती मोक्षणास्त्राप्राप्त्याप्राप्तम् इति । यथो-क्तस्यायेनानात्विकस्यैव तत्त्वमसीति वाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनात् ।

नच कमादिरप्येकास्ततो बन्धहेतुत्वमस्मदभिमतं, नित्यादिकर्मणां परम्परया मोक्षहेतुत्वाभ्युपगमात् । तथाच श्रुतिः—
“तमेनं वेदानुबन्धेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यजेन दानेन तपसा नाशकेन” इति ।
मृनिष्ठ —

मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्यनिषिद्धयोः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यधायजिहीर्षयेति ॥

“न कर्मणा न प्रजया न धनेने” इत्यादि निषेधस्तु कर्मणां साक्षान्मोक्षसाधनत्व-विषयः ।

मोक्षकारणं ज्ञानमेव

ननु ‘तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं’ महामुने’ इत्यादिना कर्मणोपि ज्ञान-वत्साक्षान्मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनान्न कर्मणां साक्षान्मोक्षसाधनत्वविषयो न कर्मणे-त्यादिनिषेधः किन्तु केवलानां तत्साधनत्वं नास्तीत्येवंपर इति चेत्, न—धर्मात्सुख-ज्ञानञ्च, ज्ञानान्मोक्षोधिगम्यत इत्यादि स्मृतिभिः परम्परया कर्मणां मोक्ष-साधनत्वावगमात् । ‘नास्त्य पन्था विद्यतेऽपनाय’ ‘ज्ञानादेव तु केवलम् प्राप्यते येन मुच्यते’ इत्यादिना ज्ञानादन्यस्य साक्षान्मोक्षहेतोर्निषेधाच्च । तत्प्राप्तिहेतु-र्ज्ञानञ्च कर्म चेत्यादि स्मृतेः क्रमवमुच्चयपरत्वेनाभ्युपपत्तेश्च । तस्मात्कमादिरपि परम्परया मोक्षहेतुत्वस्य स्थितत्वात् कान्तो बन्धहेतुत्वमस्मदभिमतं येन तद्-

दृष्टान्तावष्टंभादतात्विकस्य प्रत्युतं बन्धहेतुत्वादिनिर्मोक्षप्राप्तौ मोक्षशास्त्राप्रा-
माण्यप्रसङ्ग इत्याशङ्क्येतेति सिद्धम् ।

मोक्षलक्षणम्

तदेवं तात्विकाद्वैताभ्युपगमे मोक्षसाधनासंभवप्रयुक्तमोक्षशास्त्राप्रा-
माण्यप्रसङ्गवारणाय मोक्षसाधनं तत्त्वमसीति^१ वाक्यार्थज्ञानं निरूप्य मोक्ष-
लक्षणं निरूपयति - मोक्षस्त्वविद्याक्षय इति । अविद्या नाम विद्यानिवर्तनीयो
भावरूपः पदार्थो ऽ नाद्यज्ञानतमः शब्दाऽपरपर्यायः । तथाचोक्तम् -

“अनादिभावरूपं यद् विज्ञानेन विलीयते ।

तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं सम्प्रचक्षते^२ ” ॥ इति ।

तदस्तमयो मोक्ष इति लक्षणार्थः ।

यथोक्तलक्षणे वा विद्येति द्योतयति सा संसार उदाहृतेति ।
संसारश्चानादिभावत्वे सति ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणविज्ञाननिवर्त्यत्वाद्भवति
यथोक्तलक्षणं ततस्तद्रूपाविद्यापि तथेत्यर्थः ।

ननु संसारस्याविद्याकार्यत्वादविद्यायाश्च संसार कारणत्वात् कथं संसार
एवाविद्योदाहृतेति चेत् कार्यकारणभावादेवेति ब्रूमः । न खलु कार्यक रणयोर्भेदो
वाऽभेदो वा निर्वक्तुं शक्यः, कार्यकारणभावोपि न भिन्नयोः किन्तु तदेव वस्तु
कथञ्चिदवस्थाभेदमापन्नं तथा नामभेदं प्रतिपद्यते सुवर्णमिव कुण्डलादिनाम-
भेदम् । एवमविद्यां व शरीराद्यवस्थाभेदमापन्ना संसार इत्युदाह्रियते, तस्मान्-
सार रूपाविद्यास्तमयो मोक्ष इति मोक्षलक्षणार्थः सम्पद्यते । तथाचोक्तम् -

“अविद्यास्तमयो मोक्षः सा संसार उदाहृत^३, इति ।

नन्वयमविद्यास्तमयो ब्रह्मस्वरूपो भिन्नो वा तत आद्ये तत्त्वमसीति
वाक्यार्थज्ञानसाध्यत्वं न स्यात्, ब्रह्मस्वरूपस्य सिद्धत्वात् । द्वितीये सद्रूपश्चेद-
द्वैतव्याहृतिः, अत्यन्तासद्रूपश्चेन्नरविषाणवदसाध्यापत्तिः । सदादिप्रकाराप्र-
कारविलक्षणश्चेदविद्यातत्कार्यान्यतरत्वप्रसङ्गे न मोक्षेऽप्यविद्यानुवृत्तिरनिष्टा

१- छा. उ. ६।८।७।

२- त. प्र. अविद्याक्षलणम् ।

३- अ. सि. लघुचन्द्रिकायां वार्तिकादुद्धृतः, पृ. २।

प्रसज्येत । अतो नाविद्यास्तमयो मोक्षः क्षोदक्षमः सदद्वैतवादिनामिति,
उच्यते- अविद्यास्तमयलक्षणो मोक्षः सदसदादिप्रकारविलक्षण एवाभ्युपेयः
प्रकारान्तरस्यासंभवात् । तथाचोक्तम्-

“सदादिभ्यश्च भिन्नोस्य प्रकारः परिशेषतः ।

तथायमुपपद्येत तथैव परिकल्प्यतामि” ति ॥

नचैवं सत्यविद्यातत्कार्यान्यतरत्वप्रसङ्गे न मोक्षेऽप्यविद्यानुवृत्तिप्रसङ्गादिति शङ्क-
नीयम्, अविद्यातत्कार्यान्यतरत्वस्य निवर्त्यत्वोपाध्यधीनत्वात् । अविद्यास्त-
मयस्य च निवर्तकासंभवान्निवर्त्यत्वाभावात्, ततः सदादिप्रकारविलक्षणत्वा-
भ्युपगमेऽप्यविद्यास्तमयस्य नोक्तदोष इति सिद्धम् ।

एवं निरूपितं मतमुपसंहरति इति गदितो वेदान्तवादः स्फुट इति ।

इति श्रीकविकैरवेन्दुश्रीजाषराजविरचितायां

कल्पलतिकायां वेदान्तमतसंग्रह -

व्याक्रिया ।

कल्पलतिकाया उपसंहारः

इदानीमस्य षड्दर्शनीसंग्रह-प्रकरणस्य प्रणेता शिष्टाचारपरम्परा-
प्राप्तविशिष्टवंशप्रभवस्वनामकीर्तनमुखेन स्वकृतिमुपश्लोकयति-

आसीद्विष्णुमहीपतिः क्षितिपतिः प्रत्यग्रसंग्रामभू-

र्भीमः श्रीमहिमानुभावसुभगो धन्यो वदान्योत्तमः ।

धीरस्तत्तनयो नयोचितगुणः श्रीजाधराजाभिधो

भूपालः कविकैरवेन्दुमकरोत्षड्दर्शनीसंग्रहम् ॥१॥

स्पष्टोऽर्थः । अत्र च आसीद्विष्णुमहीपतिरित्यनेन श्रीजाधामप्रसिद्धवंशवर्णनमु-
पलक्षयति^१, तथाहि-

श्रीमत्काश्यपगोत्रजः कृतधियामग्रेसरो माधुरः

श्रीकायस्थकुलप्रदीपमुकुलोधामाभिधानोऽभवत् ।

येन श्रीमहिषासुरप्रमथनीं देवीं कुलाधीश्वरी-

माराध्य श्रुतमुज्ज्वलां श्रुतवतां सेवाभिरेवार्जिताम् ॥२॥

तस्याभूत्तनयः प्रसाधितनयः श्रीनोहलाघस्ततो

देवानां 'द' इति प्रसिद्धचरित श्रीभोजराजस्ततः ।

तस्मादाभट इत्यभूदथमहीपालस्ततोऽप्यूर्जितः

श्रीभूजः समभूत्ततः कमलसी क्षेमन्धरस्तत्सुतः ॥३॥

तस्यापि द्विजवर्यपूजनपरस्यासीद्द्विजातिव्रजा-

ऽनेकाशीर्वचनाधिलब्धमहिमा प्राज्याधिराज्योदयः ।

1- नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणमिति न्यायात्, जा. इत्यक्षरो जाधराज-
बोधक इति यावत् । टि.

श्रीविष्णुः श्रुतिवित् पवित्रचरितश्रेणीषु चूडामणिः

श्रीमद्विष्णुपदाब्जपूजनपरो धर्मैकधुर्यः सुतः ॥४॥

तत्राप्यभूवन्नथ जाषराजः श्रीभैरवोविष्णुरमी पवित्राः ।

युवास्त्रयः शास्त्रविदः पुमर्था धर्मार्थकामा इव साधुवृत्तेः ॥५॥

तत्र श्रीनिजवंशपावनगुणालङ्कारसंशोभिना

नानासाधुजनानुभङ्गरुचिना शास्त्राणि सर्वाण्यपि ।

आभासेन विना विशुद्धमतिना संगृह्य सारैषिणा

चक्रे भूपतिजाषराजकविना षड्दर्शनीसंग्रहः ॥६॥ इति,

नानागमापारगभीरसिन्धोरालोडनेन प्रकटीकृतासौ ।

जेजीयतां कल्पलताहितार्थसंप्रार्थनापूरकसत्फलदाया ॥७॥

इति श्रीकविकैरेन्दु श्रीजाषराजविरचिता कल्पलतिका
समाप्ता

परिशिष्टम् (१)

पारिभाषिकशब्दार्थविवरणम्

प्रास्ताविके

षट्प्रकरणी = प्रकरणं नाम एकार्थप्रतिपादकग्रन्थभागः यथा पक्षतांप्रकरणम् । तत्तच्छास्त्रसिद्धार्थनिरूपकग्रन्थस्योहापोहत्वसहकृतनिष्कर्षत्वानुबन्निविचारविस्तारो वा “शारीरकार्थविषयावगतिप्रधानं संक्षेपतः प्रकरणं करवाणि” इति सर्वज्ञांतममुनिवचनात्, यथा वा प्रकृतग्रन्थ एवात्रोदाहरणम् । एवं हि तथा-विद्यभागानां विस्ताराणां वा षण्णां सम्मेलनेन ग्रन्थोऽयं निष्पन्नः । तथाच षण्णां प्रकरणानां समाहारः षट्प्रकरणी प्रकृतग्रन्थः । अत्र हि वैवशेषिकादीनां षण्णां प्रकरणानां समावेशोऽस्ति ।

अभ्यहितम् = पूजायामर्हतिधातुः, प्रकर्षद्योतकश्चाभिषद् इत्युचितं श्रेष्ठं पूजितं वाभ्यहितम् । दर्शनग्रन्थपाठकानां दर्शनं किमिति ज्ञानं नोचितमात्रमपितुचिततममस्तस्तेषां तादृशं ज्ञानमपेक्षितमेव भवतीति ।

प्रयोजकता = योजकः प्रत्यासत्तिनिरूपकस्तस्य भावस्तत्ताः, तत्र प्र उपसर्गः प्रकर्षद्योतकः । कार्ये कारणस्य प्रत्यासत्तिर्भवति, यथा-मुक्तेः साक्षात्कारणं ज्ञानं, कारणं शास्त्रमिति तत् कारणतावच्छेदकान्तर्गतम् । एतदुभयं मुक्तावुपायभूतं सृतिभेदेनेति तदुभयबोधापेक्षिणी प्रयोजकता । सा च जनकजनकतावच्छेदकसाधारणीत्यभिमतः शास्त्रकृताम्, शास्त्रजन्यज्ञानस्य मुक्तिप्रयोजकत्वाङ्गीकारादिति ।

अन्वर्थत्वम् = उचितानुपूर्वीर्घटितपदश्रवणसमनन्तरमेव तादृशपदशक्तिमदर्थस्य बुद्धावारोहः स अन्वर्थस्तस्य भावस्तत्त्वम्, अनुपदसामर्थ्यात्तिथार्थप्रतीतिः । अनुपदञ्चात्रोत्तरकालाभिधायि यथा-घट इत्युक्ते कम्बुग्रोवादिमदर्थो बुद्धिमारोहति, शब्दस्यार्थप्रत्यायकता निष्प्रत्युहैव, वाच्योऽर्थो वाचकश्च शब्द इत्यापामरप्रसिद्धेरिति ।

अपार्था = अर्थशब्दविवरणं पूर्ववत्, अत्रोपसर्ग अप इति, तस्यार्थश्चात्र वियोगश्चौर्यं वा, एवञ्चार्थसम्बन्धरहितो नष्टार्थो वा अपार्थः, स्त्रियामपार्थेति । समवायिकारणम् = कार्यनियतपूर्ववृत्तिकारणम्, तत्र विशेषणं समवायित्वम्, तच्च समवायसम्बन्धेन वृत्तित्वम्, यथा-पटः समवायेन तन्तुषु वर्तते, तन्तवश्च पटपूर्ववृत्तित्ववन्त इति तन्तवः पटस्य समवायिकारणमिति न्यायवैशेषिकसमयः । मतान्तरे तु समवायिकारणमुपादानपरम् ।

उपाधिः = समीप आत्रेः, उपपन्न आधिर्वा उपाधिः । प्रयोगे यथा-

- १) एक एव वायुर्मुखादिनिर्गमनप्रवेशादिनित्तभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभत इति निमित्तमुपाधिः । वस्तुतः 'प्राण' इति नाम निमित्तरूपोपाधि-द्योतकमतोऽन्वर्थम् । "एष उ एव प्राणः । एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणा" इति श्रुतेरिति ।
- २) धर्ममात्रमप्युपाधिः, तत्र प्रकारद्वयम्-जातितदितरभेदात् । यथा वैशेषिक-समये द्रव्याणां नवसंख्यात्वेपितद्विभाजको धर्म एक एव, तेन हि द्रव्यत्वरूपधर्मस्य नवद्रव्यवृत्तित्वे ज्ञात एव तेषां द्रव्यत्वं जातिरूपोपाधिरिति निश्चीयते । तदितरोपाधिः पुनर्द्विविधः सखण्डाखण्डभेदात् । तत्र सखण्डः स्वरूपतो ज्ञानप्रकारीभूतभिन्न आकाशत्वादिः अखण्डस्तु स्वरूपतः प्रकारीभूतः प्रमेयत्वकुण्डलित्वादिः । जात्यखण्डोपाध्यातिरिक्तस्यापि स्वरूपातो भानमभ्युपेत्येदम् । बहुपदार्थघटितस्य सामान्यरूपस्य सखण्डोपाधित्वे तूपदर्शितोदाहरणानां सखण्डत्वमेव । अखण्डत्वमप्यत्र नानिर्वचनीयत्वमपितु तदतिरिक्तं पारिभाषिकमेवेत्युपदर्शितम् । चर्चितोऽयं विषयः सामान्य नक्षणाग्रन्थेऽन्यत्र च निबन्धग्रन्थेष्विति ।
- ३) उपप्रेयभूते एकस्मिन् पुरुषे, पाचकधावकहालिकत्वादीनां सामानाधिकरण्ये-प्युपाधिभूतानां पाचकत्वादीनान्तत्रासाङ्कर्यमुपपन्नं भवत्येवेति सोऽयं वृत्तिमदुपाधिः ।
- ४) स्वरूपमप्युपाधिः क्वचिद् भवति, स तु स्पष्ट एव ।
- ५) लोहितः स्फटिक इत्यत्र स्फटिके लौहित्याभावेपि समीपतरवर्तिदाडि-मीकुमुमसान्निध्यात्तत्र तथा प्रतीतिरिति तस्या विषयविशेषजन्योपाधि निबन्धनत्वमिति ।
- ६) वेदान्तमते आवरणविक्षेपनामकमस्ति शक्तिद्वयमज्ञानस्य, तेन हि बुद्धिपिधानं सृष्टिश्च भवतः । इच्छा च 'एकोहं बहु स्याम्' इतीश्वरस्य बहुभद-

नेच्छा, अतः शक्तिरिच्छे उपाधिरिति ते । एतयोर्विस्तृतं विवरणं वेदान्तग्रन्थेषु ।

- ७) पर्वतो धूमवान् बन्हेरित्यादौ बन्हेर्हेतुत्वभ्रम उपाध्यज्ञानात्, उपाधि-
श्चात्राऽऽर्धन्धनसंयोगः, तस्य हेतुव्यापकत्वाभावादुपाधित्वम्, तेन हि
परम्परयानुमितिः प्रतिबध्यते, हेत्वाभासप्रयोजकीभूतधर्मत्वात्तस्य, शिष्टं
हेत्वाभासत्वविवृतौ, विशेषो न्यायवैशेषिकग्रन्थेषु । व्यभिचारोत्थापकतया
उपाधेर्दूषकत्वमत एव 'उपाधिधर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छल' इत्यभि-
धानाच्छलार्थकत्वन्तस्य वस्तुतोऽनुगतं भवतीति ।

अनुयोगित्वम् = अनुयोगित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष अखण्डोपाधिर्वा । 'घटवद्-
भूतलम्' इत्यादौ घटनिष्ठप्रतियोगित्वनिरूपितमनुयोगित्वं भूतले । 'घटो
नास्ती' ति प्रतीतिविषयाभावे घटनिष्ठप्रतियोगित्वनिरूपितमनुयोगित्वमिति
तद्भावाभावसाधारणमिति ।

प्रतियोगित्वम् = अनुयोगित्वनिरूपणेन निरूपितप्रायम्, यथा -

- १) विरोधित्वम् - तेजस्तिमिरयोः सहानवस्थानरूपो विरोधः, वध्यघातकसहा-
नवस्थानभेदेन विरोधविस्तारो वैशेषिके मीमांसायाञ्च प्रसिद्धः ।
२) वित्तिवेद्यत्वम् - 'चन्द्रसदृशं मुखम्' इत्यत्र चन्द्रस्य सादृश्यप्रतियोगित्वम् ।
३) अन्वयित्वम् - स्वरूपसम्बन्धविशेषो यथा 'घटवद्भूतलम्' इत्यत्र संयोग-
सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं घटे भूतले चानुयोगित्वम्, स्ववत्तानियतसत्तावत्त्व-
मिति निष्कर्षः ।
४) निरूपकत्वम् - निपूर्वकरूपधात्वर्थो ज्ञानानुकूलव्यापारस्तस्यैव सम्बन्धविधया
ज्ञानोत्पादकत्वमिति प्रायशो निरूपितम् ।
५) स्वाश्रयसंयुक्तत्वम् - यथा 'चैत्रो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वान्मद-
वत्' इत्यत्र जीवनस्य मरणस्य वा प्रतियोगित्वं चैत्रादेरतः स्वभवं चैत्रादि-
शरीरावच्छिन्नात्मपरम् । प्रसिद्धिमनुसरता प्रदर्शिता एतेऽर्थः, नत्वर्थान्तर-
निरासायातः सन्दर्भानुकूलार्थचिन्तायां विदुषां स्वातन्त्र्यमिति ।

अन्वयः = यत्सत्त्वे यत्सत्त्वम्, यथा कुलालकृत्तिसत्त्वे घटसत्ता । यद्वा कार्येषु
कारणत्वेनानुवृत्तिः यदा कार्याणि जायन्ते तदोपादानतयेश्वरस्य सर्वत्रानुवृत्तिः,
यथा जाग्रदाद्यवस्थामु तत्तत्साक्षितया, अर्थेष्वाकाशादिषु सद्रूपेण, कुण्डलादिषु
च स्वर्णतयाऽभिव्यक्तिः । यद्वा अनुवृत्तत्वमन्वयः, तन्निरूपणे व्यक्तीभविष्यति ।

ज्ञान्दबोधीयसंसर्गताख्यविषयतावांश्च, स द्विविधो भेदान्वयाभेदान्वय-

भेदात् । तत्र प्रथमो 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र राजपुरुषयोः । द्वितीयस्तु 'नीलो घट' इत्यादौ नीलघटयोः । बोधोऽयं शब्द अनुमानं वेत्यन्यदेतत्, प्रमाणद्वयवादिनामनुमानमन्येषां शब्द इति तत्तदाकरेण स्फुटमिति ।

व्यतिरेकः =

- १) अभावो यथा 'अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमत्' इत्यत्र व्यतिरेकोऽभावः ।
- २) साध्यहेत्वोरभावसाहचर्यम् - सामानाधिकरण्यनिरूपणेन निरूपितप्रायम्, उदाहरणञ्च व्यतिरेकव्याप्तिरिति ।
- ३) व्यतिरेकव्याप्तिर्यथा - 'अन्वयव्यतिरेकि लिङ्गम्' इत्यत्र व्यतिरेकत्वं व्यतिरेकव्याप्तिवोधकम् ।
- ४) कार्यकारणभावयोः साहचर्यम् - तद्वि यदभावे यदभावो यथा दण्डकपालाद्यभावे घटाभाव इति ।
- ५) अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् - यथा 'घटव्यतिरेक' इत्यत्र व्यतिरेकत्वं घटाभावस्य बोधकम् ।
- ६) व्यावृत्तत्वम् -- तन्निरूपणे स्फुटीभविष्यति ।
- ७) 'वैशेष्यः क्षत्रियाः शूरा' इत्यत्र पञ्चम्यर्थो व्यतिरेकः ।

प्रकारान्तरे तु - यदाऽविकृतः परमात्मा कारणरूपेण वर्तते तदा कार्याणामभावात्तोभ्यो व्यतिरेकः । यथा- अकार्येषु खपुष्पादिषु सद्रूपत्वस्य, अविष्कृतामुखादी च कुण्डलत्वादेर्व्यतिरेक इति यथायथमूह्यम् । अन्यत् सजातीयाधिक्यविनात्वात्थालङ्कारविशेषणातिक्रमा अप्रार्थ भवन्तीत्यालङ्कारिकाणामभिनिवेश इति तत्तत्प्रयोजनानुसारेण तत्रान्वेष्यमिति ।

अवच्छिन्नत्वम् = यथाहि-

- १) व्यापकत्वम् - यद्विषयकत्वावच्छिन्नज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्यत्रावच्छिन्नत्वं व्यापकत्वम् - यथा 'हृदो बल्लिमा' इति बुद्धि प्रति बन्धभाववद्भेदस्य व्यापकविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् ।
- २) सामानाधिकरण्यम् - बल्लिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति पक्षविशेष्यताशानिज्ञानं व्याप्तिप्रकारतावच्छिन्नं हेतुप्रकारतावच्छिन्नञ्चेत्यत्रावच्छिन्नत्वं सामानाधिकरण्यार्थकम् । सामानाधिकरण्यविषयतयोर्भेदोऽभेदो वेति शास्त्रार्थानवगत्यापपरिष्कारेषु ।
- ३) स्वरूपसम्बन्धविशेषः - अत्रावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्र कपिसंयोगस्यात्रावच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः ।

- ४) विशिष्टत्वम् - प्रतियोगित्वानुयोगित्वनिरूपणेन निरूपितम् ।
 ५) साहित्यम् - शरीरावच्छिन्नात्मनि भोग इत्यत्रावच्छिन्नत्वं साहित्यम् ।
 ६) अनुकूलत्वं प्रयोजकत्वं वा - 'फलावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः' इत्यत्रावच्छिन्नत्वस्यानुकूलत्वं प्रयोजकत्वं वार्थः । निरूपितं प्रयोजकत्वम् ।
 ७) सम्बन्धः - शाब्दिकसङ्केतः ।
 ८) इयत्ताकरणम् - 'द्रोणावच्छिन्नो ब्रोहि' रित्यत्रावच्छिन्नमित्यत्ताकरणम् ।
 ९) सीमाकरणम् - 'कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्' इत्यत्रावच्छिन्नपदं सीमाबोधकम् ।

वस्तुतो ऽवच्छेदकतानिरूपकताकत्वमेवावच्छिन्नत्वम्, पाठकानां बुद्धिवैशद्यायानेकधा निरूपणमिति ।

द्वारम्=व्यापारः, स च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकः' यथा विषयेन्द्रियसंयोगः प्रत्यक्षं प्रति व्यापारः । अत्र तत्पदमिन्द्रियपरम् । एवमन्यत्रापि यथायथमूह्यम् ।

अन्यथासिद्धः=कारणत्वं समवायिकारणघटकतन्निर्वचनवत् तत्सहभूतमन्यथासिद्धम्, यथा घटं प्रत्याकाशः । नव्यास्तु लघुनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तत्सहभूतमन्यथासिद्धम् । तत् त्रिविधं- शरीरकृतम्, उपस्थितिकृतम्, सम्बन्धकृतञ्च । एतस्य विवरणं न्यायग्रन्थेषु स्फुटम् ।

हेत्वाभासः = हेतोराभासा हेत्वाभासा इति षष्ठीतत्पुरुषसमासाश्रयणे हेतुनिष्ठदोषाभिधायी, हेतुवदाभासन्त इत्युपमितसमासाश्रयणे तु दुष्टहेतुपरः । हेतुद्विविधः सद्ध्येतुरसद्ध्येतुश्च, व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्ट आद्यः । द्वितीयस्तु व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभाववान्, स एव दुष्टो हेतुरित्युच्यते ।

प्रवृत्तिनिमित्तम् = प्रवृत्तौ यत्नविशेषे निमित्तं हेतुरित्यर्थः । तच्च वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकारकत्वम् । यथा गोत्वं गोरूपार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

अध्यासः = स्मृतिरूपः परत्रपूर्वदृष्टावभास अवभासमात्रं वा । भ्रमात्मकं ज्ञानमिति यावत्, यथा शुक्तौ रजतमिति ज्ञानम् । वेदान्तग्रन्थेषु चर्चितोऽयं विषयो बाहुल्येनेति ।

उपजीव्यत्वम्=कारणत्वं प्रयोजकत्वं वा । समवायिकारणप्रयोजकत्वं योर्विवृतौ विवृतमुभयमेवेति ।

प्रकारता=विषयता सा च विशेषणत्वापरनामा विलक्षणविशेषः । यथा-'अयं

घटं ' इति ज्ञाने विशेषणस्य घटत्वादेर्विशेषणत्वापरत्वात् विषयताविशेष इति ।
आश्रयता = अधिकरणमिति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । ' घटव-
द्भूतलम् ' इत्यादौ घटनिष्ठाऽऽधेयतानिरूपिता आश्रयता भूतलस्येति ।

कल्पलतिकायाम्

स्वोपज्ञता = जानातीति ज्ञः, सोऽर्थो धात्वर्थानुगमाद् 'ज्ञो ब्रह्मबुधविद्वत्सु'
इति कोषाच्च सिध्यति । ज्ञानं विषयसापेक्षं, निविषयास्य ज्ञानत्वेऽपि तत्र
प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । ' अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्, इति प्रवादात्,
अतः सविषयकज्ञानवानात्मा ज्ञः, मतान्तरे त्वन्तःकरणम् । स ह्युपोपसर्गविशे-
षितः, तदर्थः सामर्थ्यं दाक्षिण्ये-

“ उपः सामर्थ्यं दाक्षिण्यदोषाख्यानात्ययेषु च ।

आचार्यकरणे दाने व्याप्तावारम्भपूजयोः ॥

तद्योगेऽपि च वीप्सायां भरणार्थोपमार्थयोः ।

उपो हीनेऽधिके प्रोक्तोऽप्यासन्नेऽप्युपकीर्तितः ॥ ”

इति विश्वप्रकाशकोषस्तत्र प्रमाणम् । अत उद्दिष्टः सः सामर्थ्यं दाक्षिण्य-
विशिष्ट इति तयोर्ज्ञानसामानाधिकरण्यं सिद्धम् । इदमुपलक्षणम् - अर्थान्त-
राणां सामानाधिकरण्यं संभवाभिप्रायं यथायथं योज्यम् । दर्शितदिशा ज्ञः
शब्द आत्मबोधक इति पुनरात्मबोधनवैयर्थ्यादत्र स्वशब्द आत्मीयबोधकोऽभ्यु-
पेयः । एवं ह्यात्मनः कृतिभूतः षड्दर्शनीसंग्रहस्तस्य या टीका कल्पलतिका-
भिधा स्वपज्ञेति टीकाविशेषणम्, सा = उक्तार्थगमिता स्वयं ग्रन्थकृतैव परि-
ष्कारविधिना ग्रथितेति यावत् । भावेतल स्वोत्वञ्चेति ।
उपवृंहितत्वम् = वृद्धिकर्मा हि वृंहितधातुरतिशायने वर्तते, तदिदमतिशायनं ना-
नवच्छिन्नं तथात्वन्तु नान्यत्र ब्रह्मणः । अतस्तत् सावच्छिन्नमभिप्रेतम्, वृहत् कुम्भ
इतिवत् । अतिशायनमत्र प्रकर्षो निगूढाकृतप्रकाशनरूपो यथाविवेचितोपायसहकृतः ।
एवं ह्यत्र तत्तद्दर्शनं सूत्रस्थानीयान् श्लोकान् आदौ संग्रथ्य तेषां पुनस्तत्तदाकरानु-
सारिसिद्धान्ताभिव्यञ्जनरूपमुपवृंहणं टीकाद्वारेण कृतम्, सति तथात्व एव पाठका-
नां सौविध्यमित्याकलय्योपवृंहितः षड्दर्शनीसंग्रहः भावे त्वप्रत्ययः क्लीबता चेति ।
आत्माश्रयः = स्वस्याव्यवहितस्वापेक्षणरूपस्तर्कदोषः । यथा प्रमेयत्वं नाम
कश्चिद्बोधमो घटादिवृत्तिः सः स्वात्मनि वर्तते स्वस्यापि प्रमेयत्वमित्यात्मा-
श्रयः । उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा स त्रिविधः, क्रमेणोदाहरणम्-

परिशिष्टम् (२)

कारिकाणामकाराद्यनुक्रमणिका

प्रकरणम्	प्रतीकम्	पृष्ठम्
भाट्ट	अज्ञातप्रमितिः	६१
वेदान्त.	अथपरमरहस्यम्	६३
वैशेषिक.	अप्तेजो	१६
भाट्ट.	आत्मज्ञानफलम्	७५
वेदान्त.	इदमिह कथनीयम्	१००
वेदान्त.	इहपरिहृतिः	१०२
वैशेषि.	एकानेकगतम्	३१
वैशेषि.	गन्धस्तु	२६
वेदान्त.	जननविलय	६५
न्याय.	जातिः साम्यमतेः	५२
वेदान्त.	जीवस्तावत्	१०३
वैशेषिक.	तत्राहुः परम	७
न्याय.	तर्कोऽनिष्ट	४७
वैशेषिक.	द्रव्यं चाथ	८
वैशेषिक.	दुःखं नैकम्	३५
वैशेषिक.	धर्माधर्मरवा	२१
वेदान्त.	ननु कथय	६६
वेदान्त.	ननु यदि	१०१
साङ्ख्य.	नासौ तु प्रकृतिः	८६
प्राभाकर.	नित्यः सोप्यथ	८०
भाट्ट.	नित्याः सर्वगताः	७७
वैशेषिक.	पृथ्व्यापो	१३
न्याय.	ब्रूमो न्यायमतम्	४२
सांख्य.	ब्र मः सांख्यमिह	८६

भाट्ट.	भाट्टैस्तत्त्वम्	५७
प्राभाकर.	यन्मानान्तरगोचरः	८०
वैशेषिक.	रूपञ्चापि	२१
प्राभाकर.	व्यावृत्तात्मकम्	८०
वैशेषिक.	श्रीशम्भुम्	१
वैशेषिक.	स्यादेकः समवायः	४०
भाट्ट.	स्याद्द्वर्मे विधिः	७०
वैशेषिक.	स्याद्द्वर्मोपि	३७
साङ्ख्य.	स्यान्मूलप्रकृतिः	८६

परिशिष्टम् (३)

सन्दर्भग्रन्थविवरणम्

- १- वैशेषिकसूत्रोपस्कारः - चौखम्बा वाराणसी १९६९ ई.।
- २- पदार्थधर्मसंग्रहः - चौखम्बा वाराणसी १९२४-३० ई.।
(वैशेषिकभाष्यम्)
- ३- पदार्थधर्मसंग्रहस्य व्योमवती टीका - चौखम्बा वाराणसी १९२४-३० ई.।
- ४- किरणावली - संस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी
- ५- कारिकावली-मुक्तावली - चौखम्बा १९५१ ई.।
दिनकरीरामरुद्रीसहिता
- ६- तर्कसंग्रहः दीपिका - कृष्णवल्लभाचार्य स्वामिनारायण
१९३४ ई.।
- ७- तर्कसंग्रहः न्यायबोधिनी - निर्णयसागर १९२५ ई.।
- ८- तर्कसंग्रहः पदकृत्यम् - निर्णयसागर १९२५ ई.।
- ९- तर्कसंग्रहमूलम् - निर्णयसागर १९२५ ई.।
- १०- न्यायलीलावती - चौखम्बा वाराणसी।
- ११- वैशेषिकदर्शन एक अध्ययन
(हिन्दी) नारायण मिश्र
- १२- न्यायसूत्रम् - चौखम्बा वाराणसी १९४२ ई.।
- १३- न्यायभाष्यम् - चौखम्बा वाराणसी १९४२ ई.।
- १४- न्यायवार्तिकम्
- १५- न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका - चौखम्बा वाराणसी १९२५ ई.।
- १६- सामान्यनिरुक्तिभाष्याधारी - चौखम्बा वाराणसी १९३८ ई.।
- १७- व्युत्पत्तिवादः - चौखम्बा वाराणसी १९८८ वि.सं.
- १८- न्यायमञ्जरी - चौखम्बा वाराणसी १९७१ ई.।
- १९- न्याय कुसुमाञ्जलिः
- २०- कुसुमाञ्जलिप्रकाशः - चौखम्बा २०१३ वि. सं.।
- २१- मीमांसासूत्रम् - लालबहादुर सं वि. पीठम्।
- २२- मीमांसाभाष्यम् - आनन्दाश्रम पूना १९७६-८५ ई.।

- २३- कुतूहलवृत्तिः - लालबहादुर सं. वि. पीठम् ।
 २४- श्लोकवार्तिकम् - रत्नपब्लिकेशन वाराणसी ।
 २५- तन्त्रवार्तिकम् - आनन्दाश्रम, पूना १९७६-८५ ई. ।
 २६- अर्थसंग्रहः - चौखम्बा वाराणसी १९५३ ई. ।
 २७- मीमांसापरिभाषा - चौखम्बा वाराणसी १९४१ ई. ।
 २८- तत्तरीयसंहिता - आनन्दाश्रम, पूना १९७८ ई. ।
 २९- मीमांसान्यायप्रकाशः - चौखम्बा सं. संस्थान १९८१ ई. ।
 ३०- मानमेयोदयः - चौखम्बा १९६६ ई. ।
 ३१- ऋग्वेदसंहितासायणभाष्यम् - चौखम्बा १९६६ ई. ।
 ३२- निरुक्तः - भारतीयविद्याप्रकाशन वाराणसी १९६३ ई. ।
 ३३- योगसूत्रं भोजवृत्तिसहितम् - स्वामी आत्मास्वरूपोदासीन हरिद्वार, १९८७ सं. ।
 ३४- सांख्यकारिका - निर्णयसागर १९३७ ई. ।
 तत्त्वकौमुदीसंहिता - निर्णयसागर १९३७ ई. ।
 ३५- अद्वैतसिद्धिः - निर्णयसागर १९३७ ई. ।
 ३६- लघुचन्द्रिका - महेशानुसन्धान, वाराणसी १९७९ ई. ।
 ३७- तैत्तिरीयोपनिषद्-शाङ्कर-भाष्ययुता - उदासीन सं. वि. काशी १९५६ ई. ।
 ३८- तत्त्वप्रदीपिका - ज्ञानसत्र प्र. मन्दिरम् नर्मदापुरम् १९६७ ई. ।
 ३९- वेदान्तपरिभाषा - मोतीलाल, वाराणसी १९८० ई. ।
 ४०- ब्रह्मसूत्रं शाङ्करभाष्य-सहितं - वाणीविलास काशी २०११ वि. सं. ।
 ४१- बृहदारण्यकोपनिषत् - मोतीलाल, वाराणसी १९८० ई. ।
 ४२- न्यायनिर्णयः - निर्णयसागर ।
 ४३- शिवमहिम्नः स्तोत्रस्य मधुसूदनीटीका - अच्युतग्रन्थमाला काशी सं. १९९६ ।
 ४४- विवरणप्रमेयसंग्रहः - निर्णयसागर १९४६ ई. ।
 ४५- मनुस्मृतिः - निर्णयसागर १९३६ ई. ।
 ४६- याज्ञवल्क्यस्मृतिः - आनन्दाश्रमः १९७८ ई. ।
 ४७- तैत्तिरीयारण्यम् - लोकप्रकाशन, वाराणसी १९६४ ई. ।
 ४८- अवप्रवकरणम्

१२२

४६- अष्टाध्यायी

५०- भामती

५१- कठोपनिषत्

५२- बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्य-
वार्तिकम्

५३- छान्दोग्योपनिषत्

५४- संक्षेपशारीरकम्

५५- मुण्डकोपनिषत्

५६- पञ्चतान्त्रप्रकरणम्

५७- वेदस्वरूपविमर्शः

५८- शास्त्रदीपिका

५९- शुक्लयजुः संहिता

६०- श्वेताश्वतरोपनिषत्

६१- ब्रह्मविन्दूपनिषत्

६२- न्यायकन्दली

६३- न्यायकोशः

६४- सामान्यलक्षणाजागदीशी

६५- प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम्

६६- शतपथब्राह्मणम्

६७- अमरकोषः

६८- श्रीमद्भागवतम्, श्रीधरी
सहितम्- कृष्णराज अकादमी वाराणसी
१९८२ ई. ।

- मोतीलाल, वाराणसी १९८० ई. ।

- महेशानुसन्धान वाराणसी

१९८२-८० ई. ।

- मांतीलाल, वाराणसी १९८० ई. ।

- चौखम्बा, वाराणसी १९१३ ई. ।

- मोतीलाल, वाराणसी १९८० ई. ।

- चौखम्बा, वाराणसी १९३५ ई. ।

- भक्तिसुधासाहित्यपरिषद्, कलकत्ता
२०२६ वि. सं. ।

- निर्णयसागर ।

- मोतीलाल वाराणसी १९७८ ई. ।

- गीताप्रेस, गोरखपुर सं. २०२७ ।

- मोतीलाल, वाराणसी १९८० ई. ।

- संस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी ।

- भण्डारकररिसर्चइन्स्टिट्यूट, पूना
१९७८ ई. ।- दक्षिणामूर्तिमठ, वाराणसी २००६
वि. सं.

- निर्णयसागर १९३७ ई.

- अच्युतग्रन्थमाला काशी सं. १९६७ ई.

- व्याख्यासुधाव्याख्योपेतः

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली
१९८४ ई. ।चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली
१९८७ ई. ।

X X

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम् पंक्तिः

अशुद्धम्

शुद्धम्

ऊ	२२
लृ	३
ए	१३
ऐ	५
ङ	१
छ	२६
५	२६
६	२८
१२	८
१५	१
१६	१८
१७	३
१८	२०
३१	२०
३२	६
४०	२४
४३	७
४४	१६
६२	२
६२	१७
७१	१३

यषाय
निकिट
दावश्यकं
विषयिणीच्छा
सर्वत्र
शङ्ग्रहस्य
कार्यवतीति
पादनसङ्गति
विशेष
नुदिष्टस्य
तादृक्
निर्णेतु
दसंभवि
योगजापि
कारणा
कारणककता
रूपलब्ध्य
मनाधिना
धारावाहि
विद्यमानेन
पदग्रहणेन, नैकाक्षाम्न

कषाय
निकट
दावश्यकं
विषयिणीच्छा
सर्वत्र
सङ्ग्रहस्य
कार्यवतीति
पादानसङ्गति
विशेषा
नुदिष्टस्य
तादृक्
निर्णेतु
दसंभवि
योगजोपि
कारणाकरण
करणकता
रूपलब्ध्य
मानाधीना
धारावाहि
विद्यमानेन
पदग्रहणेन, तस्य
तदर्थग्रहणेन, तस्य च
वाक्यार्थग्रहणेन नैका-
क्षान्न
प्राशस्त्य

७२ १५

प्रशस्त्य

१२४

७४	२	यावादि	यागादि
७४	६	मीशत्ते	मीशते
७५	३	प्रत्ययार्थी	प्रत्ययार्थो
७५	११	क्रिया	क्रिया
७६	२३	प्रतीयमान	प्रतीयमान
७७	११	प्रतीयमानो	प्रतीयमानो
७८	१२	द्रुतादिभिः	द्रुतादिभिः
८५	१०	पूर्वोक्तनीत्या	पूर्वोक्तनीत्या
८६	१३	भिधीयते	भिधीयते
८५	११	शून्यमेवा	शून्यमेवा
८६	६	यत्र ही	यत्र हि
१००	१८	व्यवहारिकविषयम्	व्यवहारिकविषयम्
१०५	१	स्वरूपतो	पतो
१०५	१	सजातिया	सजातीया

29393

०२०१२४२४

२९३९३

